НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

3.2007

Заснований у 1927 р.
Насильно припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Кримського НАНУ

КИЇВ–2007

ГОЛОВА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
Л.В. МАТВЄЄВА

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Айбабін О.І.
Білецька І.П.
Бондаренко І.П.
Бубенок О.Б.
Гаркавець О.М.
Дашкевич Я.Р.
Кочубей Ю.М., *гол. ред.*
Матвєєва Л.В.
Онищенко О.С.
Радівілов Д.А.
Рибалкін В.С.
Смолій В.А.
Сохань П.С.
Скляренко В.Г.
Тищенко К.М.
Хамрай О.О., *заст. гол. ред.*
Черніков І.Ф.
Яценко Б.П.

Завідувач редакційно-видавничого відділу
та відповідальний секретар *Олександр Литвин*
Літературні редактори *Надія Овчарук, Мар'яна Зубченко*
Коректор *Ярослава Нагірняк*
Комп'ютерний набір *Юлії Дудки*
Комп'ютерний дизайн та макетування *Миколи Литвина*

Адреса редакції:
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, к. 215.
Телефони: головний редактор: (044) 278-76-52,
редакція: (044) 279-99-71.
E-mail: instkrymsk@gmail.com

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на "Східний світ" обов'язкове.

1-ша сторінка обкладинки: двір храму Сандзюсангендо (Кіото).

4-та сторінка обкладинки: Кікугава Ейдзан. 1787–1867.
"Гейша Тацугава", аркуш із серії "Сучасний Новий рік".
Кольорова ксилографія.

www.oriental.iatp.org.ua/publ/ow/2007/2007_3/

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2007.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА І ГЕОПОЛІТИКА

«Арка свободи і процвітання» – розширення горизонтів зовнішньої політики Японії *(Виступ міністра закордонних справ Таро Асо на семінарі Інституту міжнародних проблем Японії 30 листопада 2006 р.)* ***5***

Яценко Б.П., Ткачук Л.М. Нова зовнішньополітична стратегія Японії і геоекономічна ситуація в Південній Євразії ***10***

Яценко Б.П. Японія як один із головних центрів економічної сили ***19***

Ткачук Л.М. Територіальна організація господарства Східної та Південно-Східної Азії ***27***

Смирнов І.Г. Транспортно-логістична основа Євразійської дуги спільного процвітання (Східна та Південна Азія) ***39***

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Бондаренко І.П. Рьокан, або японський Сковорода ***47***

Осадча Ю.В. Європа – Японія: до питання міжкультурних і літературних впливів наприкінці XIX – початку XX століть ***59***

Пирогов В.Л. Система ментальних стереотипів, відображена в японських прислів'ях і приказках ***72***

Комісаров К.Ю. Стилістичні особливості сучасного японського мовленнєвого етикету ***80***

Рєзнікова Н.В. Мовна специфіка українсько-японського поетичного перекладу ***86***

Івахненко М.О. Генезис образу дракона та його функції у японській чарівній казці ***95***

Букрієнко А.О. Саморепрезентація духу у творах Міядзави Кендзі (*архетип мудрого старця*) ***101***

ІСТОРІЯ

Капранов С.В. Психотехніка та містичний досвід у сінто: до питання про типологію ***107***

Рубель В.А. До питання про адекватність перекладу назви першої збірки найдавнішої японської поезії «Ман'йосю» ***114***

Онищенко В.О. Сказание о земле Муцу («Муцу ваки») ***116***

Хоменко О.А. Автомобілізація Японії і жіночий маркетинг: через призму реклами в японських жіночих журналах (1958–1969) ***132***

Осауленко Є.М. Японське зібрання Музею Ханенків ***146***

Summaries ***147***

Наші автори ***149***

CONTENTS

ECONOMY AND GEOPOLITICS

«The Arch of Freedom and Prosperity» – the expansion of horizon of Japanese foreign policy (*The Speech of Japan Minister of Foreign Affairs Taro Aso at the Seminar in the Institute of International Problems of Japan, 30.11.2006*) ***5***

Yatsenko B.P., Tkachuk L.M. The New Foreign Policy Strategy of Japan and Geoeconomic Situation in Southern Eurasia ***10***

Yatsenko B.P. Japan as one of the Main Centers of Economic Power ***19***

Tkachuk L.M. The Territorial Organization of East and South-East Asian Economies ***27***

Smirnov I.G. The Transport-Logistics Bases of Eurasia Arch of Joint Prosperity (Eastern and Southern Asia) ***39***

LANGUAGES AND LITERATURES

Bondarenko I.P. Rjokan, or Japanese Skovoroda ***47***

Osadcha Yu.V. Europe – Japan: Problem of the Cross-Cultural and Literary Influence at the End of the XIX-th – Beginning of the XX-th Centuries ***59***

Pirogov V.L. The System of the Intentional Stereotypes represented in Japanese Proverbs and Sayings ***72***

Komisarov K.Yu. Stylistic Features of the Modern Japanese Polite Speech ***80***

Rieznikova N.V. Linguistic Peculiarities of the Ukrainian Poetry Translation into Japanese ***86***

Ivakhnenko M.O. Genesis of the Dragon's Image and its Functions in Japanese Fairy Tale ***95***

Bukrienko A.O. Spirit Self-Representation in Miyazawa Kenji's Work (*Wise Old Man Archetype*) . ***101***

HISTORY

Kapranov S.V. Psychotechnics and Mystical Experience in Shinto: towards the Question of Typology ***107***

Rubel V.A. To the Question of the Correspondence Title Translation of the First Collection of the Most Ancient Japanese Poetry «Man'usu» ***114***

Onyshchenko V.O. A Tale of Mutsu (Mutsu Waki) ***116***

Khomenko O.A. The Process of «Automobilization» and Women Marketing in Japan: as Seen through Car Ads in Japanese Popular Women Magazines (1958–1969) ***132***

Osaulenko E.M. The Japanese Collection of the Khanenky's Museum ***146***

Summaries ***147***

Our Authors ***149***

«АРКА СВОБОДИ І ПРОЦВІТАННЯ» – РОЗШИРЕННЯ ГОРИЗОНТІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯПОНІЇ

(Виступ міністра закордонних справ Таро Асо на семінарі Інституту міжнародних проблем Японії 30 листопада 2006 р.)

Я ЗНАЮ, що через три роки, у грудні 2009 року, Інститут міжнародних проблем Японії (ЛІА) відзначатиме своє 50-річчя. Інститут засновано у 1959 р. То був час, коли я і мої однолітки навчалися на першому курсі університету. Що не кажіть, але за розвагами про те, що робив Йосіда Сігеру, я знав навіть менше, ніж в часи дитинства, коли постійно бачив його наприкінці тижня на узбережжі Оісо. І ось сьогодні маю нагоду усвідомити, що саме в той час мій дідусь створив цей інститут.

Сьогодні, панове, поговоримо про поняття "дипломатія цінностей" та "арка свободи і процвітання". Кожне з них має і новий вектор, і нову суть, тож закликаю осмислити ці два поняття ще раз.

Немає потреби повторювати, що основою японської зовнішньої політики є забезпечення міцного союзу Японії і США, а також активізація відносин із сусідніми країнами, такими як Китай, Південна Корея, Росія та ін. Та сьогодні перш за все слід додати ще один новий вектор у зовнішній політиці Японії.

По-перше, "дипломатія цінностей" – це дипломатія, яка надає великого значення таким основним цінностям, як демократія, свобода, права людини, верховенство права, ринкова економіка. По-друге, це новоутворені демократичні держави, які виникли на периметрі Євразійського материка. Вважаю, що бажано і необхідно створити "Арку свободи і процвітання", з'єднавши країни цього регіону у своєрідний пояс.

Декларація прав і демонстрація рішучості

Можливо, це занадто по-західному... неначе чоловік, який здавна звик до японських сандалів гета, нерозсудливо одягає піджак європейського крою. Або ж, можливо, знайдуться люди, котрі гадатимуть: відколи це країна, яка не тільки зазнала великої поразки у війні, а й накоїла багато клопоту як всередині країни, так і поза її межами, стала благопристойною і дозволяє собі говорити про "цінності" та повчати інших? Але мені здається, що це різновид хворобливої звички, за якої людина, дивлячись на своє зображення у дзеркалі, думає, що це марево, мара. Нині навіть добре забути про багато що. Однак я хотів би, щоб усі зрозуміли, що Японія вже досягла зрілого віку, коли слід припинити лякатися свого зображення у дзеркалі.

Звичайно, доросла людина має поводитися так, щоб не виглядати ні чваньком, ні підлабузником, але якщо відкинути упередження і свідомо глянути на стан справ, то зрозумілою стає проста істина: сучасна Японія стала можливою завдяки накопиченню досвіду багатовікової історії.

Для утвердження демократії необхідно пройти шлях численних невдач та накопичення досвіду. В Японії початком зародження демократії зазвичай вважають епоху Мейдзі, однак такі поняття, як "верховенство права" та "дотримання угоди", існували тут ще з давніх-давен. У Японії досі відбувається дискусія стосовно того, коли ж саме зародилась демократія – за часів "Конституції сімнадцяти статей" (604 р.) чи кодексу "Дзьоей сікімоку" (1232 р.).

Однак особливої уваги заслуговує період розвитку демократії в епоху Едо.

Візьмемо для прикладу тогочасні книжкові магазини напрокат. Кожен із них на той час мав близько ста постійних клієнтів. Кожного разу, коли з'являлась нова книга, продавець запаковував примірники у пакети і надсилав у дім кожного свого покупця. Той зі словами вдячності, як він, мовляв, цього чекав, розпечатував конверт. Звідси

і походить японське слово "фукірі" (*букв.*: зняття печаті), яке досі використовують у кінематографі у значенні прем'єрного показу нового фільму.

Із реклами, яка друкувалась у книгах того часу, нам відомо, що прошарок людей, які читали книги, значно збільшився: від самураїв до городян, жінок і дітей. До того ж це відбувалось не лише в Едо чи столичному регіоні (сучасні Кіото та Осака); книгарі доставляли книги по всій країні.

Вже в епоху Едо велика кількість городян багато читали для розваги, і, очевидно, саме тому в сучасній Японії такими популярними є комікси "манга".

Взагалі, у Японії в епоху Едо панували надзвичайний мир та спокій. Якщо висловитися сучасною термінологією, можна сказати, що в Японії тих часів відносно успішно здійснювалось управління (governance), і я вважаю, що саме завдяки існуванню такого фундаменту в Японії так легко відбулося впровадження сучасної системи.

Немає жодної країни у світі, де б були ідеально гарантовані свобода і демократія, права людини та верховенство права. Однак якщо озирнутись на історію, то щодо поваги до цих загальних цінностей Японію вже можна віднести до групи "ветеранів".

Крім того, Японія має значні досягнення у своїй післявоєнній мирній політиці, яка має виключно хорошу репутацію. Чи є у світі ще одна країна, де б існувала така структура, як Сили самооборони, котрі протягом останніх 60-ти років жодного разу не вистрілили не лише артилерійського снаряда, а й кулі з рушниці?

Останнім часом представники Сил самооборони наполегливо трудились в Іраку та інших країнах світу. Я вважаю, що саме завдяки їм у світі кардинально змінилось уявлення про японця у військовій формі. Він більше не викликає страху, і тепер його сприймають як "людину, що посміхається", як людину, яка стоїть поруч і разом долає труднощі.

Маючи такий фундамент і такі досягнення, Японія вже може говорити про такі загальні цінності, як демократія, мир, свобода, права людини тощо.

Все, про що я говорив вище, є декларацією нашої спроможності та рішучості у здійсненні "дипломатії цінностей".

Стати супровідником демократичних держав

А тепер давайте поглянемо на периметр Євразійського континенту. Саме на цих територіях із припиненням "холодної війни" і завершенням протистояння між Сходом і Заходом відбулись кардинальні зміни.

Я хотів би розповісти про наше бажання створити тут "Арку свободи і процвітання".

Я не хотів би, щоб хтось із глобусом у руці закидав мені, чому я не згадую про Африку і чи не є важливою Центральна і Південна Америка.

До цього я повернусь пізніше, тут я хотів би сказати, що одним із наших мотивів є намір і надалі зміцнювати співпрацю з ЄС та НАТО. В цьому відношенні природно на думку спадає регіон, який за формою розташування нагадує згадану мною дугу. Це регіон, який об'єднує країни, в яких припинилось протистояння між Сходом і Заходом і мають місце кардинальні системні зміни. Наш намір полягає у створені у цьому регіоні "Арки свободи і процвітання".

Звичайно, до згаданого мною регіону також входять країни Середнього і Близького Сходу, однак я вважаю, що про них варто зробити окремий виступ, і тому сьогодні я не буду детально на них зупинятись.

Зараз конкретно я думаю про такі країни, як, наприклад, Камбоджа, Лаос та В'єтнам, – групу країн, яку ми називаємо CLV за першими літерами назв цих країн.

Також це країни, які є важливими світовими постачальниками природних ресурсів. До них відносяться країни Центральної Азії, а також Кавказу – Грузія, Азербайджан та інші.

Крім того, це також і Україна, столицю якої, Київ, я відвідав цього року і відчув, що це справді велика держава.

Японія намагається періодично підтримувати зв'язки з усіма цими країнами, проводячи, наприклад, зустрічі на рівні міністрів закордонних справ тощо. Це дає нам змогу краще зрозуміти ситуацію в цих країнах.

Коротше кажучи, зараз багато країн рухаються шляхом, який можна назвати "Мир та щастя завдяки економічному процвітанню та демократії". Я завжди повторюю, що це шлях, який пройшла Японія після війни і яким зараз із легкістю рухаються країни АСЕАН.

Однак демократія – це нескінченний марафон. Крім того, з самого початку відомо, що в ньому перші 5 кілометрів найважчі.

І ось тоді молоді демократії починають докладати багато зусиль для свого розвитку. Добре, коли ці зусилля будуть направлені на створення системи, яка могла б стабілізувати суспільство. Проте в такий молодий період часто переважають деструкційні рухи.

Я не маю на увазі інші країни. Рік тому я казав у своєму виступі про дипломатію в Азії, що Японія теж до і після війни переживала періоди, коли маятник на світовій арені хитався в різні сторони, але сьогодні вона все ж таки нарешті змогла досягти стабільності.

А тепер як міністр закордонних справ Японії я хотів би зробити офіційну заяву стосовно згаданих мною країн.

Відтепер в рамках арки свободи і процвітання, яка простяглась від Північно-Східної Азії до Центральної Азії, Кавказу, Туреччини, Центральної та Східної Європи і аж до країн Балтії, Японія супроводжуватиме усі демократичні країни, що розпочали цей нескінченний марафон.

Я думаю, що віднині вздовж усієї великої території, котра простяглась у формі дуги, кількість країн, в яких поважають свободу і демократію, ринкову економіку, верховенство права і права людини, буде весь час збільшуватись, так, як це відбувається із рифами, котрі перетворюються спочатку в острови і поступово стають гірськими хребтами.

Ми прагнемо підтримати такий шлях, для того щоб забезпечити панування у світі миру та порядку.

Японія є однією з держав, які максимально зацікавлені у стабільності світової системи. І коли йдеться про досягнення трьох основних цілей, що пов'язані із національними інтересами, а саме: сталості власного існування, стабільності і процвітання, така велика держава, як Японія, не може залишатись байдужою до того, що відбувається в інших кутках світу.

Саме тому я твердо переконаний, що ми повинні активно працювати над створенням і розширенням арки свободи і процвітання, зміцнюючи наші відносини із дружніми нам країнами, котрі розділяють наші погляди та інтереси. Це, звичайно, США, а також Австралія, Індія, країни-члени ЄС та НАТО.

Хотів би додати, що відносини Японії з Індією значно поступаються, скажімо, відносинам Японії з Китаєм. В той час коли до Японії з Китаю, і навпаки, щороку приїздить 4 170 000 чол., з Індією цей показник складає 150 000 чол. У Японії зараз навчається 80 000 китайських студентів, а індійських – лише дещо більше 400. Те ж саме стосується і прямих авіарейсів: щотижня з Японії до Китаю відправляються 676 літаків, а до Індії – лише 11. Я вважаю, що відтепер, протягом кількох наступних років, необхідно кардинально поліпшувати цю ситуацію.

Мова жестів – слова і назви

Сподіваюсь, ви зрозуміли, що я маю на увазі під проектом "Арка свободи і процвітання". Але природно виникає таке питання: що маємо робити?

Не подумайте, що я декларую такі високі цілі, не маючи на це підстав.

10 років тому, у 1996 році, на саміті в Ліоні Японія виступила ініціатором однієї програми. Міністерство закордонних справ Японії дало їй назву "Партнерство заради демократичного розвитку" (PDD). Ця програма передбачає допомогу молодим демократичним державам у формуванні системи управління.

В рамках цієї програми ми надали допомогу з проведення основної роботи у процесі державотворення, зокрема створення законодавчої та юридичної систем у країнах, які переживають нелегкий період на шляху впровадження демократії та ринкової економіки. Це такі країни, як Камбоджа, Лаос та В'єтнам (CLV), Монголія та Узбекистан. Зауважу, що ці проекти є лише частиною програми PDD. Якщо ж ви вперше почули про цю програму, це свідчення того, наскільки ми погано вміємо рекламувати свою діяльність.

Принагідно дозволю собі навести один приклад, який і свідчить про наше невміння рекламувати свою діяльність. Після закінчення "холодної війни" Японія надавала велику допомогу країнам Східної Європи.

Влітку 1989 року, коли Берлінська стіна ще не впала, але з кожним днем посилювались ознаки, що незабаром це трапиться,

на саміті, котрий проводився в Аруші, Японія заявила про свою готовність надати великомасштабну фінансову допомогу Польщі та Угорщині.

У січні наступного року, під час свого візиту до Берліна майже відразу після падіння Берлінської стіни, прем'єр-міністр Японії Тосікі Кайфу офіційно оголосив про надання фінансової допомоги Польщі та Угорщині в розмірі 1 950 млн. доларів, що відповідало 280 млрд. японських єн.

Крім того, в 1995 році, відразу після завершення конфлікту в Боснії та Герцеговині, Японія надала цій країні фінансову допомогу в розмірі 500 млн. доларів. В той час це була друга найбільша фінансова допомога після США, і всі дивувались, чому ж Японія виділила таку велику суму. Однак тепер ми можемо чути, що, врешті-решт, найбільш ефективною виявилася саме японська допомога.

Насправді, це і було не що інше, як "дипломатія цінностей". Тобто фактично "мовою жестів" ми вже заявляли про наше бажання будувати арку свободи і процвітання.

Чи не була красномовною Японія у своїй "мові жестів" і в Азії?

З 1997-го по 1998 р. Південну Корею та основні країни АСЕАН охопила фінансова криза. В Японії ж була серйозна дефляція. І все ж у жовтні 1998 року Японія прийняла рішення надати фінансову допомогу в розмірі 30 млрд. доларів, що дорівнювало 4 трильйонам єн. Південній Кореї тоді було надано 8 400 млн., Індонезії – 3 млрд. доларів. З того часу непомітно минуло 10 років, і зараз як Південна Корея, так і країни АСЕАН є чемпіонами в арці свободи і процвітання.

Тобто те, що я сьогодні назвав новим вектором у дипломатії, насправді зовсім не є новим. Японська дипломатія лише намагається визначити сутність і дати назву конкретним результатам, яких вдалось потроху, але впевнено досягти протягом останніх 16–17 років.

Адже, якщо не визначено сутність, ми не зможемо зрозуміти значення того, що робимо. Політику без назви ні в Японії, ні за її межами навіть не запам'ятають. Саме тому потрібна мова комунікації. На мою думку, в усвідомленні цього полягає справжня новація нового вектора.

СДВ* і ГУАМ

Саміт "Японія – країни CLV", зустріч міністрів закордонних справ Японії та країн CLV, Діалог "Центральна Азія + Японія", Діалог з країнами Вишеградської групи (V–4), до якої входять Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина (ця група країн отримала таку назву від географічної назви Вишеград**, що знаходиться на р. Дунай)...

Я вважаю, що подібні зустрічі потрібно проводити частіше. А ті, які вже стали проводитись регулярно, зробити ще більш насиченими за змістом. Нам необхідно часто зустрічатись із зацікавленими країнами, поглиблювати з ними діалог. До речі, ми вже розпочали цей процес із Афганістаном.

В цьому відношенні дуже мудро було б використовувати як відправну точки ті країни, які вже добре розуміють Японію. Як приклад можна навести Туреччину, котра є скарбницею знань про Близький та Середній Схід, а також Центральну Азію; для кращого пізнання України можна покладатись на Польщу.

На жаль, я ще не мав нагоди відвідати Польщу на посаді міністра закордонних справ, але в серпні 2003 року під час свого візиту до цієї країни прем'єр-міністр Японії Дзюнітіро Койдзумі був надзвичайно вражений, і не лише тим, що це є земля Шопена.

Польський кінорежисер Анджей Вайда, відомий своїми фільмами, зокрема такими як "Попіл та діаманти" та ін., використавши гроші, отримані як "Премія Кіото" від президента компанії "Кьо-сера" пана Кадзуо Інаморі, побудував у древній столиці Польщі Кракові "Центр японського мистецтва та технологій – Дім манга". Тут представлені ілюстрації Хокусая, які були зібрані одним колекціонером. Побачивши їх вперше, молодий кінорежисер Вайда був надзвичайно вражений.

Сучасні японські комікси манга також набули широкої популярності в Польщі. В моїй колекції є опублікована польською мовою збірка коміксів "Іну-яся" ("Пес-демон"), яку я отримав у подарунок від міністра закордонних справ Польщі.

Крім того, в Польщі є університет, в

* СДВ – "Співдружність демократичного вибору".

** Від географічної назви Вишеград – району м. Прага (*ред.*).

назві якого присутнє слово "японський". Це Польсько-японський інформаційно-політехнічний університет. У цьому університеті за підтримки UNDP (Програми розвитку ООН) і з використанням фінансової допомоги Японії в розмірі 350 000 доларів впроваджується "Проект передачі інформаційних технологій Україні". Це спроба створити систему дистанційного навчання, використовуючи найсучасніші технології.

Іншими словами, велике значення для нас має співпраця з такими країнами, як Польща, яка добре розуміє Японію і яка і в географічному, і в культурному відношеннях може ефективно допомагати іншим країнам, що розвиваються в рамках "Арки свободи і процвітання".

У травні 2005 року такі колишні соціалістичні країни, як Польща, Угорщина та три країни Балтії, приєднались до Європейського Союзу. Тобто вони дуже різко перейшли від статусу країни – отримувача допомоги до країни-донора.

Для того щоб успішно реалізувати нашу ідею арки свободи і процвітання, яка простягається аж до Балтійського моря, необхідно забезпечити стабільність країнам-членам організації ГУАМ, до якої входять Грузія, Україна, Азербайджан та Молдова.

Розуміючи таку необхідність, минулого року такі держави, як Україна, Грузія, Литва та Румунія, створили організацію "Співдружність демократичного вибору" (СДВ).

Метою цієї організації є не що інше, як закріплення демократичних принципів у регіоні, що простягся від Балтійського до Чорного і Каспійського морів, тобто на території, яку ми теж уявляємо в іміджі "Арки свободи і процвітання".

Японія має намір поглиблювати у міру можливості зв'язки з країнами СДВ та країнами ГУАМ. Повторюю, що при цьому ми повинні максимально використовувати підтримку тих країн, які можуть стати нашими партнерами.

До речі, проголосивши курс на зміцнення японської дипломатії, ми плануємо значно збільшити кількість японських дипломатичних представництв та чисельність японських дипломатів. У країнах ГУАМ та в інших регіонах, про які я сьогодні згадував, Японія не має достатніх дипломатичних функцій. Потрібно визнати необхідність якомога швидшого поліпшення такої ситуації.

Чому в дипломатії потрібне бачення

Ще кілька думок на завершення...

"Схід є Схід, Захід є Захід". Перефразовуючи слова відомого англійського письменника Кіплінга, кажуть, що у Сходу і Заходу не так багато можливостей, щоб зустрітись.

І все ж... У травні я побував у штабквартирі НАТО, що знаходиться в Брюсселі (Бельгія), і виступив із доповіддю, яка мала досить серйозний зміст.

Я говорив про те, що відтепер можливості співпраці Сил самооборони Японії з НАТО у сфері запобігання конфліктам та побудови миру у світі обов'язково зростатимуть. Я виступив із пропозицією, враховуючи таку перспективу, вже зараз розпочати налагодження тісних взаємозв'язків.

Вже не є рідкістю ситуація, коли Схід прямує на Захід, Захід – на Схід, коли Японія і НАТО працюють поруч, проливаючи піт в Індійському океані або Афганістані.

Сьогодні я спробував розповісти про наше прагнення завдяки японській зовнішній політиці, яка надає важливого значення повазі до цінностей, побудувати "Арку свободи і процвітання" вздовж периметра Євразійського континенту.

Японія не поступається іншим країнам у бережливому ставленні до свободи, демократії, прав людини, закону. Я хотів би висловити свою радість з того, що Японія може спільно з іншими країнами, які поділяють її переконання, працювати над завданнями, котрі заслуговують на те, щоб їм була присвячена перша половина XXI століття. Це, звичайно, США, а також Австралія, щоразу більше Індія, країни ЄС та НАТО.

Якщо ви подумали, що Таро Асо знову будує грандіозні плани, на завершення я скажу ще дві речі. По-перше, панове, бачення – це завжди грандіозні плани. А японській дипломатії бачення необхідне. Тому що, і це друге, про що я хочу сказати, бачення японської зовнішньої політики – це бачення для усіх нас із вами. Це бачення, яким може пишатись кожен японець.

Дипломатія – це робота з виховання у громадян країни реалістичного, виваженого відчуття самоповаги. Як міністр закордонних справ я буду прагнути до дипломатії, яка змогла б додати японцям сили і впевненості в собі, і для цього я не буду шкодувати слів.

На цьому дозвольте завершити мій виступ.

Б.П. Яценко, Л.М. Ткачук

НОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ЯПОНІЇ І ГЕОЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В ПІВДЕННІЙ ЄВРАЗІЇ

У СУЧАСНОМУ багатополярному світі східноазіатський центр політичної та економічної сили відіграє все більш важливу роль. Фактично це єдиний на сьогодні регіон, здатний кинути виклик американському впливу в сучасній світосистемі. Тим більше що Східна Азія – це батьківщина давніх цивілізацій, які саме зараз переживають стадію свого історичного ренесансу. Народам східноазійського регіону притаманне чітке усвідомлення їхніх національних особливостей, культурної та етнопсихологічної унікальності. Історично склалося так, що протягом XX сторіччя навіть найбільш потужні в економічному сенсі країни регіону не відігравали провідних ролей у світовій політиці. Так, економічний внесок Японії у світогосподарську систему досі значно перевищує її політичну вагу. Останні чверть сторіччя стали надзвичайно важливими для Японії роками – роками поступового переосмислення своєї ролі у світі, примиренням із власним минулим і побудови грандіозних планів на майбутнє. Економічна криза кінця XX сторіччя і посилення конкуренції в регіоні стали каталізаторами серйозних трансформацій у японському суспільстві. Японці усвідомили власну цінність, нація "подорослішала" і зрозуміла, що її теперішні досягнення є результатом багатовікової історії, якою б неоднозначною вона не була. Розширення горизонтів японської зовнішньої політики є цілком логічним проявом суспільної трансформації, а нова, більш відповідна реальним можливостям цієї країни, ідеологія участі Японії в міжнародних відносинах відображає прагнення Країни Вранішнього Сонця зайняти чільне місце у світовій політиці.

Японія: пошуки нової геополітичної ролі

У кінці XX – на початку XXI сторіччя Японія поки що не скористалася вповні можливостями зайняти вакантне, після розпаду геополітичних структур періоду "холодної війни", місце одноосібного лідера у Східній Азії і у світі в цілому, проте її стратегічні позиції з тих пір суттєво посилилися. Параметри участі Японії у світовій політиці продовжують визначатися партнерськими відносинами із США, хоча вже сьогодні центральною темою двосторонніх зв'язків є пошук нових форм і механізмів цієї взаємодії, що дозволило б Японії займати більш рівноправну позицію в альянсі, особливо стосовно питань регіональної безпеки. Зовнішня політика Японії в першу чергу спрямована на забезпечення національної безпеки і динамічного господарського прогресу, зокрема надійного доступу до джерел енергопостачання і сприятливих умов експорту японських товарів та капіталу. Національним інтересам Японії відповідає стабільна економічна і політична ситуація в регіоні і світі. Токіо підтримує мирні відносини з усіма державами, проте активно нарощує військовий потенціал, розраховуючи використати його виключно в разі виникнення у Східній Азії конфліктної ситуації, що становитиме безпосередню загрозу його національній безпеці. Проте головним інструментом зовнішньої політики Японії і надалі лишатимуться "несилові" важелі впливу в системі міжнародних відносин. Найважливішими компонентами "несилового" арсеналу Японії є її фінансовий і промисловий потенціал, величезні капітали за кордоном, можливість спрямовувати потужні потоки прямих та портфельних інвестицій у розвиток інших країн, маніпулювати наданням економічної допомоги, широкий доступ і стабільне становище на ринках готових та, що особливо важливо, високотехнологічних товарів тощо. В умовах поглиблення глобалізації Японія отримує додаткову можливість здійснювати економічний вплив на політичну поведінку інших держав у відповідності з власними національними інтересами.

Однак такий традиційний вимір японської зовнішньої політики сьогодні не відповідає не тільки тим реальним можливостям, що ними володіє Японія як потенційно провідний гравець глобальної системи міжнародних відносин, а й амбіціям держави. Прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе підкреслював, що він як перший національний лідер, народжений після Другої світової війни, цілком природно відстоює політику, яка не визначається "виключно каяттям із приводу власного мілітаристського минулого". Політики правлячих партій Японії демонструють намір створити нову конституцію, що відповідатиме реаліям Японії XXI сторіччя, де можуть бути зняті окремі обмеження на так звані Сили самооборони та військові витрати держави. З іншого боку, японці з величезною тривогою спостерігають за тим, що відбувається в Північній Кореї, а за межами Японії виникає занепокоєння з приводу можливого повернення до японської національної політики першої половини XX сторіччя.

Нагадаємо, що з часів легендарного Дзімму-тенно – засновника японської держави – головну тезу державотворення становив лозунг хакко-ітті, що означає "вісім кутів – разом" (зібрати під дахом японської імператорської династії). Довоєнна японська прикладна геополітика обґрунтовувала експансію Японії, створивши концепції "Нового порядку в Східній Азії" (1938) та "Великої Східноазійської сфери співпроцвітання" (1940), проголошені як офіційна доктрина ("Політична географія і геополітика", 2007).

Після війни ці теорії старої японської геополітики були дезавуйовані. З відновленням економіки країни від середини 50-х років основою зовнішньополітичної доктрини Японії стала ідея про перевагу економічних інтересів над політичними (т.зв. "економічна дипломатія") і приведення їх у відповідність до інтересів японських корпоративних угруповань (кейрецу).

На початку XXI ст. післявоєнна зовнішньополітична доктрина Японії зазнає певної трансформації. Безумовно, основою японської зовнішньої політики залишається зміцнення союзу Японії із США, а також відносин із сусідніми країнами, такими як Китай, Південна Корея, Росія та ін. Однак привертає увагу поява не просто альтернативного вектора та нових інститутів зовнішньої політики Країни Вранішнього Сонця, а, зокрема, корегування ідеологічного підґрунтя участі Японії в міжнародних відносинах. "Дипломатія цінностей" та "Арка свободи і процвітання" – так по-японськи влучно та образно названі нові теми її зовнішньої політики. Втілювати ж свіжі ідеї в зовнішньополітичні реалії буде новий державний орган – Рада національної безпеки.

Нові інститути зовнішньої політики. У зв'язку з виникненням ядерної загрози з боку КНДР у японському уряді наприкінці 2006 року організовано цільову групу з питань оборони. Окрім цього, реалізується намір створити Раду національної безпеки за американським зразком. Цей орган буде консультувати прем'єра з питань безпеки і допомагати визначати тактичні орієнтири зовнішньої політики. Високопосадовці Японії вже працюють у цьому напрямку, обмірковуючи, як найефективніше координувати діяльність вже існуючих служб та міністерств, зокрема міністерства оборони та міністерства закордонних справ, та новоутвореної Ради національної безпеки. В Японії необхідним також стало створення розвідки на кшталт ЦРУ чи МІ-5 для боротьби з терористичною загрозою.

"Дипломатія цінностей". "Дипломатія цінностей", зі слів бувшого міністра закордонних справ **Таро Асо** (2006 р.), – це дипломатія, яка надає великого значення таким загальнолюдським цінностям, як демократія, свобода, права людини, верховенство права, ринкова економіка. Це також і орієнтація на нові демократичні держави, котрі з'явились у другій половині XX сторіччя по периметру континенту Азії. Ці країни формують своєрідну дугу – територіальний пояс, що, за задумом японських політиків, має стати зоною свободи і процвітання на Євразійському континенті. Японія бачить себе архітектором нової геополітичної структури, каталізатором економічного зростання та гарантом продовження конструктивних демократичних перетворень у зазначених країнах.

Як відомо, для утвердження демократії необхідно пройти шлях численних пошуків та накопичення досвіду. Немає жодної

країни у світі, де були б ідеально гарантовані права людини, свобода, демократія та верховенство права. Японія, якій і досі не пробачають її мілітаристське минуле, відзначається великими досягненнями післявоєнної мирної політики. "Чи є у світі ще одна країна, де б існувала така структура, як Сили самооборони, яка протягом останніх 60 років жодного разу не вистрілила не лише артилерійського снаряда, а й кулі з рушниці? Останнім часом представники Сил самооборони наполегливо трудились в Іраку та інших країнах світу. Я вважаю, що саме завдяки їм у світі кардинально змінилось уявлення про японця у військовій формі. Він більше не викликає страху, і тепер його сприймають як людину, що посміхається, як людину, яка стоїть поруч і разом долає труднощі", – так емоційно у своїй промові на честь 48-ї річниці Інституту міжнародних відносин характеризував досягнення мирної демократичної зовнішньої політики Японії міністр закордонних справ Таро Асо.

"Арка свободи та процвітання". Периферійні райони Євразійського континенту – це саме ті території, де з припиненням "холодної війни" і завершенням протистояння між Сходом і Заходом відбулись кардинальні зміни. Це група країн, які за формою розташування і нагадують дугу. Намір японських політиків полягає у створені в цьому регіоні арки свободи і процвітання. Сюди відносяться країни Східної Європи, Середнього і Близького Сходу, Центральної Азії, Закавказзя, Південної, Південно-Східної та Східної Азії. Японські теоретики відносять до них також і Україну, столицю якої, Київ, бувший міністр закордонних справ Японії Таро Асо відвідав у 2005 р. і, за його власними словами, відчув, що це справді є велика держава.

Як бачимо, до згаданого регіону частково входять країни, котрі в класичній теорії Хелфрода Маккіндера складали "внутрішній півмісяць", відіграючи роль щита для величезних просторів "хартленду" та об'єкта експансії з боку морських держав. Природно, що проблеми суверенності, демократії, прав людини, впровадження ринкових механізмів економічного розвитку для цих країн є надзвичайно актуальними. Для Японії поширення сфери впливу на весь зазначений регіон є апріорі важливим геостратегічним завданням. Особливо якщо згадати, що до нього входять країни, які є важливими світовими постачальниками природних ресурсів. У скорегованій геополітичній стратегії Японії країни, що формують арку свободи і процвітання, рухаються шляхом, котрий названо "мир та щастя завдяки економічному процвітанню та демократії". В Японії підкреслюють, що це шлях, який пройшла Японія після війни і яким зараз із легкістю рухаються країни АСЕАН, обґрунтовуючи цим самим свою роль у процесі поширення ідеалів економічно розвиненого демократичного суспільства.

В офіційній заяві міністра закордонних справ Японії щодо згаданих вище країн відзначається: "Відтепер, в рамках "Арки свободи і процвітання", яка простяглась від Північно-Східної Азії до Центральної Азії, Кавказу, Туреччини, Центральної та Східної Європи і аж до країн Балтії, Японія супроводжуватиме усі демократичні країни, які розпочали цей нескінченний марафон. Таким чином, кількість країн, у яких поважають свободу і демократію, ринкову економіку, верховенство права і права людини, буде весь час збільшуватись, так, як це відбувається із рифами, які перетворюються спочатку в острови і поступово стають гірськими хребтами".

За словами Таро Асо, ідея підтримки демократичних перетворень у зазначених країнах не є кардинально новою. 10 років тому, у 1996 році, на саміті, що проводився в Ліоні, Японія виступила ініціатором програми, що мала назву "Партнерство заради демократичного розвитку" (PDD). Ця програма передбачає допомогу молодим демократичним державам у формуванні системи управління. В її рамках було надано допомогу у проведенні основної роботи в процесі державотворення, зокрема створення законодавчої та юридичної систем у країнах, які переживають нелегкий період на шляху впровадження демократії та ринкової економіки. Це такі країни, як Камбоджа, Лаос та В'єтнам (CLV), Монголія та Узбекистан. Ще одним прикладом, який свідчить про послідовність зовнішньої політики Японії, є той факт, що після закінчення "холодної війни" Японія надавала велику допомогу країнам Східної Європи. У січні 1990 року, під час свого візиту до

Берліна майже відразу після падіння Берлінської стіни, прем'єр-міністр Японії Тосікі Кайфу офіційно оголосив про надання фінансової допомоги Польщі та Угорщині. Крім того, в 1995 році, відразу після завершення конфлікту в Боснії та Герцеговині, Японія надала і цій країні фінансову допомогу. Але, безперечно, найяскравішим доказом реальності "дипломатії цінностей" та бажання побудувати "Арку свободи і процвітання" стала та допомога, яку надавала Японія країнам АТР.

Отже, те, що сьогодні складає зміст оновленої зовнішньополітичної стратегії Японії, зовсім не є новим. Нині лише визначається статус і дається назва результатам дипломатії, яких досягнуто протягом останніх двох десятиліть. Саміт "Японія – країни CLV", зустріч міністрів закордонних справ Японії та країн CLV, Діалог "Центральна Азія + Японія", Діалог із країнами Вишеградської групи (V-4), до якої входять Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина, офіційні візити прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Японії в країни Центральної Європи – ось ті конкретні кроки, з яких складається зміст оновленої зовнішньої політики Японії. Велике значення сьогодні має співпраця з тими країнами "арки", котрі вже мають дружні відносини з Японією. В Японії також вважають, що необхідно забезпечити стабільність країнам-членам організації ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова) та "Співдружності демократичного вибору" (СДВ) (Україна, Грузія, Литва та Румунія), організації, метою створення якої в 2004 році стало не що інше, як закріплення демократичних принципів у регіоні, що простягся від Балтійського до Чорного і Каспійського морів, тобто саме на тій території, яку в Японії відносять до іміджу арки свободи і процвітання. Планується значно збільшити кількість японських дипломатичних представництв та чисельність японських дипломатів, особливо в країнах ГУАМ та в інших регіонах, де Японія не має достатніх дипломатичних функцій.

Зрозуміло, що для України нова зовнішньополітична стратегія Японії відкриває сприятливі можливості налагодження відносин із однією з найрозвинутіших держав світу, лідером у галузі новітніх технологій, потужним світовим донором, інвестором та експортером товарів і послуг. Важливим для України аспектом має стати усвідомлення того факту, що японці виявляють готовність не тільки поділитися власним унікальним досвідом суспільного прогресу, а й надати конкретну допомогу з його імплементації. З метою сприяння поступу України до ринкової економіки та демократизації Японія надає Україні допомогу у таких сферах:

– Японія бере активну участь у багатосторонній співпраці з ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, сприяючи забезпеченню високого рівня безпеки на українських атомних електростанціях, а також допомагаючи у вирішенні питань, пов'язаних із ядерним роззброєнням. Внесок Японії на банківський рахунок з ядерної безпеки та до Фонду "Укриття" є частиною цієї діяльності. Японія також продовжує двостороннє співробітництво з Україною, постачаючи медичне обладнання українським військовим госпіталям та беручи участь у реалізації проекту зі створення Державної системи обліку та контролю (SSAC) за ядерними матеріалами в Україні;

– З метою передачі професійного досвіду та ноу-хау Японія направляє до України своїх спеціалістів та запрошує представників українських державних структур для участі в навчальних програмах, організованих у Японії. Окрім цього, для підтримки розвитку людських ресурсів у приватному секторі японська сторона організовує семінари для молодих українських підприємців у Японському центрі в Києві з такої тематики: економіка, менеджмент бізнесу та персоналу тощо;

– Японія сприяє розвитку культурної діяльності в Україні, надаючи різноманітне обладнання установам культури, зокрема Національній філармонії України, українським театрам та музеям;

– Японська сторона також надає грантову допомогу для поліпшення умов у медичних установах України та для розвитку соціальної сфери;

– Японія забезпечує сприяння реалізації різноманітних проектів в Україні через спеціальні фонди, засновані за участі Японії у Світовому банку та інших міжнародних організаціях.

Загальний обсяг японської безвідплатної допомоги Україні вже становить 121,57 мільйона доларів США. Загальний обсяг кредитної допомоги уряду Японії Україні складає 200 мільйонів доларів США. Відповідно, згідно з офіційною заявою керівництва Японії стосовно механізмів реалізації політики розбудови "Арки свободи та процвітання", Україна може розраховувати на збільшення обсягів допомоги, цільові проекти та інвестиції.

Південна Євразія:
погляд на реалії геоекономічної ситуації

Величезні простори Євразійського континенту від країн Середземномор'я і Південно-Східної Європи до берегів Індійського і Тихого океанів ось уже понад два тисячоліття були і є ареною, на якій твориться сув'язь багатосторонніх відносин між країнами і народами на цій геополітичній дузі сущими. В цьому регіоні проживає $^{3}/_{5}$ населення Землі. Це надає особливої значущості не тільки демографічним, а й суспільно-економічним та політичним процесам, які відбуваються на цьому субконтиненті.

Протягом кількох тисячоліть неозорі простори Азії та Середземномор'я були колискою багатьох стародавніх цивілізацій. Народи, які населяли Месопотамію, Китай, Індію, Центральну Азію, задовго до нашої ери мали розвинуту на той час економіку, науку й культуру. В Азії склалися найдавніші цивілізації, в яких виникли перші відомі в історії державні утворення. Так, у межиріччі Тигру і Євфрату в Південно-Західній Азії, як і в долині Нілу в Африці, протягом III тисячоліття до н.е. склалися найдавніші осередки землеробства і культури, носії якої розвинулися у суспільства, що створили перші у світі держави. В той же далекий час, на рубежі III та II тисячоліть до н.е., аналогічний осередок культури і державності виник на сході Азії в долині р. Хуанхе. Знання і навички з Месопотамії та Єгипту поширилися по всіх заселених землях вздовж берегів Середземного моря, долинами так званого Благодатного Півмісяця регіону Середнього Сходу і далі до Інду та Гангу. На сході ж Азії численні державні утворення, що виникли на рівнині між Хуанхе і Янцзи, зрештою склалися у Китайську імперію, державу-цивілізацію, культурний вплив якої поширювався на Центральну Азію, Корею, Японію та південь материка.

Довгий час господарські зв'язки у Старому світі здійснювалися тільки між сусідніми історико-географічними регіонами. Європейські купці були добре обізнані про країни Середземномор'я, Південно-Східної Європи, Близького Сходу, але Африка південніше Сахари і навіть Центральна Азія та Індія виглядали дуже далекими. Водночас Індія мала постійні контакти з Центральною Азією, Персією, арабським світом, а Китай чинив великий культурний вплив на сусідні країни Східної Азії, з Японією включно, і торував шлях на захід – у Центральну Азію.

В середні віки комунікації Євразії нарешті з'єднали всі регіони континенту. Зв'язки в південній частині Азії підтримувались переважно морськими шляхами зусиллями арабських, китайських, малайських мореплавців. Із Китаю, островів Малайського архіпелагу, Індії торгові кораблі йшли або в Персидську затоку до Хормуза та Баери, або в Червоне море. Від Баери шляхи йшли до Алеппо (Халеба) та Антіохії і далі – на Стамбул. Шлях через Червоне море закінчувався в долині Нілу або в Александрії.

Ще одна мережа шляхів віддавна існувала на просторах Євразійського степу. Долаючи важкі степові дороги, піски пустель, високогірні перевали, так званим Шовковим шляхом (фактично – мережею шляхів широтного напряму) рухалися каравани. На Сході Шовковий шлях починався під захистом Великої китайської стіни, далі – обабіч пустелі Такла-Макан виходив на перевали Тянь-Шаню і Паміру і, долаючи їх, йшов до основних торгових міст Центральної Азії – Самарканда, Бухари, Педжикента, Балха. Вже звідси, через пустелю Каракум або Іранське нагір'я, він проходив далі – або північним берегом Каспійського моря до Причорноморських степів і Криму, або на південь через Персію та арабські країни до берегів Середземного або Чорного моря. Для Південно-Східної Європи (а відтак – для українських земель) особливо важливе значення на цих шляхах мали Азов і Кафа (тепер Феодо-

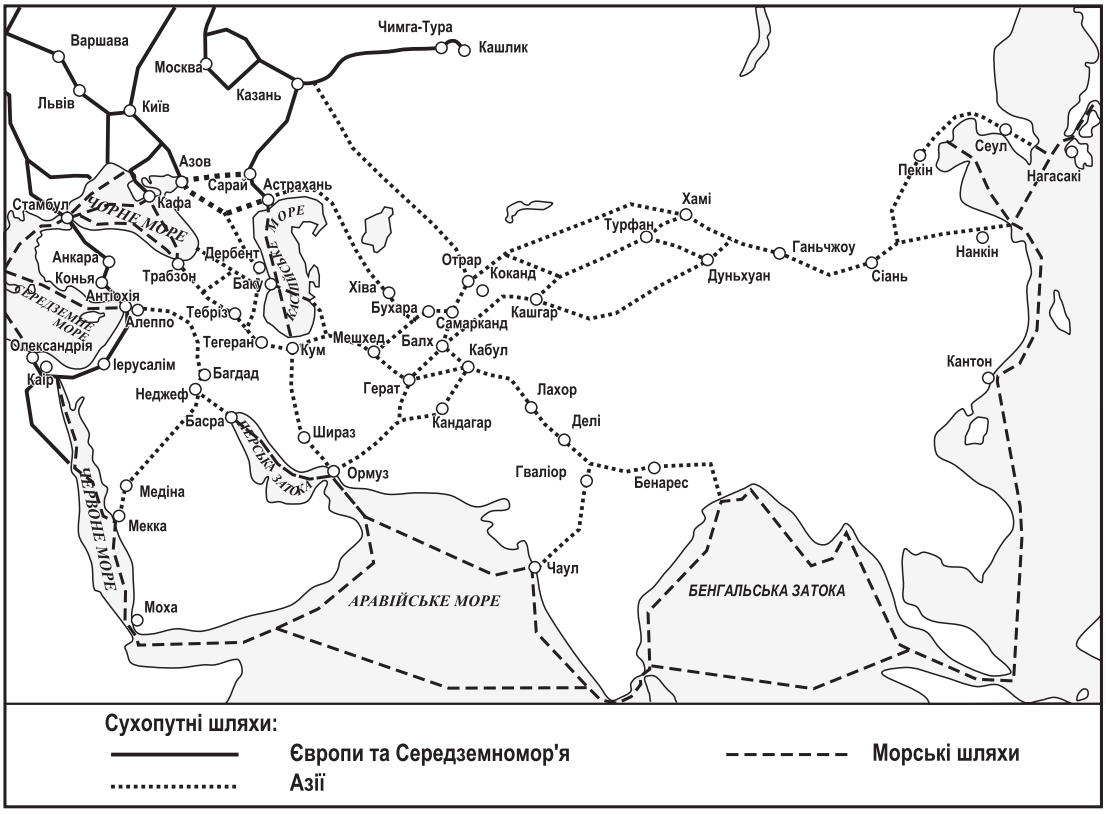

Мал. 1. Найважливіші історичні шляхи Азії.

сія) на півночі і Трабзон на півдні Чорного моря (*мал. 1*).

Протягом XIX–XX ст. боротьба великих імперій за поділ сфер впливу призвела до перетворення багатьох територій Центральної Азії і Близького Сходу в залежні території Росії, Великобританії, довгий час Туреччини та ін. Вирішальним у цьому колоніальному процесі було утвердження Росії (а по тім і СРСР) у Центральній Азії, що порушило багатовікові історичні господарські зв'язки у Євразії. Тільки після розвалу системи колоніальних володінь в Азії та розпаду СРСР виникла нова геополітична ситуація, за якої стали складатися умови і можливості відродження економічного потенціалу та активізації інтеграційних процесів між історико-географічними регіонами широтної Євразійської геополітичної осі.

На рубежі II і III тисячоліть потужний інтелектуальний, людський і ресурсний потенціал Азії знову відроджується. Основні можливості розвитку – використання величезних трудових ресурсів, елітна частина яких володіє високим рівнем освіти і наукової підготовки. Країни регіону мають багатий набір можливостей розвитку. Це величезні природні ресурси, що становлять понад $^1/_2$ світових. У регіоні видобувається $^2/_5$ нафти, $^1/_2$ вугілля світу, багато руд кольорових металів, особливо олова, свинцю, цинку, хрому, сурми, вольфраму, рідкісноземельних і радіоактивних матеріалів, є великі запаси залізних руд та гірничо-хімічної сировини. За гідроенергетичним потенціалом регіону належить перше місце у світі. Значні природні можливості для розвитку сільського господарства – зокрема, багато тепла (у південній частині континенту переважно субтропічний, тропічний та субекваторіальний клімат), великі площі рівнин та оазисів, де тисячоліттями ведеться землеробство, багаті джерела води – дають змогу збирати тут майже $^1/_2$ зернових світу (зокрема – $^9/_{10}$ рису), $^2/_3$ –овочів, $^3/_5$ –бавовни, $^9/_{10}$ – чаю та натурального каучуку, майже весь джут, давати $^2/_5$ світового виробництва м'яса. Як бачимо, ресурсні можливості Азії співмірні з кількістю її населення. Але, за винятком окремих країн, регіон в цілому все ще відстає в індустріальному розвитку.

За рівнем економічного розвитку в Азії репрезентовані всі типи країн. Країною

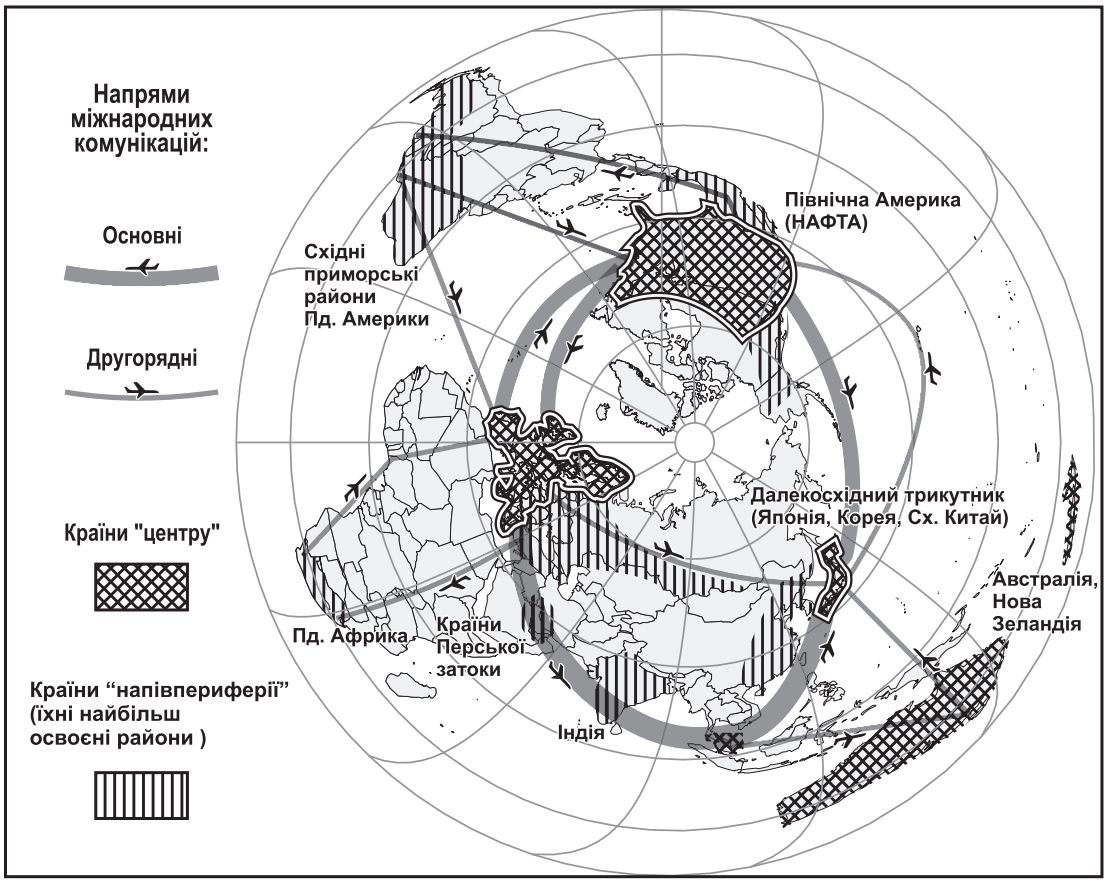

Мал. 2. Геопросторовий каркас світового господарства.

розвиненої економіки вже декілька десятиліть є Японія. Але нині на такий імідж претендують щонайменше Республіка Корея і Тайвань. Разом вищезазначені країни складають т.зв. «далекосхідний трикутник», який є водночас і одним зі складових тріади «центру» світосистеми, і «ядром» Азіатсько-Тихоокеанського регіону. «Напівпериферією» цього ядра стали промислово розвиненні приморські райони Китаю (включаючи Сянган), Сінгапур, країни «нової індустріальної хвилі» – Малайзія, Таїланд, Індонезія. Новим індустріальним феноменом постає Індія. Ще один осередок «напівпериферії» складають нафтовидобувні країни Перської затоки. Індустріально-аграрною країною стала Туреччина. Інші держави є типовими країнами, що розвиваються.

В наш час у широтному поясі середньої та південної частин материка Євразія, в якому свого часу виникло декілька осередків стародавніх цивілізацій, склались або формуються декілька полів зосередження економічного потенціалу і розвитку інтеграційних утворень. На заході утворилось потужне європейське інтеграційне поле, ядро якого – Європейський Союз (ЄС) – розташоване в Західній Європі, а з ним активно взаємодіють країни Середземномор'я, Центральної і Східної Європи (в т.ч. Україна). На частку цього ядра припадає понад ¼ ВВП світу. На сході материка Японія, Китай та інші країни "Далекосхідного трикутника" формують основне інтеграційне ядро Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). На них вже припадає понад $^1/_5$ світового ВВП (в т.ч. майже половина – на Японію). Ці два потужні полюси росту сучасної світосистеми мають міцні економічні зв'язки і надійні комунікації з Північно-Американським полюсом економічного зростання на чолі із США. Тим самим на окраїнах континенту утворились, відповідно, Євро-Атлантичний та Азійсько-Тихоокеанський напрями взаємодії у трикутнику Західна Європа – Англо-Америка – ядро АТР (Японія та ін.), який складає основу просторово-економічного каркаса територіальної організації світового господарства (*мал. 2*).

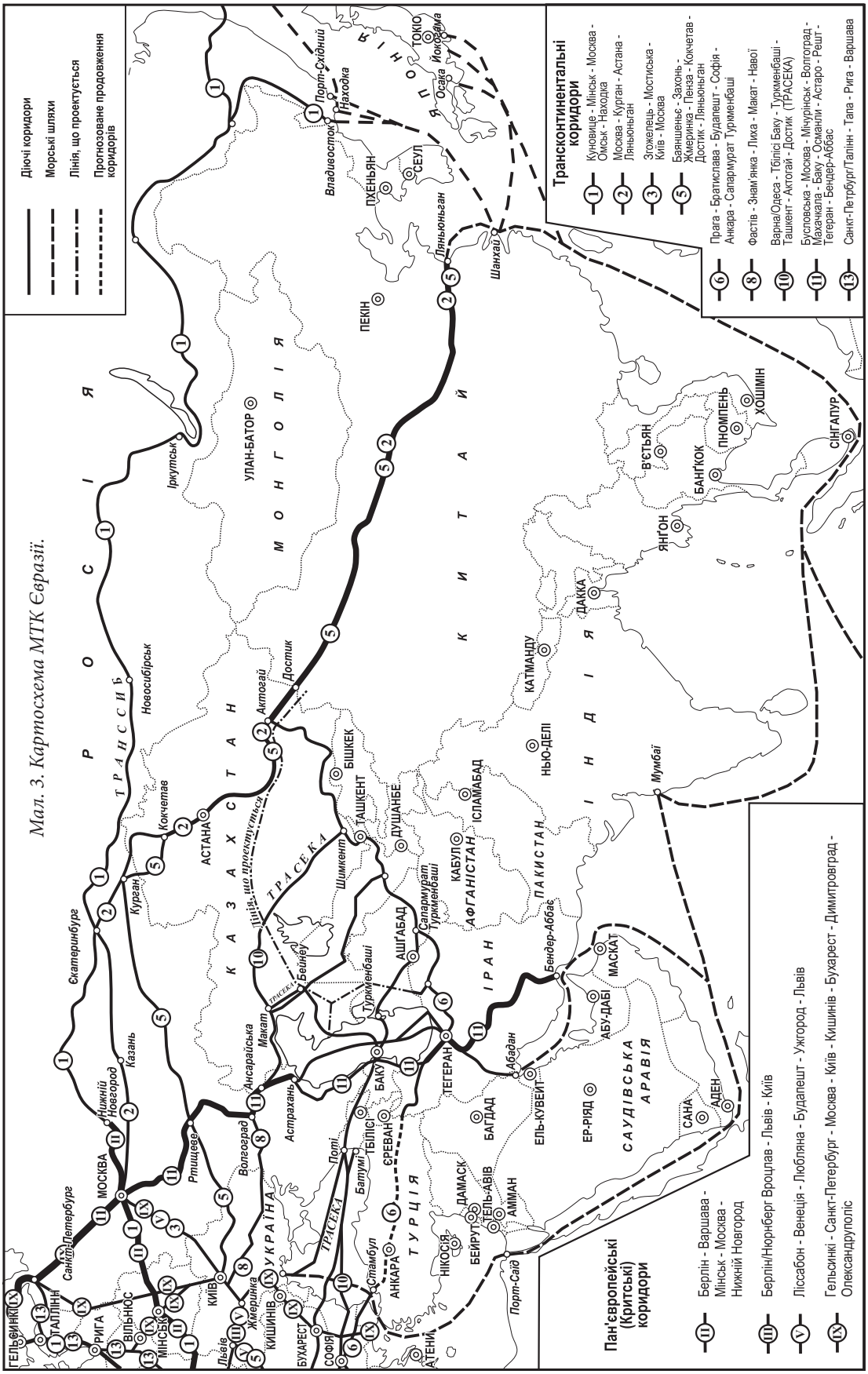
Діючі коридори
Морські шляхи
Лінія, що проектується
Прогнозоване продовження коридорів
Транскоординентальні коридори
1 Куновице - Мінськ - Москва - Омськ - Находка
2 Москва - Курган - Астана - Ляньюньган
3 Згожелець - Мостиська - Київ - Москва
5 Баяншенье - Захонь - Жмеринка - Пенза - Кокчетав - Достик - Ляньюньган
6 Прага - Братислава - Будапешт - Софія - Анкара - Сапармурат Туркменбаші
8 Фастів - Знам'янка - Лиха - Макат - Навої
10 Варна/Одеса - Тбілісі Баку - Туркменбаші - Ташкент - Актогай - Достик (ТРАСЕКА)
11 Бусловська - Москва - Мінурінськ - Волгоград - Махачкала - Баку - Османгли - Астаро - Решт - Тегеран - Бендер-Аббас
13 Санкт-Петербург/Таллінн - Тапа - Рига - Варшава
Пан'європейські (Критські) коридори
II Берлін - Варшава - Мінськ - Москва - Нижній Новгород
III Берлін/Нюрнберг Вроцлав - Львів - Київ
V Ліссабон - Венеція - Любляна - Будапешт - Ужгород - Львів
IX Гельсінкі - Санкт-Петербург - Москва - Київ - Кишинів - Бухарест - Димитровград - Олександруполіс
Мал. 3. Картосхема МТК Євразії.
Р О С І Я
Т Р А Н С С И Б
К А З А Х С Т А Н
М О Н Г О Л І Я
К И Т А Й
І Н Д І Я
І Р А Н
П А К И С Т А Н
А Ф Г А Н І С Т А Н
С А У Д І В С Ь К А А Р А В І Я
Т У Р Ц І Я
У К Р А Ї Н А
Т Р А С Е К А
Лінія, що проектується
ТЕЛЬСИНКІ
ТАЛЛІНН
РИГА
ВІЛЬНЮС
МІНСЬК
КИЇВ
Львів
Жмеринка
КИШИНІВ
БУХАРЕСТ
СОФІЯ
АТЕНИ
Санкт-Петербург
МОСКВА
Нижній Новгород
Казань
Екатеринбург
Курган
Кокчетав
АСТАНА
Новосибірськ
Іркутськ
УЛАН-БАТОР
Актогай
Достик
Ртищеве
Волгоград
Ханзарайська
Макат
Астрахань
Бейнеу
Шимкент
ТАШКЕНТ
БІШКЕК
ДУШАНБЕ
Туркменбаші
Сапармурат Туркменбаші
АШГАБАД
БАКУ
Поті
Тбілісі
Батумі
ЕРЕВАН
Стамбул
АНКАРА
НІКОСІЯ
ДАМАСК
БЕЙРУТ
ТЕЛЬ-АВІВ
АММАН
Порт-Саїд
ТЕГЕРАН
Абадан
БАГДАД
ЕЛЬ-КУВЕЙТ
Бендер-Аббас
КАБУЛ
ІСЛАМАБАД
КАТМАНДУ
НЬЮ-ДЕЛІ
Мумбаї
ДАККА
МАСКАТ
АБУ-ДАБІ
ЕР-РІЯД
САНА
АДЕН
ЯНҐОН
БАНҐКОК
ВЄТЬЯН
ПНОМПЕНЬ
ХОШІМІН
СІНҐАПУР
ПЕКІН
Ляньюньган
Шанхай
ПХЕНЬЯН
СЕУЛ
Порт-Східний
Находка
Владивосток
Осака
Йокохама
ТОКІО

На фоні вищезазначеного світогосподарського процесу занепад, дезінтегрованість, маргінальність зовнішньоекономічних відносин між країнами і регіонами Євро-Азійського напряму (Близький і Середній Схід та Центральна Азія – Південна Азія – Південносхідна Азія – Східна Азія) виглядають історичним анахронізмом. Згадаймо, що саме взаємодія між стародавніми осередками культури і цивілізації, яка стала можливою при подоланні простору, сил природи та злої волі людей на історичних шляхах Євразії, багато дала для розвитку сучасних цивілізацій. Проте в сучасній геополітичній ситуації також складаються можливості формування полів економічної і політичної взаємодії [Яценко 1998].

Широтний геополітичний пояс Євразії, про який іде мова (і якому японські політики надають іміджу "Арки свободи і процвітання"), має доволі багатий набір факторів і можливостей економічного розвитку. Перелік пріоритетних напрямів господарської діяльності, певна річ, виглядає дещо відмінно в країнах Причорномор'я, Прикаспію, Перської затоки, Південної, Південно-Східної та Східної Азії. Однак лише побіжний погляд на перелік можливих проектів і програм транс'євразійського характеру виглядає досить солідно. Це, наприклад:

– розвиток нових транспортно-логістичних систем для забезпечення міжрегіональних зв'язків (особливо у здійсненні залізничних та авіаційних перевозок) (*мал. 3*);

– освоєння нових паливно-енергетичних баз світового значення;

– створення нової інфраструктури транспортування енергоносіїв (нафти, газу) з регіонів Азії як у європейському, так і в тихоокеанському напрямках;

– реалізація нових можливостей міжнародної економічної кооперації та диверсифікації розміщення складальних підприємств, особливо в галузях високих технологій;

– гідромеліоративне будівництво і модернізація регіональних агропромислових комплексів;

– розгортання трансконтинентальних ліній електронного зв'язку (в т.ч. космічного зв'язку) та інформаційних систем;

– освоєння трансазійських туристських маршрутів (з відповідним розвитком готельного господарства) через історичні центри і регіони стародавніх цивілізацій.

Реалізація подібних програм, безумовно, пов'язана з активізацією "дипломатії цінностей" – підтримкою демократії, свободи, прав людини, верховенства права, ринкової економіки в державах основної геополітичної осі Євразії.

ЛІТЕРАТУРА

Політична географія і геополітика / За ред. Б.П. Яценка. Київ, *2007*.

Ткачук Л.М. Азіатсько-Тихоокеанський регіон у контексті глобалізаційних процесів у світовій економіці // **Світове господарство в умовах глобалізації**: Монографія / За ред. Я.Б. Олійника, Б.П. Яценка, В.К. Бабарицької. Київ, *2004*.

Яценко Б. Проблеми транс'євразійських економічних відносин: новий "Шовковий шлях" // **Близькосхідний кур'єр**. Київ, *1998*.

http://www.ua.emb-japan.go.jp Офіційний сайт посольства Японії в Україні. Виступ міністра закордонних справ Таро Асо на семінарі Інституту міжнародних питань Японії "Арка свободи і процвітання – розширення горизонтів зовнішньої політики Японії" (30 листопада 2006 року).

http://www.mofa.go.jp/ Офіційний сайт міністерства закордонних справ Японії. Value Oriented Diplomacy and Strive to Form the "Arc of Freedom and Prosperity".

Б.П. Яценко

ЯПОНІЯ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ЦЕНТРІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СИЛИ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК між державою, нацією, національними інтересами держави, політикою по їхньому забезпеченню та силою впливу держави на світовій арені можна інтерпретувати таким чином.

Незалежна держава, яку створює нація, є її оберегом від зовнішніх сил і водночас засобом створення в країні, де вона живе, певних умов буття, які б забезпечували не тільки добробут, а й духовні потреби, захист культури, мови, історичної пам'яті. Суверенна держава може і зобов'язана захищати свої національні інтереси. Ефективність захисту національних інтересів та забезпечення добробуту спільноти людей, що живуть на її території, залежить від детермінант сили впливу: характеристик території та її географічного положення, наявних природних умов і ресурсів, розмірів та демохарактеристик населення, рівня його культури, рівня розвитку господарства країни тощо. Все це дозволяє державі проводити більш чи менш активну зовнішню політику, яка, з одного боку, має рахуватися з чинниками (часом визначальними), що діють у світосистемі в цілому, з іншого – створювати механізми, які б забезпечували силу впливу держави.

Отже, при спробі оцінки економічної сили держави ми маємо визначити, яке місце вона займає у світосистемі та внутрішні особливості будови її господарства.

Японія в системі економічно розвинених країн

Сучасне світове господарство являє собою систему, окремі підсистеми якої перебувають на різних стадіях розвитку; систему багаторівневу, багатополюсну, нерівномірно розвинену. Ядром і найбільш передовою в економічному відношенні частиною цієї системи є порівняно невелика група країн, які пройшли всі етапи індустріальної стадії розвитку сучасної цивілізації. Господарство, а з тим і суспільне життя цих країн набувають рис і закономірностей, що виникають, головним чином, під впливом інформаційно-технологічної революції та процесів глобалізації. Ім'я їм – постіндустріальні країни. До таких звичайно відносять США, Японію, більшість країн Західної Європи.

У процесі дослідження господарства таких країн у першу чергу впадають в око кількісні відмінності основних економічних характеристик. І у великих, і в малих країнах цього типу сфера обслуговуючої діяльності стала провідною і за кількістю зайнятих, і за розмірами продукованого ВВП. У межах обслуговуючої сфери провідне місце починає посідати діяльність, пов'язана з реалізацією інформаційних технологій, а у виробничій сфері – діяльність виробництв "високих технологій". Географічна суперпозиція цих зрушень проявляється в посиленій територіальній концентрації вищезгаданих видів діяльності в обмеженій кількості регіонів планети і навіть у появі "світових міст", які стають інформаційно-технологічними лідерами світового господарства.

В основі цих статистично видимих трендів лежать глобальні якісні зміни в господарстві постіндустріальних країн. Найважливіші з них такі:

– у процесі перебігу інноваційних циклів науково-технічного розвитку ці країни (точніше, підприємницькі кола цих країн) стали володарями науково-технічних досягнень і технологій, яких не мають або з різних причин не можуть освоїти інші країни. Щороку патентні відомства США, Японії, країн Західної Європи реєструють десятки тисяч патентів і відкриттів. Таким чином, накопичуються колосальні інтелектуальні ресурси, доступ до яких мають у першу чергу багаті держави. А це, наприклад, з кожним разом все більш ємні чіпи мікропроцесорів і обсяги пам'яті ЕОМ у комп'ютерних технологіях, все більш досконалі роботи та гнучкі виробничі системи у верстатобудуванні, технологія оптико-волоконного зв'язку в телекомунікаціях, що постійно вдосконалюється, все нові досягнення генної інженерії в біотехнологіях тощо;

– відбувається зміна пріоритетів у використанні економічних ресурсів цих країн. В умовах наростання інформаційно-технологічної революції провідну роль стали відігравати інформаційно-технологічні ресурси, інтелектуальний капітал, закладений як у якості підготовки робочої сили, так і в ресурсах науково-технічної інформації, мистецтво менеджменту як на мікро-, так і на макрорівні;

– стратегічні прориви в технології створюють нові можливості організації менеджменту як у виробництві, так і в діяльності з його обслуговування та в організації збуту. У промисловості на зміну автоматизації недалекого минулого, націленої на масовий випуск продукції обмеженої номенклатури, приходять "гнучкі" форми організації виробництва, спрямованого на активну реалізацію інновацій і швидку зміну номенклатури продукції. Відповідно в організаційно-управлінській структурі промисловості на зміну гігантським заводам і трестам ідуть диверсифіковані міжгалузеві та трансгалузеві корпоративні угруповання, які координують роботу часом сотень підприємств різної величини;

– в результаті тієї ж зміни пріоритетів у використанні економічних ресурсів та змін в організації менеджменту здійснюється перехід господарства постіндустріальних країн на принципи різкого зниження ресурсомісткості ВВП. Звичайно, все це відбувається на тлі подорожчання використовуваних природних ресурсів, надто енергоносіїв, а також зростання жорсткості екологічних вимог, яке має місце у всіх країнах світу. Але тільки в господарстві країн постіндустріального рівня розвитку завдяки гнучкості і високій адаптивності менеджерських систем досягнуто реальних результатів енерго- та матеріалозбереження, а тенденції розвитку господарства можуть бути розцінені як перехід від ресурсоспоживаючої до ресурсозберігаючої економіки;

– відповідно зростання економічного потенціалу таких країн та їхня конкурентноспроможність у системі світового господарства стають залежними не стільки від наявних ресурсів природи на їхній території, скільки від інноваційної активності діючих господарських утворень, особливо від рівня освоєння ними досягнень НТП. При цьому країна може бути економічним лідером, володіючи досить скромними місцевими природними ресурсами. Приклад Японії з цього погляду особливо показовий;

– отже, вирішального значення набуває ефективність діяльності інституцій організаційно-управлінської структури господарства, особливо тих, що пов'язані з інноваційним менеджментом та інвестиційною діяльністю. За таких умов сфера фінансів із допоміжної, яка обслуговувала кругообіг товарів і ресурсів на ринку (ця функція залишається за нею і надалі), перетворюється на провідну і самодостатню систему, яка починає визначати характер діяльності всіх інших систем господарства;

– нарешті, слід підкреслити, що, крім діяльності, котра базується на нових інформаційних технологіях, та діяльності фінансово-банківської сфери, інші галузі обслуговування беруть участь у формуванні нового вигляду господарства. Послуги з програмного забезпечення стають невід'ємною частиною господарських процесів. Виробниче обслуговування перетворюється в самодостатній вид діяльності, виокремлений із виробничих процесів. Транспортні послуги набувають системного характеру – формуються транспортно-реалізаційно-логістичні системи.

Вищезазначені закономірності формуються в нових геополітичних реаліях сучасної економічної і політичної карти світу, де найбільш яскраво проявляються такі тренди [Яценко 1998]:

– зменшується значення фактора необхідності подолання просторового розриву у функціонуванні економічних процесів. Так, якщо ринок товарів і сировини залежить від роботи та пропускної спроможності традиційних комунікацій (хоч швидкості і вантажопідйомність транспортних засобів різко зросли), то робота більшої частини ринку послуг вже спирається на дії глобальних інформаційних систем та швидкісної авіації, а ринки капіталу і валюти, використовуючи світові мережі електронного зв'язку та можливості інфраструктури провідних фінансово-економічних центрів світу, вже оперують у режимі реального часу. Образно кажучи, відбувається "стиснення простору" світового господарства;

– "стиснення простору", досягнуте завдяки технічному прогресу на транспорті, доповнюється "стисненням інформаційного простору" завдяки революції в телекомунікаціях. Формується інформаційна спільність планети. З цього випливає декілька важливих наслідків. По-перше, створюються передумови розвитку матричних структур управління господарськими процесами на міжнаціональному (глобальному) рівні. По-друге, це ще один чинник "розмивання" сталої системи адміністративних і політичних кордонів та активізації різносторонніх інтеграційних процесів. По-третє, полегшується реалізація "демонстраційного ефекту" на світовому споживчому ринку, функціонування глобальних систем маркетингу вже неможливе без відповідного інформаційно-рекламного забезпечення;

– росте взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, які, реалізуючи переваги обміну товарами, послугами, факторами виробництва на світовому ринку, невідворотно інтегруються в систему світового господарства. При цьому розмивається самодостатність господарств не тільки країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, а й економічно розвинених країн. До того ж зростає роль транснаціональних корпорацій, які, керуючись виключно критеріями економічної ефективності, намагаються "глобалізувати" економічні процеси;

– транснаціональні корпорації (ТНК) разом із суверенними державами стають елементами, взаємодія яких формує систему світового господарства. ТНК поєднують використання гнучких форм власності та транснаціональної підприємницької діяльності, які забезпечують економічну діяльність їхньої структурної та інвестиційної політики, з певною територіальною організацією макроменеджменту, яка спирається на економічні центри комунікацій поліцентричної територіальної структури світового господарства;

– глобальних рис набув процес формування міжгалузевих та трансгалузевих функціонально-господарських систем, зумовлений закономірностями світових технологічних зв'язків, особливостями інвестиційних процесів та вимогами сучасного менеджменту і маркетингу;

– продовжується "поляризація" господарства світу. У світовому економічному просторі взаємодіють, з одного боку, постіндустріальні країни, репрезентовані на світовому ринку товарами високих технологій, послугами престижних обслуговуючих галузей (банківська справа, консалтинг, наукова та інформаційна діяльність тощо), висококваліфікованими спеціалістами, чимало яких завербовані з усіх кінців світу, з іншого – переважно "сировинні" регіони (так звана "світова периферія"), які виходять на ринок з пропозицією продукції екологічно небезпечних виробництв, легкої промисловості або агропромислового комплексу, палива, мінеральної сировини, зрештою, дешевої робочої сили. В провідних економічних центрах перших зосереджуються фінансові та управлінські інститути й інформаційна інфраструктура, що забезпечує прийняття інноваційних та інвестиційних рішень; другі займають підпорядковане становище у світовому господарстві.

Означені вище загальні закономірності в тій чи іншій мірі притаманні господарству поки що невеликої групи країн. Опосередковано через світогосподарські процеси вони здійснюють вплив на стан справ у господарстві всієї планети. З другого боку, описані вище тренди, притаманні господарству планети в цілому, впливають на економіку кожної окремої країни; постіндустріальні країни реалізують переваги глобалізації світогосподарських процесів особливо активно.

Водночас господарство кожної країни зберігає риси індивідуальності і неповторності. Господарство Японії серед когорти постіндустріальних країн відзначається яскраво вираженою державно-корпоративною тенденцією, наявністю сформованих конгломератів колективної власності, а головне – всебічним проявом у всіх видах господарської діяльності особливостей культури, суспільної організації життя та менталітету японського народу. Тому поряд із аналізом закономірностей компонентної, організаційно-управлінської та територіальної структури господарства Японії розглядаються й умови та можливості їхнього розвитку та функціонування, що, на погляд автора, є обов'язковою складовою країнознавчого аналізу господарства держави.

Серед сучасних умов та можливостей економічного розвитку Японії як країни, де відбувається процес становлення господарства постіндустріальної епохи, вирішальними є ті, що пов'язані з використанням інтелектуального капіталу та підприємницьких можливостей державно-корпоративного комплексу, високого рівня культури та специфічного менталітету нації. Серед іншого важливу роль відіграють наявність сучасної високотехнологічної бази господарства, набуті фінансові можливості корпорацій та держави, сприятливі умови активізації участі в міжнародному поділі праці [Яценко 2006].

Реалізація цих умов та можливостей справляє вплив на вигляд та склад множини структур господарства.

Серед множини структур особливо важливою стає організаційно-управлінська, яка за формою є координуючим механізмом, що забезпечує функціонування і взаємодію різних сфер господарської діяльності, а за змістом – виразником відносин у системі власності держави. В умовах Японії симбіоз потужних конгломератів власності, які організаційно набули форм міжгалузевих корпоративних угруповань різних типів, та держави в особі різних її інститутів лежить в основі формування державно-корпоративної тенденції в японській моделі економіки [Окумура 1992]. Об'єднуючою ланкою в цій системі є фінансово-банківські кола та кола "дзайкай" – координаційні інститути, що репрезентують інтереси великого бізнесу.

При цьому підприємства, що належать до корпоративних угруповань різних типів, є елементом, присутнім водночас у всіх основних складових інтегральної структури господарства: компонентній (функціонально-галузевій), організаційно-управлінській та територіально-господарській.

Вид функціонально-господарських систем країни визначають трансгалузеві та міжгалузеві утворення, будова і функціонування яких залежить і від стану справ у відповідних глобальних міжгалузевих системах, і від закономірностей будови та розвитку національного господарства. В умовах Японії до перших (що більше відчувають вплив процесів глобалізації) можна віднести енергетику, виробництво матеріалів, машинобудування, авіаційний та морський транспорт, індустрію туризму; до других – системи наукових досліджень і конструкторських робіт (НДКР), агробізнес, залізничний та автомобільний транспорт тощо. Функціонування міжгалузевих та трансгалузевих систем господарства постіндустріальної країни відбувається під впливом процесів інформаційно-технологічної революції.

Найбільш яскравим проявом такого впливу є розвиток процесів так званої "сервізації" (від «service») та софтизації (від "software"), всебічного впровадження обслуговуючого та інформаційно-програмного забезпечення в господарський процес. При цьому багатогалузеві корпоративні угруповання, а з ними і міжгалузеві та трансгалузеві системи господарства набувають комплексного вигляду – в них, в рамках єдиних організаційно-управлінських структур, поєднується виробнича та обслуговуюча діяльність.

Рівень розвитку та структурні особливості базових елементів сучасної територіальної структури господарства (первинних економічних районів) економічно розвиненої країни визначаються різностадійністю їхнього розвитку, різними можливостями використання тих чи інших ресурсів території на різних стадіях її розвитку, різним характером участі регіонів у географічному поділі праці.

Прояв державно-корпоративної тенденції та взаємодія на певній території підприємств інтегрованих корпоративних угруповань надають цим базовим елементам територіальної структури збалансованого вигляду, створюють умови для керованості розвитку територій та системності в розробці регіональної політики держави.

В умовах постіндустріальної країни ключову роль у господарстві починають відігравати ті територіальні одиниці – полюси росту, – в яких зосереджується управлінська, фінансово-банківська, інформаційно-програмна та наукова діяльність.

Особливості сучасної структури господарства Японії

Особливості динаміки розвитку господарства Японії на початку XX ст. полягають у тому, що воно пройшло всі цикли розвитку індустріальної епохи і перебуває у початковому циклі епохи постіндустріальної.

Серед сучасних умов та можливостей економічного розвитку Японії вирішальними є ті, що пов'язані з використанням інтелектуального капіталу: *кваліфікована робоча сила, інформаційно-технологічні ресурси, особливо досягнення науково-технічного прогресу, мистецтво менеджменту як на мікро-, так і на макрорівні*.

Основні закономірності структури підприємництва в Японії полягають, зокрема, в такому:

1. Економіка країни на макрорівні є добре впорядкованою системою, в якій оптимально поєднується регулююча і спрямовуюча роль держави з функціонуванням механізмів ринку, де головними дійовими особами є крупні корпорації;

2. Власність концентрується переважно в руках юридичних осіб, надто в руках фінансово-банківських та виробничих корпорацій;

3. Провідною формою володіння власністю є система "перехресного" володіння акціонерним капіталом і утворення конгломератів взаємної корпоративної власності заради забезпечення контролю над господарськими процесами;

4. Основними засобами втручання держави в економічні процеси є системи державного регулювання, державного програмування, імплементація державних програм фінансової, промислової, зовнішньоторговельної, регіональної та ін. політики.

Основним економічним ресурсом господарства Японії є її трудові ресурси. Ринок праці у країні репрезентований робочою силою з високим рівнем фахової підготовки, культури праці та професійної мобільності. Завдяки сприятливому перебігу демографічних процесів у другій половині XX ст. контингент економічно активного населення був найбільшим за всю історію країни. Але на перспективу динаміка процесів відтворення та вікової структури населення складається несприятливо і вже в першій чверті XXI ст. національний ринок робочої сили звузиться. Динаміка галузевої структури зайнятості Японії (*табл. 1*) на рубежі століть демонструє закономірності, так чи інакше пов'язані із впливом інформаційно-технічної революції і переходом на постіндустріальну стадію розвитку.

Основною рушійною силою економіки Японії є використання досягнень науково-технічного прогресу та інформаційно-технологічної революції. На шляху технологічних інновацій Японія пройшла етапи "копіювання", потім "удосконалення" світової науково-технічної думки і наприкінці століття дійшла етапу "творення", коли її науково-виробничий комплекс за всіма ключовими показниками став одним із рівноправних лідерів у світовій науці та техніці. Це дає можливість Японії на сучасному етапі дотримуватися курсу на науково-технічну і технологічну незалежність на додачу до вже існуючої фінансово-економічної незалежності.

Вплив процесів, які відбуваються у науково-виробничому комплексі Японії, на

Таблиця 1.

Динаміка галузевої структури зайнятості в Японії

Галузі господарства	1960	1980	2001
Сільське господарство	30,0	9,8	4,4
Лісове господарство	1,0	0,3	0,1
Рибальство	1,6	0,8	0,4
Гірнича промисловість	1,2	0,2	0,1
Обробна промисловість	21,9	23,7	20,2
Будівництво	6,1	9,6	9,9
Електроенерг., газ, вода	0,5	0,6	0,6
Транспорт та зв'язок	5,0	6,3	6,4
Торгівля	15,9	22,8	23,0
Фінансова діяльність	1,8	3,6	3,8
Обслуговування	12,0	18,4	27,5
Адміністративна діяльність	3,0	3,6	3,5
Інші види зайнятості	0,0	0,3	0,1

Джерело: за даними [Ніхон токей ненкан; Ніхон коку сей дзуе] за відповідні роки].

зміни у структурі господарства та формуванні ринку маємо розглядати ширше, ніж "вклад" або "складову" тих чи інших зрушень. Під їхнім впливом, по суті, формувалися і вигляд сучасної функціонально-галузевої структури господарства країни, і загальні риси японських систем маркетингу. В кінці XX – на початку XXI століття науково-технічний і технологічний розвиток Японії йде в ногу з поступом науково-технічного прогресу світу. Передовими рубежами цього прогресу, на думку японських вчених, є таке [Канаморі, Вада 1983]:

інформаційно-технологічна революція, що опирається на розвиток сучасної комп'ютерної техніки, оптико-волоконних телекомунікаційних систем, потужних баз даних і світових інформаційних систем;

"мехатронна" революція (японський термін "мехатроніка" – від поєднання термінів "механіка" та "електроніка"), що опирається на всебічне впровадження електронних чіпів та мініатюрних процесорів у традиційні види машин та механізмів, а також розширення сфери застосування роботів;

принципове *розширення можливостей ринку конструкційних матеріалів* завдяки успіхам матеріалознавства, аж до того, що наступне століття може бути назване "віком композитів";

біотехнологічна революція, яка пов'язана з розвитком генної інженерії, пізнанням структури ДНК, розвитком нових технологій у сільському господарстві, медицині, фармацевтичній промисловості.

принципова *перебудова енергетики*, що базується на впровадженні енергозберігаючих технологій та розвитку альтернативних джерел енергії;

подальші кроки в *освоєнні світового океану та космічного простору,* що буде потребувати нових рішень і нових витрат на розвиток машинобудування, матеріалознавства, приладобудування та багато іншого.

Вчені Японії вважають, що саме ці напрями вже формують і будуть формувати новий вигляд ринку збуту продукції, оскільки існуючі провідні групи товарів, з якими країна присутня на світових ринках, не можуть довго залишатися "тягловою силою" розвитку економіки і забезпечення експорту. Тому й ведеться постійний пошук нової техніки і розробка нових технологій для галузей і виробництв, перспективних для майбутнього.

Хоч для господарства часів інформаційно-технологічної революції і характерна ресурсозберігаюча модель розвитку, проблеми організації раціонального місцевого природокористування і віднайдення можливостей довозу імпортної сировини та енергоносіїв у Японії залишаються.

У процесі природокористування в цій країні доводиться раціонально і бережливо розпоряджатися і користуватися обмеженими можливостями географічного середовища. Мова йде про найбільш доцільні схеми використання території, сільськогосподарських угідь, лісів, ресурсів будівельних матеріалів, ресурсів прісних вод на островах та ресурсів вод навколишнього океану. Далі постає проблема віднайдення можливостей поповнення нестачі місцевих ресурсів (особливо мінеральних) імпортом палива, сировини для виробництва конструкційних матеріалів, завозом необхідних сільськогосподарських продуктів з усіх кінців світу. Доцільний і необхідний крок – роботи з мінімізації витрат господарства на сировинну складову, впровадження енерго- та матеріалозберігаючих технологій у всі види виробничої діяльності, організація повторного використання ресурсів шляхом більш глибокої переробки сировини та утилізації відходів.

За умов, коли сотні мільйонів тонн стратегічно важливої сировини країна вимушена завозити із-за кордону, особливо гостро стоять проблеми національної економічної безпеки. Заради цього корпорації тримають армію менеджерів – спеціалістів із зовнішньоекономічної діяльності, державні інституції захищають інтереси країни засобами "економічної дипломатії", але найбільш дійовий засіб – диверсифікація ринків. Жодна країна не може вважати себе монополістом у поставках сировини, чи напівфабрикатів, чи готових товарів на ринок Японії. Наявність широкої географії ринків сировини дає можливість японським корпораціям при зміні політичної ситуації в тій чи іншій країні чи регіоні світу покрити втрати розширенням використання інших джерел.

Життєво важливою залишається необхідність забезпечення захисту навколишнього природного середовища, яке перебуває місцями на межі екологічної катастрофи. Долати всі ці труднощі *допомагає одна з опорних позицій менталітету японського народу – впевненість у тому, що земля є неминущою цінністю.* Ще одна риса специфіки землекористування в Японії полягає в *усвідомленні цінності території та її економіко-географічного положення як економічного ресурсу.*

В умовах наростання процесів глобалізації та переходу економіки ряду країн від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку в господарстві економічно розвинених країн формуються трансгалузеві та міжгалузеві господарські утворення, функціонування яких залежить або від стану справ у відповідних глобальних фунціонально-господарських системах, або від успіхів у діяльності на національному ринку. В умовах економіки Японії як інтегровані частини відповідних світових систем можна розглядати енергетику, виробництво матеріалів, машинобудування, авіаційний та морський транспорт, індустрію туризму тощо. Серед функціонально-господарських утворень, що більше пов'язані з національним ринком, особливо вирізняються система наукових досліджень та конструкторських робіт (НДКР) і пов'язані з нею військово-промисловий та аерокосмічний комплекси, а також агробізнес, залізничний та автомобільний транспорт.

Функціонування вищезазначених систем відбувається під знаком якісних змін, підготованих у світовому господарстві ходом інформаційно-технологічної революції. Серед суто національних факторів, які теж впливають на функціонування вищезгаданих систем, виступають закономірності будови тих чи інших енерговиробничих циклів у конкретних умовах Японії; вплив процесів "сервізації" та "софтизації", які привели до глибокого проникнення обслуговування та використання програмного продукту у всіх сферах господарства; дія системи перехресного (матричного) володіння капіталом; впровадження корпоративних угруповань (кейрецу) в будову трансгалузевих та міжгалузевих господарських систем (гьокай) [Кодзіма 1997].

Серед великої кількості функціонально-галузевих систем провідне місце займає система НДКР. Під впливом її дії, по суті, формується і сучасний вигляд функціонально-господарської структури. Розміщення НДКР поки що характеризується надконцентрацією в найбільших агломераціях країни, але великі сподівання покладаються на розвиток технополісів як регіональних полюсів росту.

Базові виробництва сировинної орієнтації в Японії працюють на довізній сировині, що детермінує усіченість їхніх енерговиробничих циклів на початкових стадіях технологічного процесу і визначає необхідність координації промислової зовнішньоекономічної політики держави в її роботі на світових ринках сировини, активізації робіт по енерго- та матеріалозбереженню, широкому застосуванню комбінування у виробництві. Зрештою, значна частина виробничих потужностей важкої промисловості Японії виявилася планомірно зосередженою в рамках територіально-виробничих комплексів, які мають назву "комбінато".

Машинобудування Японії освоїло всю відому номенклатуру продукції і займає одне із провідних місць на світовому ринку машин та устаткування. Основною формою організації його роботи стала діяльність потужних угруповань – кейрецу, ядрами яких є великі машинобудівні корпорації. Ці угруповання активно долучаються до процесів міжнародної кооперації, мають сильні підрозділи, що ведуть НДКР, досягли високого рівня автоматизації та роботизації виробництва, завдяки розвитку "сервізації" перетворюються в розгалужені виробничо-обслуговуючі системи з однаково сильними ланками як виробництва, так і збуту на національному та світовому ринках.

У сучасному машинобудуванні Японії репрезентовані всі його галузі, але основним "локомотивом" є наукомісткі виробництва. Їхній розвиток забезпечує умови для переходу промисловості і всього господарства на найновіші методи організації та управління, забезпечення високої якості продукції, активізації інноваційних процесів тощо. Так, зокрема, ⅔ продукції машинобудування країни виробляється в зоні мегаполісу Токайдо. Але завдяки

виносу підприємств галузі за межі ядер найбільших агломерацій, у периферійні райони, протягом останньої чверті століття машинобудування (в тому числі його високотехнологічні галузі) стало визначати спеціалізацію промисловості всієї центральної частини Японії.

Агропромисловий комплекс Японії (АПК) – інтегрована частина її господарства, яка забезпечує країну власним продовольством на 62%. За останні десятиліття у країні відбулася суттєва перебудова виробничої структури сільського господарства, виробництво зосередилося на трьох галузях спеціалізації: рисівництві, яке застосовує високоврожайні сорти рису; плодоовочівництві, де використовуються найновіші досягнення техніки будівництва теплиць, високі технології овочівництва та садівництва; тваринництві з великим довозом імпортних кормів. У забезпеченні потреб у продукції інших галузей країна в значній мірі орієнтована на імпорт, де особливо сильною є залежність від довозу пшениці, кукурудзи, сої, цукру, яловичини та ін.

ЛІТЕРАТУРА

Канаморі Хісао, Вада дзюн. **Кокусай кейдзай кокка ніхон**. Токіо, *1983*.

Кігьо группу то гьокай тідзу 2000. Токіо, *1999*.

Кодзіма Інуо. **Секай то ніхон гьокай**. Токіо, *1997*.

Ніхон кокусей дзуе. Токіо, *2000, 2005*.

Ніхон токей ненкан. Токіо, *1975, 1991*.

Окумура Хіросі. **Ходзін сіхонсюгі: кайся хон'і-но тайкей**. Токіо, *1992*.

Яценко Б.П. Мегатренди світового господарства // **Український географічний журнал**. *1998*. №4.

Яценко Б.П. **Структура господарства Японії**. Київ, *2006*.

Л.М. Ткачук

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

ДАЛЕКИЙ Схід – це регіон давніх цивілізацій, які саме зараз переживають стадію свого історичного відродження. Одним з найважливіших елементів і наслідків "азіатського ренесансу" є, безперечно, перетворення Східної Азії на головний центр економічної сили у світі. В історичній ретроспективі азіатські країни не відігравали у світовій економіці такого значення з 1500 року, коли в період розквіту династії Мін в Піднебесній імперії, яка на той час контролювала значні території в Південно-Східній і Східній Азії та сьогунату Ашікага в Японії, в Азії вироблялося дві третини світового ВВП. Японія першою з далекосхідних держав на початку XX сторіччя стала на шлях індустріального розвитку. В 1960-х роках до неї приєдналися чотири "далекосхідних дракони" – Гонконг, Республіка Корея, Сінгапур і Тайвань, ще через двадцять років ешелон нових індустріальних країн поповнили держави Південно-Східної Азії (Філіппіни, Таїланд, Малайзія, Індонезія). В 1978 році почався період феноменального економічного зростання КНР, а в 1989 р. до регіональної динаміки приєднався В'єтнам. Надзвичайно високі темпи росту економіки азіатської складової АТР протягом останньої чверті XX сторіччя і відновлення динамічного розвитку після кризових 90-х років забезпечили АТР панівні позиції у світовому господарстві. В Східній та Південно-Східній Азії нині виробляється близько чверті світового ВВП, акумульовано величезні фінансові ресурси, що інвестуються в межах регіону та в інші центри світового розвитку, динамічно зростають обсяги внутрішньорегіональної та зовнішньої торгівлі, здійснюються величезні державні та приватні відрахування на НДКР і військові видатки.

Концентрація в АТР різних за рівнем розвитку країн (від постіндустріальної Японії до аграрно-видобувних суспільств Індокитаю), розгортання процесів глобалізації та регіоналізації у світогосподарській системі, активізація інтеграційних процесів безпосередньо в регіоні, геополітичні особливості його розвитку та сукупність конкретних факторів територіальної організації господарства східно- та південно-східноазіатських країн сприяли формуванню і розвитку в АТР потужного територіально-господарського утворення – регіональної господарської системи країн Східної та Південно-Східної Азії. Кінець 60-х років минулого сторіччя ознаменувався початком нового етапу в соціально-економічному розвитку Східної і Південно-Східної Азії. Було переглянуто автаркічні концепції "спирання на власні сили", за результатами наслідування яких більшість країн регіону були приречені на відтворення відсталої технічної бази національного господарства, що сприяло подальшому поглибленню прірви, яка відокремлювала їх від розвинених держав. Фактор участі в міжнародному поділі праці було визнано виключно важливим для модернізації економіки, поступового переведення її на ринкові рейки і підвищення рівня життя людей. У сфері зовнішньоекономічної діяльності було проголошено політику відкритості, яка стала невід'ємною частиною і вихідною умовою успішного функціонування національних господарств на нових принципах. Головною метою здійснення стратегії зростаючої участі в міжнародному поділі праці для країн Східної і Південно-Східної Азії було проголошено стимулювання внутрішнього економічного розвитку і поглиблення реформ шляхом залучення іноземного капіталу, знань і технологій та інтеграції національного господарства до світового ринку за умови активного регулювання зовнішньоекономічного сектора. Господарська система, сформована внаслідок інтеграції країн Східної та Південно-Східної Азії, демонструє своїм розвитком можливості управління за допомогою виваженої регіональної політики процесами дифузії інновацій, адже територіальна організація господарства регіону сприяла спочатку формуванню дієвого механізму прискорення процесів індустріалізації та

поширення надбань НТП, а згодом і зародженню в регіоні осередку нової макроінновації – інформаційної революції.

Особливості економічного розвитку країн Східної та Південно-Східної Азії в другій половині XX сторіччя

В другій половині XX ст. динамічний розвиток східноазіатських країн обумовив створення в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні альтернативного полюсу сили. Його інтеграційне ядро сформували Японія, Китай, група країн та територій "далекосхідних тигрів". У регіоні розміщено держави, що в порівняно короткі терміни успішно вирішили проблеми переборення відсталості та індустріалізації господарства й активно включилися в міжнародний поділ праці. Економічний прогрес у цьому регіоні в 1970–90-ті роки XX сторіччя забезпечив левову частку загального зростання господарських показників країн, що розвиваються, а це знизило частку постіндустріальних країн у світовому виробництві з 72% у 1953 році до 64% у 1985-му і 59% у 1992-му. Вісім з десяти економік, які продемонстрували зростання ВВП за період з 1991-го до 1995 року більше ніж на 50%, було зосереджено в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, при цьому для Китаю та Індонезії ці показники становили відповідно 136% і 124%. Вже на 1996 рік (напередодні фінансової кризи, що охопила регіон у наступні роки) Японія, Китай, Індія, Індонезія та Південна Корея за показником обсягу ВВП належали до дванадцяти найбільших економік світу, а ще чотири країни регіону входили до першої двадцятки.

З точки зору більшості науковців, така територіальна концентрація швидко прогресуючих протягом останнього часу країн передбачала тісний взаємозв'язок моделі індустріалізації, яку було ними використано, і геоекономічних особливостей розвитку Східної Азії. Зокрема, перехід від переважання ресурсо- і працемістких галузей до більш складних видів економічної діяльності в найрозвиненіших країнах регіону відкривав перед менш розвиненими можливість "включитися" в регіональний поділ праці шляхом створення у себе технологічно простіших підприємств. Ця економічна політика реалізовувалася шляхом активізації зовнішньоторгових та інвестиційних зв'язків в межах АТР. Країни-лідери, в АТР – це Японія, піднімалися в зовнішньоторговельній ієрархії, експортуючи все більш складні, наукомісткі товари, у виробництві яких вони мали переваги, свідомо поступаючись місцем на ринках працемісткої, а згодом і капіталомісткої продукції на користь менш розвинених країн регіону. Прямі іноземні інвестиції забезпечували потужний інструмент "рециркуляції" певних переваг шляхом трансферту технологій і кваліфікації. Ідея регіонального поділу праці, в якій поєднується індустріальна і регіональна ієрархія, втілилася в концепції "журавлиного клину".

Розвиток сучасного виробництва в країнах, що пізніше стали на шлях індустріалізації, зазвичай починається з імпорту технологічно нових товарів з розвинених країн, що з часом замінюється на імпортозаміщуюче виробництво і далі експортом нової продукції за кордон. Послідовність зростання імпорту, внутрішнього виробництва та експорту окремого товару було вперше відзначено японським економістом К. Акамацу. Саме йому належить авторська назва, яку ми перекладаємо як "журавлиний клин". Перекладені англійською, його ідеї використовуються для пояснення механізмів розвитку країн, що розвиваються, паралельно з теорією "життєвого циклу товару" французького економіста Р. Вернона.

Отже, новий товар потрапляє до країни шляхом імпорту з більш розвиненої країни, внутрішній попит на нього поступово зростає. Вітчизняне виробництво починається або як імітація, або як таке, що до певної міри використовує залучену технологію, однак у будь-якому разі конкурувати з імпортними товарами вітчизняні виробники не можуть через низьку якість і високу собівартість. На наступній стадії розвитку цього процесу − імпортозаміщення − різко зростає внутрішнє споживання та виробництво, відповідно знижується частка імпорту. В країні стандартизується технологія, організовується масове виробництво, що згодом дозволяє вітчизняному виробнику витіснити імпорт за рахунок випуску товарів поліпшеної якості за більш низькими цінами. На стадії експорту вітчизняні товари починають експортуватися за кордон. На стадії "зрілості" динаміка внутрішньо-

го попиту та експорту стає від'ємною, що не дозволяє далі нарощувати виробництво. Експорт починає скорочуватися, бо вітчизняні товари не можуть конкурувати з товарами, виробленими в країнах, що пізніше стали на шлях "наздоганяючого" розвитку. Згодом настає стадія оберненого імпорту.

Поширення процесу розвитку за моделлю "життєвого циклу товару" з однієї країни на інші передбачає повторення базової моделі "життєвого циклу товару" в країнах, які пізніше стали на шлях індустріалізації і володіли меншим накопиченим капіталом. Величезний вплив на ці процеси здійснює передача капіталу і технологій від першої країни до другої. Для прискорення процесів "наздоганяючого" розвитку важливо отримати капітал і технологію з-за кордону, оскільки накопичення власних потребує часу і значних зусиль. Для попередньої стадії імпортозаміщення характерним є отримання відповідними галузями промисловості капіталу та технологій із-за кордону. Для стадії експорту і стадії зрілості, навпаки, характерними є зовнішні трансферти технологій і прямі закордонні інвестиції, що прискорюють процеси розвитку за моделлю "наздоганяючого життєвого циклу продукту" в країнах, які пізніше стали на шлях індустріалізації. Між прямими закордонними інвестиціями на двох стадіях – експортної та зрілості – є суттєві відмінності. На стадії експорту інвестиції зумовлюються розширенням експорту і мають на меті збільшення частки на зовнішніх ринках. Іншими словами, експорт і прямі іноземні інвестиції зростають паралельно. На стадії зрілості прямі іноземні інвестиції здійснюються з метою переведення виробництва за кордон, де собівартість виробництва є нижчою. Таким чином, на цій стадії вони замінюють експорт. Оскільки в країни, що розвиваються, переносяться виробництва, які суттєво відрізняються одне від одного за капіталомісткістю, складністю технологічних процесів, потребою в кваліфікованих кадрах та іншими ознаками, в їхньому освоєнні можуть брати участь країни, що перебувають на різних стадіях розвитку. Це і передбачило втягнення все більшої кількості країн, що розвиваються, в експортне виробництво. В результаті у процесі експортного виробництва країни, що розвиваються, залучалися, немов підіймаючись по технологічній драбині, звільняючи "нижчі поверхи" промисловості для менш розвинених, ніж вони самі, країн. За такої моделі розвитку важливе значення має економічна політика держави. Основними напрямками економічної політики держави в країнах, які розвиваються за моделлю "життєвого циклу товару", є збільшення частки національного доходу, що спрямовується на інвестиції, субсидування експортоорієнтованих виробництв і створення сприятливого внутрішньоекономічного клімату з метою інтенсифікувати залучення іноземних технологій та інвестицій.

Прямі закордонні інвестиції і трансферти технологій стимулюють імпортозаміщення в країнах-реципієнтах, які пізніше стали на шлях "наздоганяючого" розвитку, що і спостерігалося в країнах Південно-Східної Азії потягом останніх декількох десятиріч. Це дозволяє цим країнам проводити швидку індустріалізацію для скорочення відставання від розвинених країн. Конкретна форма трансферту технологій і капіталу визначається в процесі взаємодії між місцевими і закордонними фірмами і підприємцями. Так, багато електротехнічних компаній Японії спершу були спільними підприємствами з американськими і європейськими, однак пізніше досить швидко локалізувалися. Аналогічний процес відбувався і з виробництвом синтетичних волокон у Південній Кореї – трансферт технології було здійснено в Японії. Модель "життєвого циклу товару" пояснює також розвиток електротехнічної промисловості в країнах АСЕАН. Отже, інноваційний процес, що характеризує життєвий цикл однієї галузі промисловості в декількох різних країнах, пов'язаних між собою тісними торговими та інвестиційними відносинами, власне, і став основою для створення іміджу "журавлиного клину", на чолі якого перебуває Японія, за нею – нові індустріальні країни і країни АСЕАН.

Описана економічна політика є проявом стадійно-еволюційних принципів організації та розвитку світового господарства і знаходить відображення в активізації зовнішньоторгових та інвестиційних зв'язків між центральними і периферійними районами. Саме вона лежить в основі економічних перетворень у країнах Південно-Східної

та Східної Азії в другій половині XX сторіччя, що дозволяє зробити висновок про "наздоганяючий" характер їхнього господарського прогресу. Підтвердженням цього факту є наявність специфічних, спільних (в різні періоди) для всіх країн регіону, рис розвитку, які і формують "східноазіатську модель індустріалізації". Серед них – низький початковий рівень економічного розвитку всіх країн регіону, відсутність у більшості з них досвіду індустріалізації; експортоорієнтований характер розвитку; спирання, в ролі основного економічного ресурсу, на великі обсяги дешевої робочої сили; висока норма внутрішнього заощадження і державна політика, спрямована на заохочення внутрішніх інвестицій; залежність від зовнішніх факторів росту – трансферту капіталу та технологій. У той же час моделі економічного розвитку країн Південно-Східної і Східної Азії суттєво відрізняються одна від одної. Фактично найбільш успішний приклад прискореної індустріалізації, в результаті якої, у процесі подальшого розвитку, господарство країни набуло якостей високоефективної господарської системи постіндустріального типу, було продемонстровано в Японії. Інший, безперечно вдалий, приклад прориву до рівня розвинених країн показали Сінгапур, теперішні китайські провінції Гонконг та Тайвань. Специфіка використаної ними моделі визначається особливостями географічного положення та історії розвитку цих країн. Це сприяло швидкому прогресу насамперед галузей невиробничої сфери – третинного, а згодом і четвертинного секторів. Основною метою застосування моделі "життєвого циклу товару" в країнах Південно-Східної Азії і Республіці Корея стала індустріалізація національних господарських комплексів. У результаті менш ніж за півсторіччя в цих країнах змінилася структура економіки, сталися радикальні зрушення в промисловому виробництві: в переважній більшості країн регіону домінує обробна промисловість, де провідне місце посіла легка промисловість і машинобудування, зокрема електроніка. Зазначимо, що індустріалізація в цих країнах від початку орієнтувалася на розвиток окремих галузей промисловості, що спиралися на масове виробництво на основі використання ручної праці і стандартизованих технологій та широкомасштабний експорт відповідної продукції. Важливою для цих країн є діяльність ТНК. Своєрідна модель розвитку, в якій поєднуються ринкові інструменти та домінування політичних цілей і завдань над економічними, використовується в Китаї і КНДР. Відзначимо, що її особливістю стала більша, ніж в інших країнах Південно-Східної та Східної Азії, увага до розвитку галузей і видів діяльності, орієнтованих на внутрішній ринок, а також ефективне використання внутрішніх резервів господарського росту, значення яких перевищувало роль трансферту іноземних інвестицій і технологій.

Загальні риси територіальної організації регіональної господарської системи Східної та Південно-Східної Азії

У Східній та Південно-Східній Азії сформувалася регіональна економічна система з власною структурою ієрархії субрегіонів та характером зв'язків між ними. Створення такої системи пов'язане з експортом у межах регіону японської моделі економічного розвитку шляхом використання інноваційно-інвестиційних механізмів рециркуляції порівняльних переваг національних економік країн Східної та Південно-Східної Азії. Сучасна територіальна організація регіональної господарської системи Східної та Південно-Східної Азії передбачає тісний взаємозв'язок азіатської моделі індустріалізації і геополітичних особливостей розвитку регіону у XX сторіччі. Поширення хвилі індустріального розвитку, а в останній чверті XX сторіччя – і науково-технічної революції, з центрів світового розвитку до периферії в Південно-Східній та Східній Азії відбувалося за рахунок трансформації економіки найрозвиненіших країн регіону. В їхніх господарських комплексах ресурсо- і працемісткі галузі замінювалися більш складними капітало- та наукомісткими підприємствами, швидко прогресуючим третинним сектором, що автоматично відкривало перед менш розвиненими країнами можливість "залучитися" до регіонального поділу праці шляхом створення у себе менш складних підприємств. Така економічна політика знайшла відображення в активізації зовнішньоторгових та інвестиційних зв'язків у межах АТР, що, у свою

чергу, стимулювало процеси формування в межах регіону єдиної господарської системи, ядром якої є Японія, Сінгапур, Південна Корея, китайські провінції Тайвань та Гонконг, напівпериферія – Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Бруней, Китай та КНДР, а окремі слаборозвинені, переважно аграрно-видобувні за своєю спеціалізацією райони цих країн разом із В'єтнамом, ЛНДР, М'янмою та Камбоджею – периферія регіональної господарської системи.

Райони, які формують центр (ядро), напівпериферію і периферію господарських систем різних рівнів, мають свою специфіку, котра переважно визначається приналежністю до інноваційного процесу. Ядро (центр) господарської системи становлять регіони, які виконують по відношенню до решти території роль ініціатора суспільного прогресу. Такі райони репрезентують креативну функцію створення інновацій або, для менш розвинених регіонів світу, – адаптивну, впроваджуючи нововведення, створені в інших місцях, імплантуючи, таким чином, осередки розвитку. Відповідно, райони, що формують напівпериферію на різних ієрархічних рівнях, – це території з яскраво вираженими адаптивними функціями, здатністю впроваджувати інновації на стадії їхнього масового поширення, орієнтацією на динамічне зростання. Периферію становлять райони консервативного типу, населення яких досі зберігає прихильність до цінностей доіндустріальних культурно-економічних устроїв, у розвинених країнах це переважно аграрні, аграрно-індустріальні за своєю спеціалізацією окраїни (*таблиця 1*).

В Південно-Східній та Східній Азії чітко вирізняється **ядро**, яке становить промисловорозвинені райони *центрального та напівпериферійного типу*. Ядро включає лише незначні ділянки внутрішньої периферії, що розділяють основні індустріально-урбаністичні ареали. Переважають райони центрального типу (японські райони Канто Кінкі, Токай; Північний район у Республіці Корея, Сінгапур), у яких концентруються штаб-квартири великих компаній, провідні міжнародні, регіональні та національні організації, більша частина наукових підрозділів, "верхні поверхи" сфери послуг. При цьому в районах столичного типу на четвертинну сферу вже припадає до 40% зайнятих у четвертинному секторі, тоді як в інших центральних районах – не більше 20%. Для ядра господарської системи регіону характерними є специфічні райони, пов'язані з розвитком науково-рекреаційних функцій, у минулому аграрні, розташовані на периферії крупних центрів. Їхнє виникнення пов'язане з розгортанням постіндустріального етапу розвитку і зумовлене високим соціально-культурним потенціалом і сприятливою екологічною ситуацією (Південний Кюсю в Японії).

Напівпериферію регіону становлять КНДР, промисловорозвинені та промислово-аграрні райони КНР і нових індустріальних країн другого ешелону: Малайзії, Індонезії, Таїланду та Філіппін. Серед них домінують: 1) *центральні райони* столичного типу, або такі, що сформовані навколо важливих районоутворюючих центрів, з порівняно диверсифікованою промисловістю, розвиненим третинним сектором, окремими компонентами четвертинного та специфічними функціями столичності, – райони з центрами в Пекіні, Шанхаї (КНР), центрально-західний район КНДР, центральний район Таїланду, Центральний Лусон / Велика Маніла (Філіппіни), острів Ява (Індонезія), Бруней, зона господарської агломерації Куала-Лумпур у Західній Малайзії; 2) *напівперифериійні райони* нової індустріалізації з високими темпами росту виробництва і населення, переважно – на базі працемістких галузей або капіталомістких галузей третього та четвертого циклів – північно-східний та східний економічні райони КНР, північні провінції КНР: Хебей, Шаньсі; південні провінції КНР: Гуандун, Гуансі-Чжуанський автономний район, північно-західний та східний райони КНДР; 3) *периферійні* розвинені аграрні райони з досить інтенсивним сільським господарством, яке забезпечує значну частину продовольства країни – центральний район КНР (провінції Хенань, Хубей, Хунань), Південний район КНДР; 4) *периферійні* промислово-аграрні, аграрні з переважанням добувних галузей і плантаційним господарством або аграрно-промислові райони тривалого освоєння з окремими осередками промисловості з переробки місцевої сировини: Автономний район Внутрішня Монголія (КНР), острови Суматра (Індонезія) та острів Калімантан

Таблиця 1.

Основні динамічні та структурні характеристики центральних, напівпериферійних і периферійних територій

Характеристика	Центр	Напівпериферія	Периферія
Функціонально-галузева структура	Домінує невиробнича сфера, зростає роль четвертинного сектору.	Домінує вторинний сектор.	Високі показники зайнятості у традиційних галузях первинного сектору і сфері послуг.
Функціонально-територіальна структура	Висока територіальна концентрація населення і господарства, з тенденцією до розвитку малих форм виробництва.	Висока або середня територіальна концентрація на основі формування потужних промислових комплексів. Активна урбанізація поліцентричного і агломераційного характеру.	Прискорена поляризація території на основі відтворення традиційних соціально-економічних устроїв, деградація господарства поза полюсом росту, осередкове освоєння нових районів.
Функціонально-управлінська система	Організаційно-управлінські центри світового, регіонального рівнів, штаб-квартири міжнародних організацій і транснаціональних компаній.	Регіональні організаційно-управлінські центри з невеликою зоною впливу, філіали транснаціональних корпорацій, регіональні відділення міжнародних організацій.	Організаційно-управлінські центри з обмеженими можливостями впливу на господарський розвиток території.
Соціальна система	Орієнтація населення на підвищення свого соціального статусу. Поляризація соціальної структури населення. Зміна структури робочих місць у зв'язку з розширенням невиробничих функцій.	Орієнтація на зростання прибутків при посиленні соціальної рівності. Відносно гомогенний соціальний склад населення. Переважання робітників з традиційними навичками індустріальної праці.	Переважання трудових ресурсів з традиційними навичками аграрного праці. Гомогенний або різко контрастний соціальний склад населення. Орієнтація на збереження традиційних цінностей, гострий конфлікт з новими.
Динаміка розвитку	Невисокі, але стійкі темпи розвитку.	Динамічний, проте нестійкий розвиток.	Нестійкий розвиток за умови низького вихідного рівня.
Загальна орієнтація розвитку, характер ресурсокористування	Посилення креативних та інноваційних функцій. Орієнтація на розвиток на противагу зростанню.	Періодичне посилення креативних або консервативних функцій при постійних адаптивних. Орієнтація на зростання, по можливості, зі збереженням ресурсів	Збереження консервативності, часткове впровадження адаптивних функцій. Орієнтація на зростання і максимальне використання ресурсів.

(Малайзія), острів Мінданао та Південний Лусон (Філіппіни), Північний Таїланд. Протягом останнього часу в країнах, які є напівпериферією регіональної господарської системи Південно-Східної та Східної Азії, з'являються ареали з науково-рекреаційними функціями, зокрема – район Пудун в Китаї, м. Путроджає в Малайзії.

Периферію регіональної господарської системи формують В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа та відсталі в соціально-економічному плані, малозаселені райони КНР і решти країн Південно-Східної та Східної Азії. Серед районів, які становлять периферію регіону, присутні: 1) *напівпериферійні* промислово-аграрні райони столичних регіонів – район Бакбо та ареал навколо Хошиміна (В'єтнам), середня та нижня течія р. Іраваді (М'янма), столичні округи Лаосу та Камбоджі; 2) *периферійні* аграрно-промислові райони тривалого освоєння – рівнинні райони Камбоджі та Лаосу, Чунгбо та район дельти Меконгу (В'єтнам), гірські райони Таїланду, Північний Лусон (Філіппіни), о. Балі, малі Зондські острови, Молуккські острови (Індонезія); 3) *периферійні,* великі за площею, малозаселені райони з переважанням традиційних форм господарювання – Південно-Західний та Північно-Західний економічні райони КНР, територія островів Калімантан, Сулавесі, Нова Гвінея, гірські райони острова Суматра (Індонезія), гірські райони острова Лусон (Філіппіни), гірські райони півострова Індокитай (В'єтнам, М'янма, Лаос).

Проблеми та перспективи територіальної організації господарської системи країн Південно-Східної та Східної Азії

Історія людства є багатою на приклади вражаючих проривів, що їх здійснили слаборозвинені країни, сягнувши лідируючих позицій у світовому господарстві. Такий розвиток можна назвати "наздоганяючим". Його сповідували Голландія у XVI сторіччі, Англія – у XVII, Росія – за часів Петра I, Німеччина – в XIX сторіччі та 30–40-х роках XX, Радянський Союз – з початку 30-х до середини 60-х років, Японія – після Другої світової війни, країни Східної та Південної-Східної Азії – в 60–90-х роках XX сторіччя. Однак існує важлива особливість цих прикладів – всі вони належать до індустріальної епохи. Та криза, в якій опинилися внаслідок здійснення спроби досягти провідних позицій у світовому господарстві нові індустріальні країни Східної та Південно-Східної Азії, вимагає критичної переоцінки можливостей використання моделі "наздогоняючого розвитку" в сучасних умовах, коли перед національними економіками стоїть завдання не прискорення темпів економічного росту на основі індустріалізації господарського комплексу, а переходу до постіндустріального етапу розвитку. Прогрес постіндустріальних суспільств, зумовлений досягненнями НТП, інформаційною революцією, сприяє формуванню в межах постіндустріального світу замкненої, практично самодостатньої системи і переконливо свідчить про те, що напередодні XXI сторіччя стрімке скорочення розриву між ними і країнами, які здійснили прискорену індустріалізацію господарства за рахунок активного запозичення іноземних технологій, дуже помітне в 70–80-ті роки, поступово стає надбанням історії. Найновіші технологічні досягнення встановлюють нові типи залежності світової периферії від постіндустріальних країн, які диктують умови обміну між високотехнологічними, індустріальними і сировинними секторами світового господарства.

При аналізі досвіду соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної та Східної Азії очевидними стають протиріччя моделі "наздоганяючого розвитку" і тих її різновидів, які було використано різними країнами регіону. На основі цього можна виділити найголовніші проблеми, з якими стикаються представники цього регіону на межі сторіч.

У 80-х роках країни Південно-Східної та Східної Азії досягли безпрецедентно високих показників економічного зростання, основу яких становило зростання виробництва в окремих, переважно працемістких, галузях промисловості. Можемо констатувати певну однобокість індустріального розвитку країн регіону. Випереджаючого розвитку зазнали машинобудування та електроніка. Так, у 80-ті роки в Південній Кореї частка машинобудування в обсязі промислової продукції сягнула 25%, при цьому 17,8% припадало на

Таблиця 2.

Норма накопичення та валові внутрішні інвестиції (% ВВП) в деяких країнах Пд.-Східної і Східної Азії наприкінці 80-х на початку 90-х років

		Гонконг	Пд.Корея	Сінгапур	Тайвань	Індонезія	Таїланд	В'єтнам
1988	Норма накопич.	34,2	38,3	41,7	34,4	34,0	29,8	
	Інвестиції	29,1	30,6	36,9	23,3	31,5	28,8	8,9
1990	Норма накопич.	34,6	36,6	42,7	30,7	37,7	31,2	
	Інвестиції	26,7	34,5	35,4	22,8	34,7	32,1	8,6
1991	Норма накопич.	34,8	33,9	42,2	28,2	37,4	32,1	10,1
	Інвестиції	26,9	36,1	36,7	22,0	35,2	35,3	15,0
1992	Норма накопич.	35,0	33,4	44,9	29,1	36,8	33,3	16,3
	Інвестиції	26,7	37,8	38,0	23,2	35,8	35,7	20,1
1994	Норма накопич.	35,5	33,8	45,5	28,9	36,4	33,8	18,9
	Інвестиції	26,2	38,5	41,7	23,9	25,5	36,0	28,3

Джерело: Economic bulletin for Asia and Pacific. – Asia Development Bank, 1995.

продукцію електроніки. В Малайзії частка зайнятих в електронній промисловості, яка в 1970 році не перевищувала 0,2% від зайнятих у промисловості, в 1990 році вже становила 21%, а внесок цієї галузі в експорт країни становив 44%. Тайвань у 90-х став п'ятим у світі виробником мікропроцесорів, збільшивши надходження від їхнього експорту з практично нульової відмітки до 2,5 млрд. дол. на рік. Такий тип розвитку можна пояснити: прискорена індустріалізація потребує концентрації зусиль на певних напрямках. Однак реальністю лишався той факт, що, незважаючи на безпрецедентні темпи зростання економіки, прибутки населення зростали дуже повільно і внутрішній ринок був явно не в змозі поглинути таку товарну масу.

Економічний розвиток вважається стійким і здатним до самовідтворення, коли він визначає тенденції життєдіяльності широких мас економічно активного населення. В Південно-Східній і Східній Азії вихідною умовою прискореної індустріалізації став низький рівень матеріального статку населення. Як правило, модель "наздоганяючого" розвитку починала впроваджуватися в умовах, коли величина ВВП не перевищувала 300 дол. на людину на рік. Для підтримання процесу швидкого економічного розвитку, зокрема щоб не втратити переваг, пов'язаних з дешевою робочою силою, зростання доходів населення мало бути досить помірним. Так, у середині 90-х, коли в розвинених державах розмір заробітної платні промислового робітника становив від 12 до 30 доларів за годину, в Республіці Корея і Сінгапурі праця висококваліфікованого спеціаліста оплачувалася з розрахунку 7 дол., в Індії і Китаї – 3 дол., у В'єтнамі і Малайзії – 1,5 дол. Все це суттєво стримувало споживання населення і ставало на заваді формуванню широкого внутрішнього ринку.

Господарський прогрес східно- і південно-східноазіатських країн був внутрішньо обмеженим, оскільки в їхніх економіках переважали екстенсивні методи розвитку. Висока норма заощаджень і показників внутрішнього інвестування вказує й на те, що прогрес промислового виробництва базувався на активній мобілізації додаткових ресурсів. Характерно, що Південна і Східна Азія (не враховуючи Японію) лишалися двома регіонами світу, в яких між 1965-м і 1994 роками частка заощаджень у ВВП зростала.

З іншого боку, низькою була частка фактору продуктивності в загальному рості національного продукту. Так, у 50–80-х роках на Тайвані при середніх темпах зростання 9,4%

за рахунок збільшення продуктивності праці забезпечувалося лише 2,6% приросту ВНП в рік, у Республіці Корея при темпах росту 10,3% – тільки 1,2%, в Сінгапурі за щорічного зростання у 8,7% – лише 0,2%; тоді як, наприклад, у Франції ці показники становили 5 і 3% відповідно [Иноземцев 1998].

Важливою складовою стратегії розвитку регіону став масштабний імпорт капіталу. У 1980–1990-і роки в Східну і Південно-Східну Азію спрямовувалися безпрецедентно великі обсяги іноземних інвестицій. Тільки за період 1987–1992 років прямі іноземні капіталовкладення в малайзійську економіку зросли в 9 разів, у тайську – у 12–15, в індонезійську – в 16 разів, але при цьому темпи їхнього зростання стабільно перевищували темпи росту ВВП, таким чином, надходження величезної маси іноземного капіталу фактично не залежало від зростання ефективності виробництва, а визначалося лише тенденціями попиту на вироблену в регіоні продукцію на ринках розвинених держав.

Саме в цьому і полягав "драматизм" ситуації, що склалася в середині 90-х років і в майбутньому призвела до кризи 1997–1998 років. Високі норми накопичення не дозволяли розвинути внутрішній ринок, відповідно економіки цих країн не лише не могли розвиватися, а й підтримувати досягнутий раніше рівень без сприятливих умов експорту і надходження закордонних інвестицій у 90-ті роки. Орієнтація на зовнішній ринок була ідеологічною основою азіатської моделі індустріалізації. Її наслідком стало проведення країнами регіону протекціоністської політики і демпінг власних товарів на зовнішніх ринках. Проте в 90-ті роки така політика перестала приносити "дивіденди" через зміну кон'юнктури на світових ринках. Більшість країн регіону опинилися в скрутній ситуації, оскільки частка їхнього ВВП, що постачалася на експорт, була значно вищою за середні показники, характерні для розвинених країн, і свідчила про гіпертрофовану залежність від зовнішнього ринку. В середині 90-х у Китаї вона становила 21%, в Індонезії – 26%, у Південній Кореї – 30%, на Філіппінах – 36%, в Таїланді – 42%, на Тайвані – 42%, в Малайзії – 94%, в Гонконзі – 149%, в Сінгапурі – 178%. При цьому частка експорту країн регіону, що припадає на США, Західну Європу і Японію, сягала високих 45–60%, в той час коли торговельний обіг постіндустріальних країн, орієнтований на ринки азіатських країн нової індустріалізації, був незначним – від 5% експортних поставок для країн Західної Європи та 16% для США до 30% – для Японії [Иноземцев 1998]. Таким чином, втрата в другій половині 90-х ринків розвинених країн стала для країн Південно-Східної та Східної Азії серйозним ударом і зумовила глибоку економічну кризу.

Імпорт технологій, штучне заниження витрат виробництва, надзвичайно високі показники внутрішнього заощадження, масоване влиття іноземного капіталу і нарощування експорту готової продукції на зовнішні ринки – такими були основні умови розквіту азіатських нових індустріальних країн у другій половині двадцятого сторіччя. Фінансова криза, яка спіткала в 1997 році країни Східної та Південно-Східної Азії, стала закономірним наслідком обраної ними моделі розвитку, а не причиною економічного спаду, якого зазнали найуспішніші за показниками темпів росту валового виробництва та експорту економіки країни світу. Основним фактором, що зумовив економічний спад, стало досягнення західними економіками нового щабля свого прогресивного розвитку. Формування в постіндустріальних країнах господарських комплексів, які є самодостатніми і незалежними від дії зовнішніх обставин, висунення на провідні ролі в їхньому господарстві інформаційного сектору, вибухове зростання попиту на індивідуальні блага і специфічні, такі, що не виробляються у масовому масштабі, товари і послуги, стали провісниками кінця "золотого віку" азіатської індустріалізації. Зі зростанням добробуту в постіндустріальних країнах зростають потреби у високоякісній продукції і послугах вітчизняного походження, що обмежує платоспроможний попит на азіатські товари з боку високозабезпеченої категорії населення. Менш забезпечені громадяни акцентують увагу на ціновій характеристиці, яка не може бути суттєво зниженою виробниками із, зокрема, Східної Азії через високий, порівняно з конкурентами з менш розвинених регіонів, рівень заробітної платні та високу частку імпортних комплектуючих. Зростання ділової активності в пост-

індустріальних країнах, а на початку XXI сторіччя – і в Японії природним чином притягує значні кошти, й інвестори вважають за доцільне піти з ринків країн, що розвиваються, ризики на яких зараз дуже високі. А уповільнення динаміки процесів економічного і технологічного прогресу в країнах ядра АТР, кризові явища у фінансовій системі призвели до загострення конкуренції на регіональних і світових ринках, коли виробники різних "ешелонів" східноазіатської індустріалізації пропонують товари близького технологічного рівня, якості та ціни. З іншого боку, зниження, внаслідок сучасних кризових явищ в економіці, здатності ринку США "перетравлювати" величезні обсяги азіатського експорту зумовило наступ останніх на європейський ринок. При цьому порівняно дешеві азіатські товари, орієнтовані на задоволення нижчих прошарків споживчого попиту, посіли на ринку ЄС місце, на яке претендували виробники з Центральної та Східної Європи. Східноазіатські корпорації найрозвиненіших країн регіону продовжують стикатися з дуже серйозною конкуренцією з боку західноєвропейських та американських виробників високотехнологічної продукції, особливо в галузі електроніки, зокрема комп'ютерів, цифрового комунікаційного обладнання, точних приладів, а також електротехніки, автомобілів, хімічних продуктів тощо.

Таким чином, країни Східної та Південно-Східної Азії вийшли на новий етап свого розвитку, на якому вирішального значення для них набувають процеси інтернаціоналізації та глобалізації, що відбуваються в умовах розгортання інформаційної революції і зумовленого цим переходу від індустріальної до ноосферної цивілізації. Найважливішими складовими сучасних трансформацій стають перенесення акцентів господарського розвитку на внутрішній ринок та розвиток власної бази науково-дослідницької діяльності. Сьогодні у світовій економіці не може домінувати країна, яка не має додатного сальдо у торгівлі патентами та винаходами з рештою світу. Тому дуже важливим напрямком вдосконалення територіальної організації господарства ядра господарської системи регіону Східної та Південно-Східної Азії є зміна тенденцій використання ВВП. Так, у Японії в кінці XX – на початку XXI сторіччя акцент було перенесено на споживання і розвиток внутрішнього ринку, що дозволило сформувати стійкий обернений зв'язок між зростанням матеріального добробуту і впровадженням дійових механізмів розвитку постіндустріального суспільства, зокрема – ставлення до освіти і творчої діяльності як до фундаментальних соціальних цінностей. Випереджаючого розвитку набувають у Японії галузі четвертинного сектору, представлені малосерійними виробництвами технологічно складної, унікальної продукції, створенням венчурних, експериментальних підприємств. Основними завданням прогресивного розвитку третинного сектору є розбудова освітньо-наукової сфери, а також формування галузей, у яких специфічним чином поєднується форми матеріального виробництва і сфери послуг, зокрема – виробництво програмної продукції, розвиток засобів зв'язку, системи інтернет-послуг, реформування фінансово-банківської системи.

В менш розвинених країнах АТР головним завданням на нинішній період стає комплексна індустріалізація господарства, що має сприяти подоланню диспропорцій у функціональній і територіальній структурі національного виробництва. Більшість країн Південно-Східної Азії досі має територіальну структуру господарства, зумовлену колоніальним минулим. Для неї характерною є обмежена кількість міст – промислових центрів (переважно це порти і міста всередині країни, пов'язані з традиційним плантаційним господарством або з розвитком видобувної промисловості), з'єднаних між собою закладеними ще в колоніальну епоху транспортними магістралями, які разом і становлять опорний господарський каркас території. Поглиблення інтеграції в межах регіону сприятиме перебудові територіальної структури, а процес диверсифікації структури промисловості – деконцентрації виробництва в головних господарських центрах країн. Важливими факторами територіальної організації напівпериферії і периферії регіону ще довгий час лишатимуться розміщення промисловості і контрасти в інфраструктурній освоєності території. Тому провідним напрямком вдосконалення територіальної організації цієї частини регіону стане здійснення капіталомісткого типу розвитку, пов'язаного на-

самперед з розбудовою інфраструктурних об'єктів, модернізацією наявних і створенням нових промислових потужностей, вже в більшій, ніж в попередні етапи розвитку, мірі зорієнтованих на внутрішній ринок. Динамічне зростання демонструють райони порівняно нової індустріалізації, аграрно-індустріальні райони тривалого освоєння та території ресурсного розвитку. Прикладом таких трансформацій є Китай, який нині є, безумовно, однією з ключових країн АТР. Запорукою цьому стала продумана державна політика, пов'язана, зокрема, з реорганізацією державних підприємств, розробкою зваженої експортно-імпортної стратегії і діяльністю із формування внутрішнього платоспроможного попиту на вітчизняні товари. Важливим напрямком господарського розвитку країни є розвиток науково-дослідної діяльності, а для периферійних районів – посилення їхніх адаптивних функцій і розвиток інфраструктури.

Економічна інтеграція у Східній та Південно-Східній Азії

Ще одним важливим напрямком сучасного етапу розвитку країн Східної та Південно-Східної Азії є посилення внутрішньорегіональної взаємодії. Регіональна економічна інтеграція в Східній Азії не набула таких масштабів і форм, як в інших регіонах світу. Це зумовлюється насамперед особливостями господарського прогресу країн регіону. Оскільки сформована згідно з теорією "життєвого циклу товару" логіка регіонального розвитку не допускала створення інтеграційних утворень закритого типу, адже економічний прогрес східноазіатських країн значною мірою визначався ступенем привабливості їхніх ринків для потенційних інвесторів з більш розвинених країн регіону. Інтеграційні процеси в Східній та Південно-Східній Азії було спрямовано в русло відкритого регіоналізму, щоб приваблювати, а не відштовхувати торговельні та інвестиційні потоки, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності експорту. Яскравим прикладом такого інтеграційного утворення є АТЕС (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво). Країни-члени самостійно, не обмежуючи себе зобов'язаннями взаємного обміну тарифними преференціями, сформували індивідуальні програми дій із досягнення загальної мети – режиму вільної торгівлі (до 2010 року для розвинених країн, до 2020-го – для тих, що розвиваються). Однак ефективність такого підходу до регіональної інтеграції виявилася сумнівною, особливо в умовах широкомасштабної кризи, що охопила регіональну економіку в кінці 90-х років XX сторіччя.

Нинішній етап розвитку інтеграційних процесів у регіоні можна охарактеризувати як багатосторонню лібералізацію на основі укладання двосторонніх угод про преференції в торгівлі, спричинену поширенням кризових явищ в економіці країн Східної та Південно-Східної Азії та посиленням внутрішньорегіональної конкуренції. Замість розширення регіональних зон відбувається їхня фрагментація за рахунок укладання двосторонніх угод про вільну торгівлю. Зокрема, Японія, для якої поглиблення регіональної інтеграції є пріоритетним напрямком зовнішньоекономічної стратегії, не тільки бере участь у багатосторонній інтеграції за схемами АСЕАН – Японія, АСЕАН+3, а й укладає з країнами АСЕАН двосторонні угоди "про вільну торгівлю" та "про преференційну торгівлю" (спершу із Сінгапуром – у 2002 р., згодом з Таїландом, Філіппінами, тривають переговори про укладання таких угод з Індонезією, Малайзією та Республікою Корея). Китай, у свою чергу, в 2004 році уклав угоди "про вільну торгівлю" і "про торгівлю послугами" з Макао та Гонконгом, а в 2005 р. набрала чинності угода "про преференційну торгівлю" між КНР та АСЕАН, також тривають переговори про підписання угоди "про вільну торгівлю" між КНР та Сінгапуром [Потапов 2006].

Хоча АСЕАН у 1967 р. і виникла як політична організація, на даному етапі розвитку головним змістом діяльності АСЕАН стали диверсифікація та посилення господарських відносини між країнами-членами, що набули таких форм: створення зони вільної торгівлі (АФТА з 1992 р.), ініціативи щодо вільного руху капіталів (1999 р.) і єдиної валюти (2000 р.), формування "трикутників росту", розширення контактів з Росією. Найважливішою, принаймні поки що, перевіркою життєздатності і дієвості АСЕАН стала фінансова криза в країнах Південно-Східної Азії в кінці 90-х років. Це спричинило інтенсифікацію відносин з країнами Східної Азії, які було ініційовано ще на початку 90-х років і обґрунтовано закономірностями

територіальної організації регіональної господарської системи. Саме країни Східної Азії, зокрема лідери АТР Китай, Японія та Південна Корея, підтримали держави АСЕАН в боротьбі з економічними проблемами, спричиненими обвалом фінансових ринків країн-учасниць внаслідок масового відпливу іноземного, насамперед – західного за походженням, капіталу. Китай продемонстрував виняткову несприйнятливість до біржових лихоманок і, в найскладніший для південних сусідів момент, не девальвував юань. Японія, попри власні проблеми, залишилася для держав АСЕАН найважливішим джерелом інвестицій (у період кризи забезпечувала до 25% всіх інвестицій) та фінансової допомоги (сукупним обсягом 50 млрд.дол.). Офіційного оформлення зазначена ініціатива набула в 1999 р., коли в м. Маніла було підписано "Спільну заяву про співробітництво в Східній Азії". У 2000 р. у Сінгапурі було прийнято рішення про майбутню зону вільної торгівлі між країнами Південно-Східної та Східної Азії, а в м. Чіангмаї – Чіангмайську ініціативу "про створення регіональної мережі валютної безпеки", що дозволятиме зменшити залежність країн регіону від жорсткої прив'язки до МВФ.

Виключно прийнятною для держав АСЕАН формою такої міжрегіональної взаємодії є формат АСЕАН+3. Різнорівнева інтеграція, коли більш розвинені країни АСЕАН нададуть перевагу двостороннім відносинам з північними сусідами, є реальністю. Але водночас це вважається реальною загрозою єдності Асоціації, можливо – навіть її існуванню, що в Південно-Східній Азії розглядається як величезна цінність. З іншого боку, наявність у конфігурації "10+3" одразу обох регіональних лідерів – КНР та Японії – і їхнього основного переслідувача Республіки Корея дає можливість країнам АСЕАН, використовуючи їхні взаємні протиріччя, маневрувати, можливо виступаючи в ролі посередника в конфліктних ситуаціях, для досягнення власних і спільних інтересів. "Спільними" для східно- та південно-східноазіатських країн АТР є інтереси відновлення економічного динамізму, перерваного фінансовою кризою кінця 90-х років, та забезпечення прогресу регіональної господарської системи АТР – тобто економічні за своєю сутністю. Для Китаю ж і Японії посилення двосторонньої інтеграції з АСЕАН, крім суто економічних причин, визначається суперництвом за сфери впливу у регіоні. Японія має вдвічі більші обсяги торгівлі з країнами АСЕАН, ніж Китай, володіє більшими фінансовими ресурсами і робить наголос на збільшенні фінансової допомоги південно-східноазіатським країнам. З іншого боку, більша частина країн АСЕАН є досить тісно пов'язаною з "великою китайською економікою", в кожній з них китайські підприємці посідають лідируючі позиції в промисловості і торгівлі. І, хоча країни АСЕАН мають не завжди позитивний досвід багатовікової взаємодії з північним сусідом, перспективи інтеграції між КНР – АСЕАН виглядають доволі серйозно. Суперництво в трикутнику АСЕАН – КНР – Японія відбувається і за вектором АСЕАН – КНР за японські капіталовкладення, левова частка (9/10) яких спрямовується нині в Китай, хоча ще десять років тому картина була оберненою [Потапов 2006]. Загалом, поглиблення інтеграції за векторами АСЕАН – КНР та АСЕАН – Японія виглядає найбільш реальним, тоді як участь у регіональній інтеграції Південної Кореї за схемою АСЕАН+3 чи АСЕАН – Республіка Корея ускладнюється ініційованим у 2005 р. процесом формування зони вільної торгівлі між Республікою Корея та США.

ЛІТЕРАТУРА

Абдулов А.В. **Государственная научно-техническая политика Японии: основные этапы и направления**. Москва, *2000*.

Аксенова Л.А., Липец Ю.Г. и др. **Постиндустриальное развитие капиталистических стран: географический прогноз**. Москва, *1993*.

Глушко А.А. **Территориальная организация хозяйства стран Азиатско-Тихоокеанского региона**. Владивосток, *2000*.

Иноземцев В.Л. **За пределами экономического общества**. Москва, *1998*.

Потапов М. Куда идет экономическая интеграция в Восточной Азию // **Мировая экономика и международные отношения**. *2006*. №9.

Яценко Б.П. **Структура господарства Японії (економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни)** // НАН України. Ін-т Сходознавства ім. А. Кримського. Київ, *2006*.

The Financial Crisis and Regional Institutionalization // **East Asian Review**. *2006*. 17/4.

І.Г. Смирнов

ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНА ОСНОВА ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ДУГИ СПІЛЬНОГО ПРОЦВІТАННЯ (СХІДНА ТА ПІВДЕННА АЗІЯ)

За останні роки Азія – найбільший ринок, що розвивається, у світі – переживає значне піднесення. Розвиток азійської економіки відбувається надзвичайно високими темпами, створюючи нові стимули як для розвитку світової торгівлі, так і для глобальної логістики, яка забезпечує інфраструктурну основу для руху міжнародних потоків товарів та послуг. Азійський ринок логістики та регіональні мережі поставок хоча й відстають від цих темпів, але теж зазнають значних змін. Так, якщо ще десять років тому на Азійському ринку логістичних послуг домінувала Японія (82%), а також Республіка Корея, Тайвань, Сінгапур (1, с. 228), то нині на перші місця висуваються Китай (з Гонконгом) та Індія. Пов'язано це, по-перше, з бурхливим господарським розвитком, який демонструють ці дві азійські країни протягом останніх десяти років, коли ВВП Китаю в середньому за рік зростав на 10% , а Індії – на 7,4%. Як вважають експерти фірми BG Strategic Advisors, в Азії, де нині проживає 4 млрд. людей (61,5% населення світу) та виробляється 39% валового світового продукту, до найбільш приваблюючих відносяться ринки Китаю, Індії, Південної Кореї. Це пояснюється тим, що, з однієї сторони, вони характеризуються високим рівнем іноземних інвестицій, зростаючими доходами населення, величезною кількістю споживачів, а з іншої – низьким рівнем проникнення західних компаній, деякими соціальними та політичними проблемами, що загострюються, слабкою транспортно-логістичною та фінансово-банківською інфраструктурою, законодавчими обмеженнями, недостатнім логістичним досвідом та технологіями. Експерти Deutsche Bank Research вважають, що до 2025 р. китайська та індійська економіки складуть, відповідно, 70 та 60% від американської, а перетворення в «триполюсну економіку» світу завершиться в 2035 р., коли китайська та індійська економіки будуть лише небагато поступатися американській, але переважатимуть економіку Західної Європи (7, с. 3).

Інший чинник, який стимулює розвиток логістики в Китаї та Індії, – це швидкий розвиток транспортної інфраструктури. Особливо це стосується Китаю, де зазначений фактор, у поєднанні з подальшою лібералізацією зовнішньої торгівлі, призведе до перетворення КНР у найбільшу торговельну націю світу протягом декількох найближчих років. При цьому своєчасно прийняті Китаєм заходи, спрямовані на лібералізацію своєї економіки, та масштабні інвестиції з метою модернізації її фізичної інфраструктури надали країні значні переваги в порівнянні з Індією та зробили Китай більш привабливим для іноземних інвесторів. У той же час причини привабливості Індії полягають перш за все в перетворенні країни у зону прискореного розвитку та аутсорсингу послуг з інформаційних технологій і переорієнтації економіки на сучасні стандарти та вимоги. Для сприяння економічному розвитку країни уряд Індії запланував до 2010 р. інвестувати $17 млрд. у транспортну інфраструктуру. На даний час «вузькі місця» створюються численними заторами на автошляхах країни, затримками на авіалініях та морських шляхах, перешкоджаючи інвестиціям іноземних компаній. У межах вирішення цієї проблеми уряд Індії будує 10 тис.км нових доріг. За оцінками Світового банку, нині транспортна система Індії обробляє 800 млрд. тонно-км вантажів та 2300 млрд. пасажиро-км при зростанні транспортних потреб за останні 10 років приблизно на 10% щорічно. Однак подвоєння попиту на пасажирські та вантажні послуги не було забезпечене відповідним збільшенням потужностей із транспортування та обробки вантажів, що, між іншим, свідчить про критичну роль представників приватного сектору в майбутній еволюції транспортної галузі Індії.

Що стосується транспортної інфраструктури Китаю, то вона вже зараз має

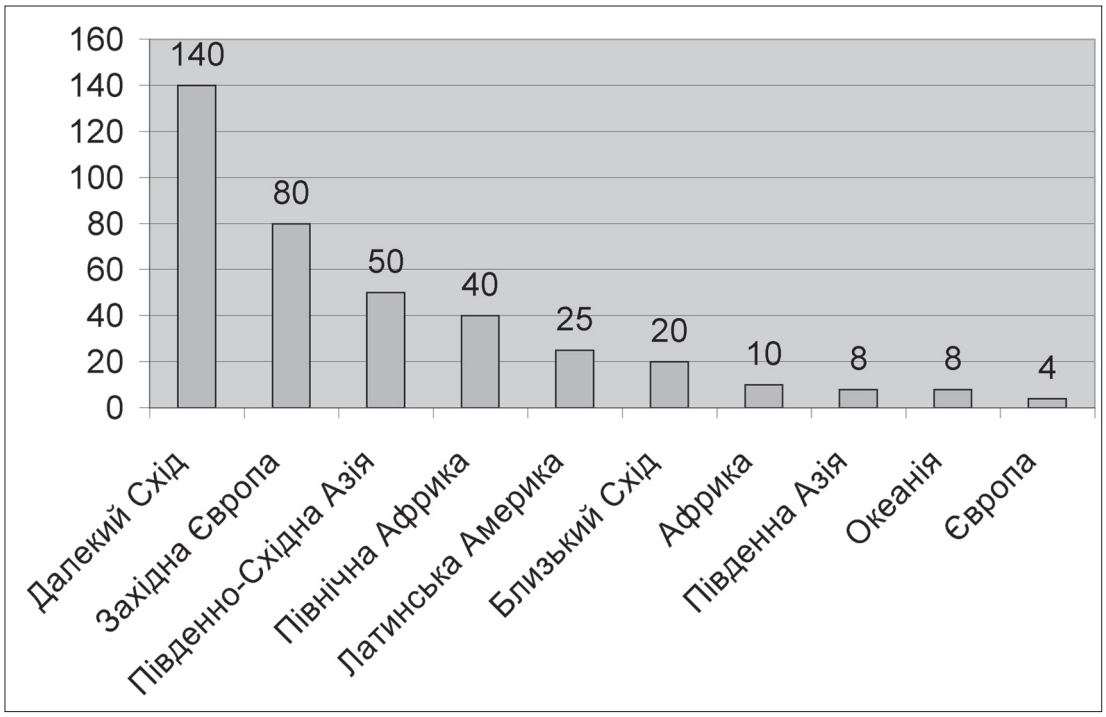

Мал. 1. Вантажообіг світових контейнерних портів за першу половину 2005 р., млн. TEU (TEU – twenty foot units, двадцятифутові контейнерні одиниці) [7].

непогані показники та планує розширюватися далі, продовжуючи стимулювати розвиток будівельної індустрії. Так, китайські морські порти показують темпи зростання, що перевищують середні світові показники. За наявними прогнозами, протягом наступних років щорічний приріст вантажообігу на тихоокеанських маршрутах та лініях Європа – Азія складе до 10%. Відзначається надзвичайно бурхливе зростання контейнерних перевезень, оскільки контейнери є ідеальним засобом до транспортування все більшої кількості товарів, що дозволяє швидше виконувати навантажувально-розвантажувальні операції. Нині всі п'ять найбільших контейнерних портів світу знаходяться в Азії, з них три – в Китаї (Гонгконг, Шанхай, Шеньчжень – *мал. 1*).

У суднобудуванні Китай також готовий збільшити свою частку на світовому ринку – з 12 до понад 15%. Крім цього, передбачається бурхливе зростання повітряного сполучення Азії, насамперед на маршрутах, що проходять над даним регіоном.

Серед інших чинників, що стимулюють розвиток логістики в Китаї та Індії, слід відзначити стрімке зростання обсягів прямих іноземних інвестицій, розширення діяльності транснаціональних корпорацій, збільшення зовнішньоекономічної активності китайських та індійських компаній, що належать до різноманітних галузей господарства (зокрема, в Китаї це текстильна та швейна промисловість, споживча електроніка, металургія, автомобілебудування, хімічна промисловість, технологія охорони навколишнього природного середовища, внутрішня торгівля тощо). Ці та інші чинники вплинули на те, що за останні два десятиріччя розвиток логістики в Азії зазнав значних змін. Однак, на думку Бена Гордона, директора-розпорядника компанії BG Strategic Advisors, якщо Азія нині визнана провідним регіоном світу за економічним розвитком, то цього не можна сказати про її логістику та розвиток мереж поставок. Експерти вважають, що сьогодні Азію можна поділити на три основні регіони – Китай, Індію та решту регіону та що в наступному десятиріччі Азія перетвориться з регіону, що виробляє, в регіон, що споживає. Це створить додатковий стимул до прискорення розвитку логістики та мереж поставок в Азії.

Поки що ж китайський ринок логістики можна вважати таким, що розвивається, оскільки більшість китайських підпри-

ємств тільки відкривають для себе значення та можливості логістики та управління ланцюжками поставок. Китайські товари мають масу переваг у ціновому аспекті, їхня якість підвищується, вони розповсюджуються в усьому світі (так, 70% споживчих товарів, що імпортуються в США, – китайського виробництва), однак все ще залишаються проблеми запізнення поставок. Одна з причин цього – недостатня частка компаній з контрактної логістики (або 3PL) на китайському ринку логістичних послуг. Очікується, що в міру зміцнення позицій Китаю у світовій економіці та підвищення його готовності до конкуренції ринок послуг 3PL буде швидко зростати – з $5,4 млн. у 2002 р. до $24 млн. у 2012 р. (тобто зросте в 4,4 раза за 10 років). Це означає, що на 2012 рік проникнення аутсорсингу на китайський ринок логістики складе 6%, а частка вартості логістичних послуг у ВВП – 14%. Сприятиме цим змінам і все ширша співпраця китайських та міжнародних логістичних компаній. Так, протягом останнього десятиріччя китайська логістична компанія M&A уклала понад 150 угод з американськими компаніями; німецька DHL купила 68% акцій китайської компанії Blue Dart (і вже рекламує себе як найкращого знавця китайського ринку, в т.ч. в Україні); FedEx та UPS (США) збільшили число авіарейсів до та з Китаю; UPS набула в компанії Sinotrans бізнес-агентство кур'єрських доставок; американська компанія YRS купила 50% акцій шанхайської JHJ International Transportation тощо.

Отже, еволюція китайської економіки – від простого виробництва до глобального експортера товарів – вимагатиме більш ефективного управління мережами поставок. Це призведе до посилення процесу консолідації, що, ймовірно, зумовить необхідність утворення величезної китайської транспортно-логістичної компанії світового мірила. Ще один крок, здійснений урядом Китаю для підтримки високих темпів економічного розвитку, – це проект розгортання 1000 баз сервісного аутсорсингу, розрахований на 3–5 років. Згідно з «China Daily», це проект з різним кошторисом 100 млн. юанів ($12,5 млн.), спрямований на створення умов для транснаціональних корпорацій, які дозволять їм перенести в Китай свій бізнес та створити 1000 великих міжнародних підприємств із сервісного аутсорсингу. Успішна реалізація цього проекту допоможе зміцнити позиції Китаю в економіці регіону, враховуючи переваги нововведень у цифрових технологіях, де Китай поки що сильно відстає від Індії, яка завоювала міжнародну репутацію завдяки сектору інформаційних послуг, що швидко розвивається.

Щодо логістичного ринку Індії, то він нині викликає все більший інтерес з боку міжнародних логістичних, кур'єрських та поштових компаній та, за деякими оцінками, за своїми можливостями з часом зможе успішно суперничати з Китаєм. DHL вже перебуває в процесі набуття провідних позицій на індійському ринку логістики, а її суперник FedEx стверджує, що після Китаю Індія буде його головною зоною освоєння. Основними перешкодами на шляху до прискореної «логістизації» Індії є бюрократичні перепони та незадовільна транспортна інфраструктура. Це стосується автошляхів та залізниць, летовищ та морських портів, а також ліній електропостачання та водопостачання. Відставання інфраструктури – головна причина низького промислового рівня, оскільки великі витрати зумовлюються, поряд з іншими причинами, тривалими термінами доставки вантажів. Якщо подивитися на нинішню транспортно-логістичну інфраструктуру Індії, то можна дізнатися, як виглядав Китай десять років тому. Однак логістика в цілому та мережі доставки вантажів розвиваються семимильними кроками, отже, Індія є наступним основним логістичним ринком в Азії. Оптимізація логістичних мереж вимагає ефективних рішень у галузі інформаційних технологій, а саме цього не вистачає Китаю зараз. Із наявним досвідом у сфері інформаційних технологій для логістичних мереж Індія має певні можливості, щоб випередити Китай у цьому секторі економіки в майбутньому.

Окремої уваги з точки зору формування ринку логістики в Азії заслуговує Гонконг. У минулому він був центром міжнародної торгівлі та морських перевезень, а також місцем розміщення багатьох промислових підприємств. На сьогодні багато з них перемістилися в Китай і за ситуації, що змінилася, уряд Гонконгу спрямовує зусилля на створення тут міжнародного логістичного центру. У такому статусі Гонконг

відіграватиме важливу роль у сприянні глобальній та міжнародній торгівлі. В цілому за 2006 р. загальний обсяг експорту товарів із Гонконгу зріс на 9%, у т.ч. реекспорт збільшився на 8%. Зростання експорту товарів вітчизняного (китайського) виробництва склало 26,6%. Великі обсяги комплектуючих виробів і матеріалів надходять морем у Гонконг та через нього в Китай. У свою чергу, готова продукція з Китаю транспортується морем через Гонконг на закордонні ринки. За останні роки під впливом глобалізації зростання логістики набуло дуже високих темпів.

Для міжнародних перевезень Гонконг має дві основні переваги: аеропорт та контейнерний морський порт. Хоча глибоководний порт Гонконгу має явні переваги, швидше розвивається його сусід – порт Шеньчжень, де створюється великий контейнерний парк. Щодо аеропорту Гонконг, то в 2005 р. він зайняв друге місце у світі за обсягом авіавантажів (3,5 млн. тонн). Нині обсяги повітряних перевезень через Гонконг зростають щорічно на 20%, у той час як відповідні темпи зростання морських перевезень складають 5–6%. Перевагою Гонконгу як міжнародного центру логістики є наявність відпрацьованої методики організації вантажопотоків, зручної сфери послуг та ефективної інфраструктури. Логістичні компанії в Гонконгу поділяються на декілька категорій – експедитори вантажів, контейнерні парки і термінали, оператори складів, авіалінії та автотранспортні компанії. Тут представлені всі великі міжнародні логістичні компанії, однак за чисельністю переважають невеликі фірми. Так, із 2500 експедиторських компаній, що діють у Гонконгу, 2000 є невеликими підприємствами з чисельністю персоналу 30–40 осіб.

У недавно опублікованій доповіді Ради з розвитку торгівлі Гонконгу визначена ще одна його важлива логістична функція – як регіонального дистриб'юторського центру (РДЦ), який з'єднуватиме регіони континентального Китаю з країними Південно-Східної та Північно-Східної Азії.

У доповіді стверджується, що з часом регіональні поставки через нечисленні, але високорозвинені РДЦ будуть широко використовуватися у світовій економіці, а самі РДЦ перетворяться в компоненти глобальної господарської системи (*мал. 2*). Такі РДЦ будуть забезпечувати інтегральні рішення в галузі пакування і транспортування для імпорту та наступного розподілу у межах регіону, здійснюючи низку кінцевих комерційних операцій, в т.ч додаткових. При виконанні послуг, що створюють додану вартість і швидкісне та надійне реагування на запити, сучасний РДЦ буде значно відрізнятися від регіонального складу. Концепція РДЦ поки що мало відома в Азії, незважаючи на те що регіон має одні з найбільших у світі аеропорти та морські контейнерні порти, які належать до світового класу. У випадку Гонконгу поки що лише декілька найбільш просунутих компаній організували тут РДЦ.

Незважаючи на розповсюджену думку, що послуги в Гонконгу є порівняно дорогі, він може бути оптимальним місцем для РДЦ з невисокими управлінськими витратами для низки коштовних товарів, які потребують швидкої доставки через логістичну мережу (*таблиця 1*). В порівнянні з Токіо, Шанхаєм, Сінгапуром відповідна економія складе 9–33% у випадку авіаційних запчастин та 21–45% для напівпровідників. Обсяги торгівлі та відповідний рух цінних вантажів через Гонконг вже нині розвиваються високими темпами. Як відзначається в доповіді, хоча можливості ринку РДЦ у Гонконгу дуже високі, кількісна оцінка цього ринку не може бути прямолінійною. Попередній аналіз показує, що потенційний ринок послуг РДЦ у Гонконгу для цінних вантажів оціночно може перевищувати 30 млрд. гонконзьких доларів, що еквівалентно понад 2% ВВП.

Прискорений розвиток логістики в країнах Азії, зокрема в Китаї та Індії, має важливе значення для України, яка підтримує активні міжнародні торговельні відносини з цими країнами. Особливо це стосується Китаю, обсяги зовнішньоторговельного обігу України з яким динамічно зростають рік від року. Відповідно збільшуються обсяги транспортно-логістичних послуг, що забезпечують процеси доставки зовнішньоторговельних вантажів між нашими країнами. Традиційний шлях доставки китайського імпорту в Україну – морем (тобто Індійським океаном), із китайських портів – до Іллічівська, Одеси та інших портів України. При цьому середній термін доставки складає 30–45 діб. Цей строк можна скоротити

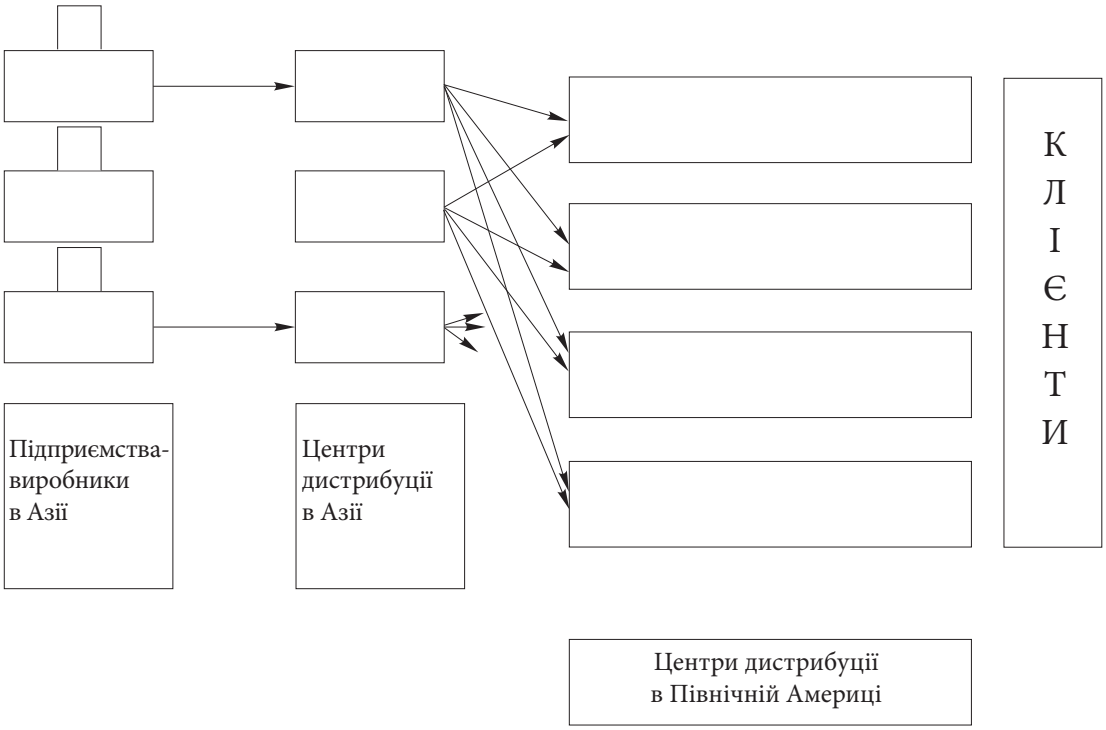

А) Традиційна схема постачання

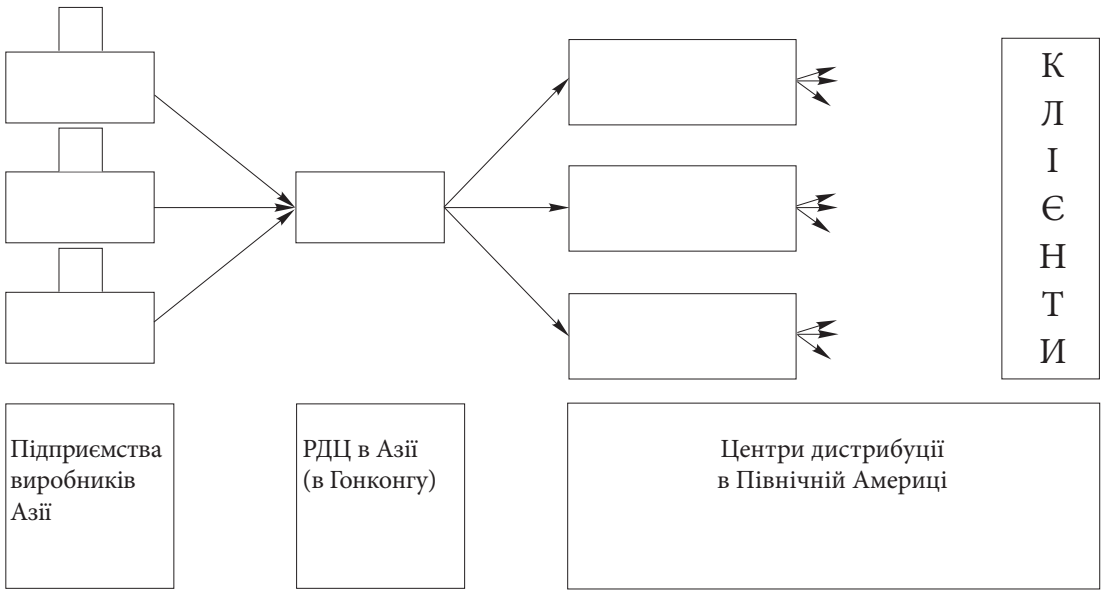

Б) Логістична схема постачання за участю РДЦ

Мал. 2. Регіональні дистриб'юторські центри як компоненти глобальної логістики.

Таблиця 1.

SWOT-аналіз Гонконгу як регіонального дистриб'юторського центру (РДЦ)

№	Сильні сторони	№	Слабкі сторони
1. Спільне для різних груп продуктів			
1.1.	Статус Гонконгу як вільного порту зі спрощеними митними вимогами	1.1.	Висока вартість операцій
1.2.	Близькість до континентального Китаю	1.2.	Висока вартість робочої сили
1.3.	Зручні міжнародні транспортні комунікації	1.3.	Обмежена наявність виробничих потужностей
1.4.	Висока якість логістичних послуг	1.4.	Висока вартість розробки та оренди спеціалізованих логістичних площ
1.5.	Потенціал міжнародного летовища Гонконгу для міжнародних комунікацій, зручна транспортна інфраструктура	1.5.	Втрати можливості здійснення логістичних операцій у приміщеннях з короткими строками оренди із закінченням її терміну
1.6.	Можливість мультимодальної логістики забезпечувати послуги світового класу точно в строк		
1.7.	Зручне середовище для торговельних операцій і наявність служб підтримки банківських, юридичних, страхових та інших послуг		
1.8.	Можливість використання угоди про взаємодію з континентальним Китаєм (CEPA, Closer Economic Partnership Arrangement)		
1.9.	Досвід управління ланцюжками поставок, постачання стратегічними матеріалами, логістичної підтримки, управління якістю поставок, постачання промислових підприємств		
1.10.	Наявність білінгвальної робочої сили, здатної до напруженої праці		
2. Спеціалізовані товари/цінні запчастини			
2.1.	Міжнародне летовище Гонконг є авіа-вузлом з відмінними комунікаціями, що обслуговуються найбільшими авіалі-ніями, перевізниками та кур'єрськими фірмами		
2.2.	Наявність достатньої кількості компаній для ефективного досягнення бажаного результату (авіалінії Cathaway Pacific, HAECO, HAES, фірми з технічного обслуговування та ремонту тощо)		
3. Електронні компоненти/напівпровідникові вироби			
3.1.	Близькість регіону PRD (дельта річки Перл)	3.1.	Регламентація порядку перетину кордону автомобільним транспортом
3.2.	Зручні комунікації та високий рівень послуг, що пропонуються міжнародним летовищем Гонконгу	3.2.	Висока вартість перетину кордону автомобільним транспортом

		3.3.	Подвійний митний догляд при перетині кордону
4. Побутова електронна апаратура невеликих розмірів			
4.1.	Провідне становище Китаю у виробництві мобільних телефонів та mp3-плеєрів	4.1.	Регламентація порядку перетину кордону автомобільним транспортом
4.2.	Близькість PRD	4.2.	Висока вартість перетину кордону автомобільним транспортом
4.3.	Зручні комунікації та високий рівень послуг, що пропонуються міжнародним аеропортом та контейнерним портом Гонконгу	4.3.	Подвійний митний догляд при перетині кордону
5. Рідкокристалічні та плазмові телевізори			
5.1.	Зручні комунікації та високий рівень послуг, що пропонується міжнародним летовищем Гонконг	5.1.	Обмежені на цей час виробничі можливості району PRD
5.2.	Досвід управління ланцюжками поставок, постачання стратегічних матеріалів, логістичної підтримки, управління якістю поставок, постачання промислових підприємств	5.2.	Домінування тайванських та південнокорейських виробників на ринку
5.3.	Близькість PRD	5.3.	Зростаюча цікавість тайванських інвесторів до регіону дельти річки Янцзи
6. Модні предмети розкоші			
6.1.	Прогноз швидкого зростання купівельної спроможності населення в регіоні, зокрема в Китаї	6.1.	Регіональний характер дизайну, що є менш розвинутим у порівнянні з ЄС, США та Японією
6.2.	Зручні джерела поставок	6.2.	Тенденція переміщення цього бізнесу до континентального Китаю у зв'язку зі зростанням купівельної спроможності населення в сусідніх із Гонконгом регіонах Китаю
6.3.	Ефективний режим захисту інтелектуальної власності		
6.4.	Зручні комунікації та високий рівень послуг, що пропонуються міжнародним летовищем Гонконг		
6.5.	Гарантії безпеки предметів розкоші/ексклюзивних виробів (у порівнянні з втратами виробів у континентальній частині Китаю)		
6.6.	Провідні позиції регіону в тенденціях моди, а особливо в межах т.зв. Великого Китаю (тобто континентального Китаю, Гонконгу, Макао та Тайваню)		
6.7.	Співробітництво з місцевими дизайнерами		

Джерело: Hong Kong Trade & Development Council, Рада з розвитку та торгівлі Гонконгу [7].

удвічі, якщо застосувати суходільні залізничні контейнерні перевезення. З цією метою нині реалізується міжнародний логістичний проект "China Land Bridge" (Китайський міст). Це транспортний маршрут із країн Південно-Східної Азії, через Китай, у центральноазійські країни (Казахстан, Узбекистан, Киргизію), а потім – через Росію та Україну – в країни Західної Європи. В контексті виконання цього проекту посилюється співробітництво митних органів України та Китаю. Так, у вересні 2006 р. був підписаний перший договір в історії двосторонніх відносин України та КНР у митній сфері, який регулює обмін інформацією між митними відомствами двох країн у галузі визначення митної вартості товарів. Зі свого боку, посилюють співробітництво в транспортно-логістичній сфері Росія та Україна, зокрема щодо реалізації проекту здійснення контейнерних перевезень за маршрутом Китай – Казахстан – Росія – Україна – країни Європи.

Поки що ж українські логістичні компанії вдосконалюють схему морської доставки в Україну товарів із Китаю та їхньої подальшої дистрибуції. Так, компанія "УкрЕксімТранс", яка працює на українському ринку логістики вже 6 років, займається транспортуванням контейнерних вантажів в Україну з країн Далекого Сходу, зокрема з Китаю. В Одеському підрозділі "УкрЕксімТрансу", який повністю відповідає за логістичний сервіс вантажів із Китаю, зайнято нині близько 60 осіб. Основні проблеми, які вони вирішують, пов'язані, по-перше, з проведенням митного оформлення вантажів із Китаю, по-друге, з комплектуванням контейнерів невеликими вантажами в Китаї (т.зв. "LCL" – Less Conteiner Loading), по-третє, з розподілом та доставкою імпортних вантажів по Україні зі своїх 17 складів, для чого створена спеціальна фірма "Поштово-вантажний кур'єр". Великим попитом українських клієнтів користується новий напрямок діяльності компанії – робота на ринку Китаю. Тут "УкрЕксімТранс" виступає вже не стільки як експедиторська компанія, скільки як повноцінний логістичний оператор, який пропонує партнерам ланцюжок від пошуку та перевірки платоспроможності та репутації китайського постачальника аж до доставки імпортованих китайських товарів на склади та торговельні точки замовника в Україні.

Таким чином, бурхливий господарський розвиток країн Азії у XXI ст. передбачає відповідний розвиток транспортно-логістичної інфраструктури та ринку логістичних послуг. На останньому нині значно посилюються позиції двох найбільших країн Азії та світу – Китаю та Індії. У недалекому майбутньому це будуть світові лідери не тільки з розвитку сучасних галузей економіки та міжнародної торгівлі, а й із логістики. Для України є корисним ближче познайомитися з їхнім досвідом створення та функціонування внутрішніх і міжнародних логістичних систем, стимулом для розвитку яких є вигідне міжнародне транспортно-географічне положення, яким характеризується і Україна.

ЛІТЕРАТУРА

Восточная кривая. Реалии восточного рынка логистики. **Transportweekly Russia**. *2006*. №37 (410).

Имаи Масааки. **Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества** / Пер. с англ. Москва, *2005*.

Китай под ключ // **Дистрибуция и логистика**. *2006*. №8.

Крикавський Є.В. **Логістика. Основи теорії**: Підр. Львів, *2006*.

Смирнов І.Г. **Логістика: просторово-територіальний вимір**: Моногр. Київ, *2004*.

Смирнов І.Г. Транспортно-логістичні системи світу // **Світове господарство в умовах глобалізації**: Моногр. Київ, *2004*.

Цветов Ю.М. Морские порты в системе международных транспортных коридоров // Транспортный комплекс Украины / Зб. наук. праць, вип. 7. Київ, *1999*.

Яценко Б.П. **Структура господарства Японії (економіко-географічне господарство постіндустріальної країни)** / Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ, *2006*.

Golembska E., Kempny D., Witkowski I. **Eurologistica w zarzadzaniu miedzynarodowym**. Warszawa, *2005*.

Financial Times 1998, 1 dec., 1999, 17 jun.

І.П. Бондаренко

РЬОКАН, АБО ЯПОНСЬКИЙ СКОВОРОДА

ОЦІНЮЮЧИ творчість одного з найвідоміших японських поетів доби Едо (1600–1868) – дзен-буддійського ченця, філософа, поета і каліграфа Рьокана (1758–1831), американський японіст-літературознавець Дональд Кін робить справедливий, проте, як на нашу думку, дещо категоричний висновок про те, що поезія Рьокана "швидше належить одній Японії, аніж усьому світові" [Кин 1978, *352*].

Справді, поезія Рьокана перекладалася іноземними мовами набагато рідше, ніж поезія Сайґьо, Мацуо Басьо, Йоси Бусона, Кобаясі Ісси чи Масаоки Сікі. А українською не перекладалася взагалі. І не тому, що його вірші занадто складні для перекладу. Проблема полягала в тому, що значну кількість своїх творів він писав не японською, а китайською мовою, якою досконало володів. Зарубіжні японісти, що знайомі з літературною спадщиною Рьокана, як правило, не знають китайської мови, а зарубіжні синологи, навпаки, якщо й цікавляться китайськомовною японською літературою як одним із результатів впливу китайської культури на культуру сусідньої країни, то практично нічого не знають про Рьокана, обмежуючись дослідженням творчості таких відомих японських поетів доби Нара (710–794) і доби Хейан (794–1185), як Татібана Хіромі, Сімада Тадаомі, Суґавара Фумітокі, Кі-но Хасео, Мійосі Кійоцура, Суґавара Мітідзане та ін., які писали свої поетичні і прозові твори переважно китайською мовою.

Саме цей факт і надихнув нас на деякі міркування стосовно явища диглосії в історії Японії та України і його впливу на національні літератури цих країн, із якими ми хотіли б поділитися, перед тим як говорити безпосередньо про самого Рьокана.

Попри те що географічно Україну та Японію розділяють тисячі кілометрів, в історії наших країн, як не дивно, можна відшукати дуже багато спільного.

Це й запозичення від сусідів релігії та писемності.

Це й наявність лише в історії наших двох країн таких близьких за духом та способом життя соціальних груп, як запорозькі козаки і японські самураї (*"бусі"*).

Це й провідна роль у збереженні та розповсюдженні народного фольклору та національного героїчного епосу обох народів, дуже схожих між собою українських кобзарів-сліпців і японських мандрівних сліпих музик (*"біва-хосі"*).

Це й пережиті лише нашими народами атомні трагедії Чорнобиля, Хіросіми та Нагасакі.

Це й культ квітів.

І навіть спільний вибір найулюбленішого дерева – вишні (можливим критикам цієї тези нагадаємо, що калина – це не дерево, а кущ).

Що ж стосується наших національних літератур, то, окрім присутності в них значної кількості творів, написаних мовою сусідів – китайською і російською, є ще одна характерна риса, яка поєднує обидва наші народи: у свідомості як українців, так і японців їхня національна література, зокрема найвищі її досягнення, асоціюється насамперед із поезією, а не з прозою. В Україні – з творчістю І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Стуса, Ліни Костенко; в Японії – з творчістю Какіномото-но Хітомаро, Ямабе-но Акахіто, Отомо-но Табіто, Отомо-но Якамоті, Суґавари Мітідзане, Сайґьо, Мацуо Басьо, Йоси Бусона, Рьокана, Кобаясі Ісси, Масаоки Сікі, Танеди Сантоки та інших.

В історії обох наших країн були тривалі періоди диглосії, що обумовило появу в їхніх національних культурах такого явища,

як іншомовна література. Щодо Японії йдеться виключно про китайськомовну літературу**.** Що ж стосується України, то в цьому випадку можна говорити як про російськомовну літературу XVIII–XX ст., так і про літературу, створену українськими письменниками церковнослов'янською мовою в XVI–XVII ст., зокрема маються на увазі літературні твори І. Вишенського, Г. Смотрицького, М. Смотрицького, С. Зизанія, З. Копистенського та ін.

Але якщо Китай ніколи в історії не намагався "привласнити" японську китайськомовну літературу: ні поезію "*кансі*" (***досл.:* "китайські вірші"**) – Татібана Хіромі, Сімада Тадаомі, Сугавара Фумітокі, Кі-но Хасео, Мійосі Кійоцура, Суґавара Мітідзане, Ое-но Асацуна, Мінамото-но Сітаґо, Фудзівара-но Акіхіра та ін., ні прозу, написану "веньяном" (***яп.:* "камбун", *досл.:* "китайське письмо"**), – Кукай (Кобо Дайсі), Еннін (Дзікаку Дайсі), Фудзівара-но Тейка (Фудзівара-но Садаіе)[1] та ін.; то Росія (на жаль, за мовчазної згоди самих українців) уже давно і беззастережно включила таких відомих поетів та письменників українського походження, як Ф. Прокопович, М. Херасков, В. Капніст, М. Гоголь, М. Булгаков, В. Короленко, та багатьох інших до когорти російських літераторів. Причому робилося це без урахування того факту, як ідентифікували себе самі ці письменники – росіянами чи українцями. Адже далеко не кожен із них був здатний категорично відповісти на це питання. Той же М. Гоголь, наприклад, у своєму листі до Л. Смирнової від 22 грудня 1844 р. відверто зізнавався: "Я сам не знаю, яка моя душа, хохлацька чи російська". Щоправда, Тараса Шевченка росіяни все ж таки залишили Україні, попри те що він теж, як відомо, писав деякі свої твори, зокрема щоденники та окремі поеми, російською мовою.

Зауважимо, що *диглосію* як соціолінгвістичне явище слід чітко відокремлювати від *двомовності* (або ще *білінгвізму, полілінгвізму, багатомовності* тощо). Якщо при *двомовності* (індивідуальній і національній) обидві мови функціонують як рівноправні і взаємозамінні засоби коммунікації, що обслуговують усі сфери соціального та культурного життя окремого індивіда чи цілого народу, то диглосія – це паралельне існування в суспільстві двох мов, які застосовуються в різних функціональних сферах. Так, характерними ознаками диглосії, на відміну від двомовності, російський лінгвіст Б.А. Успенський вважав:

а) недопустимість використання книжної мови як засобу усного спілкування;

б) відсутність кодифікації розмовної мови;

в) відсутність паралельних текстів одного і того ж змісту [Успенський 1994, *7*].

Функції китайської мови в Японії VI–IX ст. повністю відповідали зазначеним критеріям диглосії: практично вся офіційно-ділова документація, буддійська література, науково-філософські трактати, а також значна частина літературних творів писалися китайською мовою, тоді як японська мова використовувалася переважно в синтоїстських богослужіннях і повсякденному побуті.

З появою першого історико-міфологічного літопису "Записи давніх діянь" (**"*Кодзікі*", 712 р.**) і поетичної антології "Збірка міріад листків" (**"*Ман-йо-сю*", середина VIII ст.**) в Японії зароджується власне японська національна література, тобто література, написана японською мовою, а китайськомовна література (особливо після припинення офіційних контактів із Китаєм у 894 р.) поступово відходить на другий план. Проте китайськомовна література в Японії існувала ще досить довгий час – до початку доби Мейдзі (1868–1912 рр.), а чудове знання китайської мови, як і раніше, залишалося для японців головною ознакою освіченості та шляхетності аж до кінця XIX ст. Для того щоб переконатися в цьому, слід навести уривок із передмови до "Російсько-японського словника" (насправді японсько-російського), створеного першим консулом Росії в Японії Й.А. Гошкевичем (1815–1875) "при пособіи японца Тацибана но Коосай", що вийшов друком 1857 р. у Санкт-Петербурзі. Ось що пише про це укладач зазначеного словника, котрий на власні очі спостерігав мовну ситуацію в середині XIX ст. у цій країні під час перебування на посаді консула Росії в японському місті Хакодате, що на Хоккайдо: "*Сучасна японська мова складається з двох різнорідних елементів: давнього японського та китайського. Перший зберігся у більшій чи меншій чистоті у вустах простого народу; вчені при дворі Кінрі (духовного імператора) сповнені благородного*

Великий Будда (Камакура)

прагнення підтримувати та опрацьовувати його під назвою мови Ямато. Проте взагалі по всій державі китайська мова у великому використанні; будь-яка людина, що претендує на освіченість, соромиться використовувати вислови своєї рідної звучної мови, замінюючи їх невиразними китайськими звуками. І не можна сказати, щоб причиною цього була бідність природної мови: навпаки, дуже мало можна відшукати навіть абстрактних понять, для вираження яких не існувало б у ній вже готових слів; а завдяки її гнучкості й можливості з'єднувати одні слова з іншими творення й складання нових слів не викликає жодних труднощів. Але як у народі в цілому, так і у свідомості окремого індивіда живе визнання переваги над собою свого вчителя й до такої міри придушує відчуття народної гідності, що йому видається неможливим і висловлюватися, і думати інакше. Своя мова не підкоряється йому, здається занадто вже простою для висловлювання високих понять. Так уся Європа довгий час вважала латинську мову незамінною для наукових творів; так Корея, Маньчжурія та Японія донині сповнені поваги до мови китайської" [Гошкевич 1857, *1*].

Чи не нагадує описана Й.А. Гошкевичем мовна ситуація в Японії середини XIX ст. ситуацію в Україні ще якихось п'ятнадцять-двадцять років тому?

Дещо складнішою, але загалом схожою була ситуація в Україні у XVII–XIX ст., коли функції мови, що обслуговувала сферу релігії, науку, освіту, культуру та літературу, виконувала спочатку церковнослов'янська, а згодом російська мови. Українська ж мова внаслідок цілої низки історичних та політичних причин довгий час залишалася мовою виключно побутового спілкування і була кодифікована лише на межі XIX–XX ст. Проте в процесі свого розвитку російська мова теж зіткнулася з проблемами, які дещо пізніше очікували на українську мову.

Так, дуже цікаву характеристику мовної ситуації в Росії кінця XVII ст. (а в тогочасній Україні вона була аналогічною) можна зустріти у німця Генріха Лудольфа, який у передмові до своєї "Російської граматики" ("Grammatica Russica", 1696 р.) писав: "*Для росіян знання слов'янської* (церковнослов'янської. – *І.Б.*) *мови є необхідним, оскільки не лише Св. Біблія та інші книги, за якими здійснюється богослужіння, існують тільки слов'янською мовою, а й неможливо ні писати, ні розмірковувати з будь-яких питань науки та освіти, не користуючись слов'янською мовою... Проте так само як ніхто з росіян не може писати чи розмірковувати з наукових питань, не користуючись слов'янською мовою, так і навпаки – у домашніх та інтимних розмовах нікому не можна обійтися засобами лише слов'янської мови, оскільки назви переважної більшості звичайних речей, що використовуються в повсякденному житті, не зустрічаються в тих книгах, за якими вчаться слов'янської мови. Так у них і кажуть, що розмовляти треба російською, а писати слов'янською"* [Лудольф 1937, *47*].

Справді, мовна ситуація в Росії і на теренах України в XVII–XVIII ст. була надзвичайно строкатою: панувала страхітлива мішанина мов, говорів, стилів. Навіть російська літературна мова цього періоду, яку вже з другої половини XVIII ст. почали активно кодифікувати тогочасні російські філологи, за оцінкою фахівців, густо рясніла "*лексичними, морфологічними, фразеологічними*

та стилістичними елементами простонародної і церковнокнижної мови, застарілими діалектизмами, грубими вульгаризмами, незрозумілими архаїзмами, похмурими канцеляризмами і незграбними варваризмами" [Макеева 1961, *б*].

Чому ж за схожих історичних умов та мовних ситуацій оцінки і ставлення японців до власної китайськомовної літератури й українців до російськомовної літератури, створеної письменниками українського походження (як, до речі, і самих китайців та росіян до цього феномену в літературній спадщині їхніх сусідів), були й залишаються такими протилежними? Суть проблеми, як на нашу думку, полягає не лише у великодержавному ставленні Росії та росіян до своїх історичних сусідів, а й у певній політизації мовного питання в самій Україні, де російська мова за радянських часів розглядалась як "мова міжнаціонального спілкування братських народів", а зараз, навпаки, часто визначається як "колонізаторська мова". Саме тому разом із водою з ванни виплескується й дитина – російськомовна українська література. Якщо ж, відкинувши історичні образи, ми станемо на позиції не *двомовності*, а *диглосії* (не озираючись при цьому на реакцію "старшого брата"), то, можливо, як у тому відомому анекдоті, зможемо нарешті поділити з Росією російськомовну літературу вже не "*по-братськи, а порівну*". Час, у свою чергу, допоможе розставити все по своїх місцях, і ми сподіваємося, що така точка зору буде визнана у світі, як, до речі, уже зараз багатьма зарубіжними істориками переосмислюється історія Київської Русі.

Не так давно в Японії вийшла друком цікава книга першого посла Японії в Україні (1995–1999 рр.) пана Юдзі Курокави під назвою "*Моногатарі Украіна-но рексі*" (***"Сказання про історію України"***, Токіо, 2002. – 250 с.). Цікаво, що продавалася вона в суперобкладинці, на якій великими літерами написано: "*Чи не є насправді історія Росії та СРСР історією України?*" А це вже прямий сигнал до переосмислення традиційної радянської історії як для японських, так і інших зарубіжних істориків.

Усе це стосується не лише російськомовних українських письменників, а й учених, художників, композиторів. Навіть іноземці у цьому відношенні уважніші і прозорливіші від нас, українців, які так легко поступаються власною історією та здобутками своєї культури. Наведемо лише один, але дуже характерний приклад. У інтерв'ю щотижневику "Дзеркало тижня" (№ 20 /495/, 22 травня 2004 р.) радник із питань культури посольства Республіки Франції в Україні Олів'є Ґіом зазначає: "*Для мене Малевич завжди був російським художником. І, тільки приїхавши в Україну, я зрозумів, що він – український художник. Виходячи з цього, краще розумієш його творчість, – адже деякі його особливості ґрунтуються на українській народній культурі. Наприклад, його селяни без облич перегукуються з українськими народними іграшками. Його колірна гама – яскраві, насичені жовтий, оранжевий, синій. Безумовно, свого часу він вважався найбільш авангардним художником. І водночас він дуже органічно вписується в народну культуру*". Від себе додамо: саме в українську народну культуру.

А вже згаданий нами посол Японії в Україні Юдзі Курокава в передмові до своєї книги *"Сказання про історію України"* з приводу незнання іноземцями ні справжньої історії нашої країни, ні культурних здобутків українського народу зазначає: *"Задумуючись над тим, звідки взялося таке неповне уявлення про Україну, я дедалі більше впевнювався: причина цього криється в тому, що до здобуття незалежності 1991 року упродовж кількох століть Україна перебувала в тіні Росії та СРСР. Ніхто не сумнівається в багатій історії Росії. Ніхто не скаже, що в Росії Достоєвського, Гоголя і Чайковського немає культури. Ніхто не назве відсталою країну, яка запустила супутника. Але ж столиця Київської Русі – це столиця сучасної України! А Гоголь – справжній українець, нащадок козаків. І дід Чайковського козацького роду, та й сам композитор щороку надовго зупинявся у маєтку своєї молодшої сестри в Кам'янці й на основі тамтешніх народних пісень написав не тільки "Анданте кантабіле", але також інші музичні твори. Кажуть, що й предки Достоєвського мають українське коріння. Українцем був і Сергій Корольов, що зіграв головну роль у запуску першого штучного супутника. Вже з цього зрозуміло, що Україна має свою історію, культуру й науку, але всі її досягнення в цих галузях*

приписувалися Росії та СРСР" [Дзюб 2004, *39–40*].

Закінчити свій короткий історико-лінгвістичний дискурс ми хотіли б цитатою з книги великого німецького лінгвіста Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) "Про відмінності побудови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства", у якій він наголошує: *"Якщо через якісь побічні причини народ, що володіє досконалою мовою, порине в духовну відсталість та кволість, то вирватися з цього стану за допомогою власної мови йому буде значно легше"* [Гумбольдт 1984, *159*].

Чи не нас з вами мав на увазі відомий учений? Японці, до речі, це вчасно зрозуміли й перестали врешті-решт віддавати перевагу китайській мові в усіх галузях культурного та суспільного життя. А чи зрозуміємо це ми, українці?

Проте повернімося до літератури і підсумуймо. Що стосується Японії, то для японців китайськомовна література – це величезна частка японської національної літератури, яку японці не відкидають, якою не нехтують як іншомовною (а тому іноземною), а яку досліджують і якою пишаються. Що стосується України, то хочемо ми цього чи ні, але протягом кількох століть російська мова була для українців такою ж мовою науки, культури та літератури, як колись для японців – китайська. І якщо ми станемо на ті ж позиції, що й японці, погодившись із тим, що в Україні, як і в колишній Японії, довгий час існував (і продовжує існувати донині) такий феномен, як "українська російськомовна література", то питання на кшталт: російськими чи українськими письменниками є Гоголь, Короленко, Булгаков, Віктор Некрасов, харьківський поет Чивіліхін, одесити Багрицький, Ахматова або ж нинішній Курков, як і багато інших талановитих письменників і поетів українського походження, – відпадуть самі по собі. І тоді російським літературознавцям залишиться тішити себе Пушкіним, Тургенєвим, Достоєвським, Толстим, Чеховим, Горьким, Єсеніним – тобто справді російськими письменниками як за мовою їхніх творів, так і за походженням. І погодьтеся, що для світової слави російської літератури навіть цих кількох прізвищ, не кажучи вже про десятки інших, цілком вистачить.

Безумовно, виголошена нами позиція є суб'єктивною і спірною. Але, враховуючи японський історичний та культурний досвід, зокрема прагматичне ставлення японців до власної іншомовної літератури, ця точка зору, на наше глибоке переконання, має раціональне зерно.

Життєвий і творчий шлях Рьокана багато в чому нагадує життя і творчість відомого українського поета-філософа Григорія Сковороди (1722–1794). Не тільки тому, що він, як і Сковорода, писав свої вірші переважно не рідною мовою. А тому, що Рьокан теж був мандрівним поетом-філософом і також виступав проти схоластичних догм традиційного буддизму, вбачаючи сенс життя в самопізнанні людини, цінуючи та оспівуючи найпростіші людські почуття: радість і журбу, втіху і смуток, дружбу і самотність, любов до рідної природи і батьківського краю, уміння співчувати іншим тощо:

***

Простягши ноги, –
О! Яка відрада! –
Дрімаю в курені
Під крекіт жаб,
Що долинає з поля Оямада[2].

***

Яскравий місяць,
Свіжий вітерець...
Давай удвох до ранку танцювати,
Забувши старість
І близький кінець!

***

Довіку не забудуться мені
Нічні розмови наші
До світання
Під спалахи багаття
В курені.

***

Кому мені розповісти про сум
Цієї осені,
Що вже відходить?
Вечір...
Додому кошик лободи несу...

***

На світі цім
Людей я не цурався,
Але щасливим був
Лише тоді,
Коли на самотині опинявся[3].

Згадаймо, що відповів Сковорода на пропозицію білгородського єпископа Йосипа Миткевича прийняти духовний сан і стати

ченцем: "Невже ви бажаєте, щоб я збільшив кількість фарисеїв? Їжте жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і ченцюйте! Але для мене суть чернецтва – у житті несутяжному, у задоволенні малим, у помірності, у відмові від усього зайвого, щоб придбати найнеобхідніше; у зреченні від усіляких примх, аби зберегти себе самого в цілості; у загнузданні самолюбства... у пошукуванні слави божої, а не людської" [Ковалинский 1961, *498*].

Ті ж самі слова міг би сказати і японський поет-чернець Рьокан, який теж неодноразово отримував подібні пропозиції обійняти ту чи іншу офіційну посаду при буддійських храмах, але завжди відмовлявся, віддаючи перевагу життю ченця-самітника в горах:

***

Струмочком,
Непомітним серед моху
Могутніх гір,
Я теж через життя
Течу собі, старіючи потроху.

Його, як і Сковороду, вважали "божевільним мудрецем", що до кінця своїх днів дивився на білий світ очима дитини. Більш того, поселившись у гірській хижці, яка скоріше нагадувала курінь, ніж постійну оселю, він до самозабуття любив бавитися з сільськими дітьми: грати з ними в жмурки і м'яч, збирати першу весняну зелень, запускати повітряного змія та займатися іншими дитячими забавками:

***

Гей, дітлахи!
Фіалки запашні
Побачите, –
Ходімо в Іяхіко![4] –
Там найгарніші квіти навесні!

***

Як весело мені,
Обранцю долі,
Збирати першу зелень молоду
Пліч-о-пліч з дітьми
У веснянім полі![5]

Навіть стиль життя японця Рьокана багато в чому нагадував стиль життя і поведінки українського філософа та поета, про якого його перший біограф М. Ковалинський писав: *"Одягався він пристойно, але просто; їжа його складалася із зелені, плодів та молочних страв, а вживав він її вже після заходу сонця; м'яса та риби взагалі не споживав, але не через забобони, а з власних внутрішніх переконань; на сон відводив із свого часу не більше чотирьох годин на добу; вставав до світанку і, якщо дозволяла погода, завжди ходив пішки за місто чи в сади прогулятися на свіжому повітрі; був завжди веселий, бадьорий, рухливий, стриманий, доброчесний, з усього задоволений, до всіх добрий, усім готовий послужити, балакучий, якщо його не примушували до цього, завжди з усього виводив мораль, шанобливий до всіх людей без різниці їхнього стану, навідувався до хворих, розважав сумних, ділився останнім зі злиденними, обирав і любив друзів за їхнім серцем, мав набожність без забобонів, ученість без чванства, ввічливість без лестощів"* [Ковалинский 1961, *497*].

Рьокан, як і Сковорода, теж шукав Бога (Будду) у людській душі і був глибоко переконаний у тому, що пізнання природи – це і є пізнання самого Бога (Будди). Як і в тому, що людина, котра діє всупереч природі, ніколи не зможе бути щасливою. Недарма перший японський лауреат Нобелівської премії з літератури Кавабата Ясунарі (1899–1972) у традиційній нобелівській лекції, яку він назвав *"Красою Японії народжений"* (1968 р.), процитував один із найвідоміших віршів саме Рьокана:

***

Що я залишу людям після себе
На цій землі?
Весною – вишень цвіт,
Улітку – спів зозулі в синіх горах
І золото кленове – восени.

Завдяки творчим зусиллям Рьокана, а також таланту його сучасників – відомих поетів доби Едо (1600–1868 рр.): Камо Мабуті (1697–1769), Таясу Мунетаке (1715–1771), Одзави Роана (Харунака) (1723–1801), Мотоорі Норінаґи (1730–1801) та ін. – провідними естетичними принципами японської поезії у XVIII–XIX ст. знову стають *"макото" ("правдивість", "щирість")* і *"маґокоро" ("щиросердість")*, які були головними ще для поетів VII–VIII ст. – авторів першої японської поетичної антології *"Ман-йо-сю"* (**"Збірка міріад листків", середина VIII ст.**): Какіномото-но Хітомаро (друга пол. VII – поч. VIII ст.), Ямабе-но Акахіто (перша пол. VIII ст.), Отомо-но Табіто (665–731), Отомо-но Якамоті (718(?)–785) та ін. Пізніше у японському літературознавстві ці естетичні принципи

японської класичної поезії об'єднуються під терміном *"мейдзьотьоку"* (名状直 – *"простота"* (*безпосередність*) *опису", "прямодушність* (*відвертість*) *описання"*).

Серед численних японських поетичних антологій Рьокан найбільше цінував саме *"Ман-йо-сю"*, яку старанно вивчав у юні роки, досконало знав і поетику якої вважав неперевершеною, намагаючись у всьому наслідувати давніх майстрів: їхні стилістичні засоби, художні прийоми, поетичні образи і навіть мову, за що, до речі, його часто критикували. Правда, робили це не співвітчизники поета, а переважно зарубіжні фахівці. Так, відомий дослідник японської класичної літератури Дональд Кін у своїй книзі "Японська література XVII–XIX століть" із цього приводу зазначає: "У наш час Рьокан відомий своєю відвертістю і щирістю, які особливо помітні в його віршах про дітей та польові квіти; а втім, він використовував ідіоматику, свідомо запозичену з *"Ман-йо-сю"*, не гребуючи найзаяложенішими *макура-котоба* (***досл.*: "слово-узголів'я" – застарілі епітети, що кочували з одного вірша до іншого, своєрідні реліктові залишки давнього японського фольклору та синтоїстської міфології. –** *І.Б.*) й архаїзмами, – тобто застосовував манеру письма, яка не личить поетові, що полюбляє простоту... Пристрасть Рьокана до *"Ман-йо-сю"* не виключала можливості написання окремих віршів у стилі *"Кокін-сю"*. Проте поезія Рьокана насичена архаїзмами, у тому числі *макура-котоба* (наприклад, *асібікі-но* (***досл.*: "слабконогі". –** *І.Б.*) стосовно гір і т.п.). Викликає здивування, чому Рьокан використовував подібні мовні засоби в поезії, призначеній для передачі особистих переживань. Безумовно, справа не в тому, що він прагнув бути схожим на професійного поета... Іноді Рьокану вдавалося застосовувати застарілі слова природно, у контексті власної фрази, але чому він усе ж таки використовував поетичні засоби тисячолітньої давнини? Можливо, він відчував необхідність опертися у своїх віршах на коріння японської поетичної традиції; можливо, він навіть приписував *макура-котоба* певні магічні властивості... Рьокана зазвичай звеличують за щирість та глибину почуттів, проте почуття в подібних віршах не надто глибокі, а навіяні архаїзмами асоціації, попри те що їх високо цінують японські дослідники, майже недоступні іноземцям" [Кин 1978, *350–351*].

Як приклад використання подібних реліктових слів у поезії Рьокана Дональд Кін наводить три вірші поета, що починаються саме такими архаїчними *макура-котоба*, значення яких було не завжди зрозумілим навіть сучасникам поета. При перекладі відповідних японських віршів іноземною мовою ці застарілі епітети зазвичай не перекладаються:

***

Під місяцем,
Що ледь осяяв світ,
Із сутінків вечірніх
Проступає
В селі гірському сливи білоцвіт.

***

У сутінках вечірніх
На узгір'ї,
Де місяць кинув темну тінь від гір,
Груш диких білоцвіт
Ледь-ледь узрів я.

***

Душа тремтить від радості,
Як знову
Помічу раптом зграйку пташечок,
Що бавляться
На сонці весняному.

У перших двох випадках поет починає свої вірші вже згаданим епітетом *"асібікі-но"* (***досл.*: "слабконогі" (про гори)**), а в третьому – *"мурагімо-но"* (***досл.*: "внутрішні органи" (про душу, серце)**). З приводу останнього з наведених віршів Рьокана Д. Кін заявляє: "Сумніви викликає вже перший рядок, *макура-котоба* до слова *кокоро* ("душа" або "серце"), що буквально означає "внутрішні органи". Ще більше розчаровує зміст вірша-*вака*, у якому взагалі сказано лише таке: "Я з радістю дивлюся на пташечок, що бавляться". Самé це почуття – цілком правдиве, проте навряд щоб цей вірш запам'ятався читачеві" [Кин 1978, *351*].

Напевно, відчуваючи зайву категоричність подібної оцінки, Д. Кін змушений зауважити, що серед японських фахівців існують прямо протилежні думки щодо цього вірша. Так, відомий поет і літературознавець XX ст. Сайто Мокіті у своїй праці "Критичні біографії поетів нової доби"[6]

про цей вірш Рьокана, зокрема, пише: "Можна назвати цей твір вершиною поезії Рьокана. Безумовно, необхідним тут є і *макура- котоба* – слово *мурагімо;* якби автор спробував замінити його словом, що несе смислове навантаження, вірш був би переобтяжений. Коли поет каже про "зграйку пташенят, що бавляться", він тим самим за допомогою скупих зображальних засобів малює зриму картину, а звучання слів "на сонці весняному" (***яп.:*** 春の日に – **"харуно хі-ні". –** *І.Б.*) **с**відчить про істинно неординарний талант... Вникаючи глибше у цей вірш, ми відчуємо і ритм, і елегічну співучість, що так властиві класичній буддійській поезії та гімнам *(васан)*" [Сайто Мокіті 1949, *187–188*].

Проводячи паралелі між Рьоканом та Сковородою, зауважимо, що вірші останнього також містили значну кількість застарілої лексики, зокрема церковнослов'янізмів і старослов'янізмів. Так, у текстах лише перших восьми віршів відомого поетичного циклу Г. Сковороди "Сад божественных пѣсней, прозябший из зерен священнаго писанія" ми нарахували понад три десятки церковнослов'янських і старослов'янських слів, таких як, наприклад: *вонми (внимати), выспрь, градъ, даждь (дати), драгый, елень, еси (быти), закровъ, имамы (имѣти), купина, купно, лобызай (лобзати), мя (я), нарокъ, огнь, перстъ, се, сей, снійде (снити), сраспни (сраспинати(ся)), стезя, супостатъ, обык (обыкати), очес (око), предтеча, треблаженна, ходатай, цельба, языци, яко* та ін.

Однак причини, що зумовлювали використання обома поетами такого роду лексичних одиниць, були різними. Якщо Рьокан свідомо й умисно залучав архаїчні епітети *макура-котоба* до текстів своїх віршів, дотримуючись традиційних канонів японської класичної поетики і стилізуючи таким чином з тією чи іншою метою мову власних поетичних творів, то Сковорода писав свої вірші тією літературною мовою, яку застосовувала переважна більшість поетів Російської імперії XVIII ст. і яка, як уже зазначалося, являла собою "страхітливу мішанину мов, говорів, стилів", що густо рясніла різноманітними "лексичними, морфологічними, фразеологічними та стилістичними елементами простонародної і церковнокнижної мови" [Макеева 1961, *6*].

Підкреслимо в цьому зв'язку, що значний вплив на тогочасну російську літературну (книжну) мову, особливо на зламі XVII–XVIII ст., мала українська мова. І не лише на книжну мову, з чим погоджується чимало російських та зарубіжних мовознавців, а й на російське розмовне мовлення тієї історичної доби, що російське мовознавство з тих чи інших причин замовчує. Історичним поясненням цього мовного факту було активне переселення з України на запрошення Петра І видатних представників українського духовенства, культури та науки спочатку до Москви, а згодом до Санкт-Петербурга за відсутності в Росії власних наукових кадрів. Варто назвати хоча б такі відомі імена, як Симеон Полоцький, Феофан Прокопович, Епіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Дмитро Ростовський, Стефан Яворський, Гаврило Бужинський та ін. Звичайно, що така широка "експансія" української духовної та культурної еліти до Московії не могла не вплинути і на російську культуру, і на російську мову, як у її писемному, так і розмовному варіантах.

Досить красномовним у цьому відношенні є той факт, що в "Новому лексиконі славено-японському" (1736–1738 рр.) – першому і єдиному на сьогодні церковнослов'янсько-японському словнику, створеному на основі відомого "Лексикона треязычного, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровища, из различных древних и новых книг собранного и по славенскому алфавиту в чин расположенного" (1704 р.) Федора Полікарпова талановитим японським юнаком Ґондзою, який випадково потрапив до Росії і після кількох років навчання в Петербурзькій семінарії викладав у 1736–1739 рр. рідну мову в Школі японської мови при Російській академії наук, – серед додатково включеної до реєстру цього словника російської розмовної лексики також трапляється чимало українізмів лексичного, фонетичного та морфологічного характеру, наприклад: *бандура, блискъ, батогъ, борщъ, братоубивство, брашно, брехливый, брешю, вага, важу, вблизу, вел(ь)ми, вечеря, вечеряю, возсіяваю, волю, вширoту, гной, горелка, громада, дира, дму, дмуся, добродіе, долу, дорослий, друкарья, друкарь, друкую, дубецъ, дужій,*

єжа, жену, житный, жито, змій, змія, зобаю (дзьобаю), кажу, камара (комора), корыстуюся, косоокій, кривда, крыюся, купую, курыво, куря (курча), лаю, лечба (лічба), махаю, мыюся, наджидаю, надымаюся, наймитъ, наймую, наказую, натягаю, недобре, непотребный, непотребно, око, орю, осіяваю, погано, подружїе, потребный, потребно, сумневаюся, привабляю, пытаюся, пыха, руда (кров), самоубивство, свара, скрын(ь)ка, смакъ, смачныи, снедаю, сорочка, спочиваю, спочиванїе, стегно, стрый (дядько), стрыя (тітка), ткалия, уражаю, уряжаюся, хворыи, цыть, шиба, щирыи, ярина [*див.:* Мураяма Сітіро 1985].

Певна річ, разом із безперечними запозиченнями з української мови серед наведених прикладів трапляються як старослов'янські, так і церковнослов'янські елементи, українське походження яких справедливо й аргументовано може заперечуватися фахівцями. Але для нас у цьому випадку одним із головних критеріїв віднесення такого роду слів до українізмів були ті обставини, що всі вони не лише входили до складу тогочасної української мови, а й збереглися в ній донині, тоді як із російської ця лексика згодом або повністю зникла, або ж зазнала суттєвих морфологічних змін, або почала сприйматися як архаїзми. Таким чином, наведені приклади зайвий раз підтверджують висновок, зроблений свого часу відомим російським мовознавцем акад. В.В. Виноградовим про історичну мовну переорієнтацію Росії після закінчення періоду царювання імператриці Єлизавети II (1709–1761). Як відомо, ключовим компонентом цієї переорієнтації було рішуче усунення з російської мови саме українізмів, навіть попри те, що значна їхня кількість мала очевидне старослов'янське чи церковнослов'янське коріння.

Цілком зрозуміло, що всі ці складні мовні процеси, які відбувалися на теренах Російській імперії протягом усього XVIII ст., не могли не відбитися на мові як поетичних, так і прозових творів Г. Сковороди.

Рьокан, на відміну від православного Сковороди, був дзен-буддистом. Але якщо уважно придивитися до головних принципів, на яких ґрунтується філософська система Г. Сковороди, насамперед його філософія "мудрості життя в істині", то можна помітити разючу схожість окремих її постулатів з основними засадами саме дзен-буддизму. Зокрема, перегукується з дзен-буддизмом концепція українського філософа про "дві натури", згідно з якою навколишній світ складається з видимої і невидимої, зовнішньої та внутрішньої натури, "із тварі і Бога". А вчення про "дві натури", у свою чергу, пов'язується з концепцією про "три світи" і, відповідно, три сфери буття:

а) "великий світ", що є макрокосмосом, тобто сферою існування всього сущого;

б) "малий світ", який є мікрокосмосом, пов'язаним із життям кожного індивіда;

в) "символічний світ", який уособлюють Бог і Святе Писання (Біблія).

Ще один філософський постулат Г. Сковороди, а саме його концепція "внутрішньої людини", є спробою філософа довести, що єдина можливість подолати шлях від "видимої натури" до "натури невидимої" (тобто знайти шлях до Бога) лежить через пізнання індивідом власної внутрішньої суті, через пізнання самого себе, оскільки структура будови нашого "внутрішнього (малого) світу" схожа зі структурою "світу великого". А тому метою людини, котра прагне щастя, має бути пошук і розкриття в самій собі "божественної суті", того "Божого дару", що закладається Всевишнім у кожну людську душу в мить її зародження. Лише це здатне зробити людей і суспільство, у якому вони живуть, по-справжньому щасливими, а стосунки між людьми в суспільстві – гармонійними.

Нагадаємо в цьому зв'язку, що головними філософськими засадами японського дзен-буддизму є положення про те, що:

1. В основі Всесвіту лежить "таємнича суть", яка є тотожною первинній природі Будди і присутня повсюди у всьому і завжди.

2. Проникнення до цієї таємничої суті Всесвіту – це своєрідний стрибок у "вищу позасвідомість", завдяки чому усувається дуалізм світу (порів. тезу Г. Сковороди про "два світи", "видиму і невидиму натури"). У процесі пізнання істини "індивідуальність щезає в безодні вічності і реальний світ, що оточує нас, перетворюється на абстракцію... Але ця абстракція не є простим логічним узагальненням чи апатичним станом байдужості, а є проникненням до серця самої природи, яка є основою, насиченою тією ж життєвістю, що й душа

будь-якої людини" (порів. тезу Г. Сковороди про "*пізнання індивідом власної внутрішньої суті*") [Masaharu Anesaki 1963, *213*].

Головною метою дзен-буддизму як віри і культу його засновники Ейсай (1141–1215) (секта *Ріндзай*) і Доґен (1200–1253) (секта *Сото*) вважали *"осягнення таємничої суті людської природи"*. А оскільки японський дзен-буддизм не відкинув, а, навпаки, органічно включив до своєї філософської системи певні постулати попередніх буддійських шкіл, зокрема концепцію школи *Сінґон*, заснованої Кукаєм (Кобо Дайсі, 774–835), про два аспекти існування Всесвіту (***яп.:*** 本地垂迹説 – **"хон- дзі-суйдзяку"**): *емпіричного*, що дається нам через наші відчуття та почуття й ототожнюється з синтоїстськими богами *"камі",* та *абсолютного*, що втілюється в образі Будди, – також концепцію школи *Тендай* (засновник Сайтьо, 767–822), відповідно до якої в душі кожної людини від миті її народження *"закладена одвічна частка природи самого Будди"* (реалізація цієї частки дозволяє людині ще за життя досягнути ступеня досконалості Будди), – то будь-які сумніви стосовно схожості окремих положень філософської концепції Г. Сковороди про світоустрій і призначення людини з основними постулатами дзен-буддизму відпадають.

Рьокан, справжнє ім'я якого було Ямамото Ейдзо, народився наприкінці 1758 р. в невеличкому рибальському селі Ідзумодзакі, що в провінції Етіґо (нині преф. Ніігата), у родині старости цього села, місцевого синтоїстського священика, який через звинувачення в заколоті, спрямованому на реставрацію в країні імператорської влади, у 1795 р. покінчив життя самогубством, утопившись у р. Кацура. Мати майбутнього поета, філософа і чудового каліграфа була родом з о. Садо, що в Японському морі, і, окрім Рьокана, народила ще трьох хлопчиків і трьох дівчаток. Оскільки родина Рьокана була досить заможною, усі діти змогли отримати гарну на той час освіту. Сам Рьокан до вісімнадцяти років навчався в конфуціанській школі м. Дзідзодо, де, окрім китайської мови, вивчав китайську класичну літературу, а також філософсько-релігійні трактати Конфуція (**551–479 рр. до н.е.),** Лао-цзи **(570–490 рр. до н.е.)** та інших відомих китайських і японських філософів, зокрема Кукая (Кобо Дайсі), Сайтьо, Ейсая, Доґена. Попри те що він, як старший син, мав змінити свого батька на посаді синтоїстського священика і старости села, Рьокан умовляє батька відпустити його до монастиря Косьо-дзі, що знаходився в сусідньому селі Амадзе і належав до дзен-буддійської секти Сото, заснованої Доґеном. Разом зі своїм новим учителем Кокусеном юнак подорожує до м. Тамасіма, що на узбережжі Внутрішнього Японського моря, і після повернення з цієї подорожі в 1779 р. остаточно вирішує прийняти постриг і стати дзен-буддійським ченцем у храмі Енцу-дзі. Саме Кокусен дав молодому хлопцеві нове ім'я Рьокан (***яп.:*** 良寛**)**, що означало "гарний" і "великодушний". У храмі Енцу-дзі Рьокан провів майже дванадцять років. Після смерті вчителя в 1791 р. він протягом шести років подорожує по країні, зупиняючись на короткий час у відомих і маловідомих гірських храмах, ретельно вивчає у храмових бібліотеках давні рукописні буддійські трактати, знову вирушає в дорогу, просить милостиню, ночує де доведеться:

***

Бій барабанів, флейти звук високий
Доносяться з села...
А серед гір
Лиш сосен шум
Бентежить часом спокій.

***

Блукав по світу
В пошуках удачі,
Під дахом, просто неба ночував...
Та в снах
Щоночі край свій рідний бачив.

Дізнавшись про смерть батька, Рьокан у 1795 р. повертається до свого рідного села Ідзумодзакі, поблизу якого на узбережжі Японського моря, в місцевості під назвою Ґомото, він випадково натрапив на покинуту кимось хижку, де й поселився. Згодом Рьокан перебирається на гору Куґамі, що в кількох кілометрах від Ідзумодзакі, на якій знаходився храм Кокудзьо буддійської секти Сінґон, зведений ще за давніх часів. Поблизу цього храму, поруч із джерелом та стежкою, що вела до села, він будує собі крихітну домівку із хмизу і трави, яку назвав "Ґоґо-ан" (***досл.:*** **"пять мірок рису"**) і в якій прожив майже 20 років:

***

До ранку хмиз

Палю у курені,
Рятуючись від холоду
У горах,
Що дошкуляє кожну ніч мені.

Збираючи милостиню по селах, Рьокан полюбляв розмовляти з простими селянами, не цурався випити з ними саке, а то й затриматися на кілька днів у того чи іншого гостинного господаря. Один із таких господарів і приятелів Рьокана на ім'я Кера Йосісіґе пізніше згадував: "Учитель був сповнений божественного розуму, який, здавалося, бив струменем іскор. Його постать і обличчя були схожі на постать і обличчя святого. Він був великим, рослим, худим і охайним, мав високий ніс, а очі його нагадували очі птаха. Сором'язливий і незграбний, із постійною усмішкою на вустах, він ніби розливав довкола себе неймовірну чистоту, величезну радість і глибоке співчуття. Казали, що зустріч із ним схожа на несподіваний прихід весни похмурої зимової днини... Учитель гостював у мене довгий час. Усі члени родини якимось природним чином умиротворялися, і ця атмосфера спокою й умиротворення панувала в оселі ще довгий час після його від'їзду. Розмовляючи з ним, ти відчував, як очищається твоя душа. Учитель не навчав сутрам, не радив, як краще жити. Він підкидав хмиз до жаровні, сидів у позі медитуючого у вітальні, ніколи не торкався у своїх бесідах ні поезії, ні моралі. Добрий і простий, він однією своєю доброчесністю змінював людей на краще... Коли він перебував у своїй хижці в горах, здавалося, що до нього злітаються всі польові і гірські пташки. Особливо його любили синички та снігурі. Вони мостилися йому на голову, сідали на руки, коли він писав, на пензлик. Можливо, саме в цьому була таємниця краси його каліграфії" [Ryokan 1994, *7–8*].

З літами, особливо взимку, Рьокану стає все важче підніматися на гору Куґамі до своєї гірської оселі "Ґоґо-ан", де він прожив стільки років. На початку зими 1816 р. він назавжди покидає свою трав'яну хижку і переселяється на узгір'я, придбавши крихітну хатинку поблизу синтоїстського храму Отоко:

***
Кому мені
Свою печаль старечу
Повідати?
Забувши взять ціпок,
Плетусь на захід сонця в тихий вечір...[7]

Згодом, відгукнувшись на наполегливі запрошення свого давнього приятеля Кімури Мотоемона, заможного землевласника із села Сіма-дзакі, він перебирається жити до його маєтку. Саме тут у 69-літньому віці він вперше знайомиться з молодою черницею Тейсін, якій на той час виповнилося лише 27 років і яка за п'ять років до цього, розлучившись зі своїм чоловіком, пішла служити до монастиря. Із дитинства закохана в поезію, красуня Тейсін була в захваті від знайомства з Рьоканом, якого обожнювала і щиро кохала до кінця його днів. Вона стала для поета кращим другом і вірною турботливою служницею.

Улітку 1830 р. Рьокан захворів на дизентерію. Стан його здоров'я поступово погіршувався. Біля хворого постійно чергували його рідний брат Юсі і Тейсін, змінюючи одне одного.

Дивлячись через вікно на пізню осінь і усвідомлюючи близьку смерть, Рьокан якось прошепотів один зі своїх кращих віршів-*хайку*:

***
Перевертом –
І ниць, і горілиць –
Осіннє листя падає на землю.

Згодом у своєму щоденнику Тейсін запише: "Увесь час я поруч із ним. Стежу за його станом і вдень і вночі. Розуміючи неминучість смерті, я переповнена печаллю" [Ryokan 1994, *13*].

Одного разу, коли Тейсін довгий час не було, а потім вона нарешті з'явилася, Рьокан промовив:

***
Коли? Коли?
Та, на яку чекаю,
До мене прийде?
І вона прийшла!
Побачивши, вже інших мрій не маю...

6-го дня 1-го місяця 1831 р. Рьокана не стало:

***
З чим порівняти в світі цім життя?
З луною,
Що, крізь гори прокотившись,
Зникає в небі
Й кане в небуття.

Рьокан не канув у небуття і після своєї

смерті залишив людям у спадок не лише "вишневий цвіт", "спів зозулі" і "кленове золото". Він залишив чудову поезію, яка продовжує чарувати людей своєю щирістю, майстерністю і глибиною почуттів. Його творчий спадок нараховує велику кількість китайськомовних віршів, близько 1300 *танка*, кілька сотень *хайку* і 90 *тьока* ("довгих пісень"). Проте за життя Рьокан, як і Сковорода, жодного разу не видав друком своїх віршів[8]. Лише через кілька років після його смерті Тейсін зібрала докупи все, що зі слів поета записувала сама і що знайшла у його численних друзів та знайомих, яким він щедро роздавав власні вірші, каліграфічні написи тощо, і видала книгу поетичних творів Рьокана під назвою "Роса на лотосі" (蓮の露 – ***"Хатісу-но цую"***).

[1] Передусім мається на увазі твір *"Мейгецу-кі"* (*"Записки під місяцем уповні",* або *"Записки під ясним місяцем"*) цього відомого японського поета, укладача поетичної антології *"Сін-кокін-вака-сю"*, написаний у формі щоденника.

[2] *Оямада* (*яп.:* 小山田) – назва місцевості.

[3] Не виключено, що цей вірш був написаний Рьоканом не стільки під впливом дзен-буддизму, скільки конфуціанства, яке в Японії XVII–XVIII ст. поступово починає займати панівні позиції, зокрема в культурі та освіті. Рьокан як високоосвічена людина, яка до того ж чудово володіла китайською мовою, безумовно, був знайомий з одним із найвідоміших конфуціанських трактатів *"Учення про середину"* (*кит.:* "Чжун-юн"), що входив до складу так званого *"Чотирикнижжя"* ("Луньюй", "Велике вчення", "Учення про середину", "Мен-цзи"). Одним із головних постулатів *"Учення про середину"* була теза про те, що "Шлях починається з Неба. Людина, яка усвідомлює істинну суть, уже не в змозі від неї відмовитися. А тому шляхетний муж (*кит.:* "цзюньцзи") має насамперед цінувати самотність" [*цит. за кн.:* Григорьева 183, *126*].

[4] *Іяхіко* – назва місцевості.

[5] Порів. вірш на таку ж тему імператора Нінтоку (313–399) з історико-міфологічного літопису *"Кодзікі"* (*"Записи давніх діянь"*, 712 р.):

Як весело
З красунею із Кібі
Зривати першу зелень молоду
В полях, засіяних
На схилах та узгір'ї!

[6] Нова доба (яп.: 近世 – "кінсей") – назва історичного періоду, що тривав із початку XVII ст. до середини XIX ст.

[7] Західний напрямок у буддизмі має символічне значення, пов'язане зі смертю людини.

[8] Лише 1798 р. уперше вийшла друком невеличка збірка творів Г. Сковороди під назвою *"Нарцис, або Пізнай самого себе"* (без зазначення імені автора). Пізніше в журналах Москви і Петербурга час від часу друкувалися окремі твори поета. І тільки в 1894 р. до річниці з дня його смерті у Харкові за редакцією проф. Д. Багалія вийшла друком перша об'ємна збірка творів відомого українського поета і філософа з його докладною біографією.

ЛІТЕРАТУРА

Кин Д. **Японская литература XVII–XIX столетий**. Москва, *1978*.

Успенский Б.А. **Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)**. Москва, *1994*.

Гошкевич Й.А. **Русско-японский словарь**. Санкт-Петербург, *1857*.

Лудольф Г. **Русская грамматика**. Оксфорд, 1696 / Пер. и ком. Б.А. Ларина. Ленинград, *1937*.

Макеева В.Н. **История создания *"Российской грамматики"* Ломоносова М.В.** Москва – Ленинград, *1961*.

Дзюб І. Юдзі Курокава. Чи була історія Росії та СССР історією України? Українська історія з погляду японського дипломата // **Всесвіт**, *2004*. № 11–12.

Гумбольдт В. **Избранные труды по языкознанию**. Москва, *1984*.

Григорьева Т.П. **Японская литература XX века**. Москва, *1983*.

Ковалинский М. Жизнь Григория Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусе // Г. Сковорода. Твори в двох томах. Т. 2. Київ, *1961*.

Сайто Мокіті. **Кінсей хайдзін хьоден** 「近世俳人評伝」. Токио, *1949*.

Мураяма Сітіро. **Новый лексикон славено-японский**. Токио, *1985*.
(村山 七郎 『新スラブ・日本語辞典』. – 東京: ナウカ. *1985*).

Masaharu Anesaki. **History of Japanese Religion**. Vermont – Tokyo, *1963*.

Ryokan. **Recuei de l'ermitage au toit de chaume**. Paris, *1994*.

Ю.В. Осадча

ЄВРОПА – ЯПОНІЯ: ДО ПИТАННЯ МІЖКУЛЬТУРНИХ І ЛІТЕРАТУРНИХ ВПЛИВІВ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

ЗМІНИ у соціокультурному житті Японії кінця XIX – першої половини XX ст. цілковито накладаються на запропонований Ю. Лотманом механізм міжкультурної комунікації [Лотман 1999, *193–205*], згідно з яким Японія другої половини XIX ст. належить до "приймаючої, периферійної сторони", а Захід, разом із Північною Америкою, – до "ядерної структури". Цей "діалог" між західною і традиційною японською культурами, в якому Японія з циклічною періодичністю посідає позицію то "центру", то "периферії", триває й досі, проявляючись то у хвилях культурної "вестернізації", то в "поверненні до національних цінностей", то у "відкритті Японією самої себе".

Під час усталення модерного дискурсу в японській літературі на межі XIX–XX століть різні мистецькі та етико-філософські напрями та стилі перехрещувалися і взаємодіяли; періоди розквіту однієї літературної течії не збігалися із занепадом іншої, принцип чіткої спадкоємності та послідовності порушувавсь як закономірними, так і непередбаченими, випадковими чинниками "внутрішнього" (наприклад, ідеологічний розкол усередині школи чи напряму) або "зовнішнього" (історико-політичні, громадські події) походження. Тому запропонована Ю. Лотманом схема процесу сприйняття чужої культури (текстів), за словами самого вченого, "не є чимось діючим за визначеним і елементарно обчисленим шляхом" [Лотман 1999, *204*] і може набувати певних модифікацій, залежно від аспектів і кутів зору дослідження. Застосування цієї схеми до японської літератури кінця XIX – початку XX ст. також не може вичерпно пояснити всі особливості та нюанси розвитку японської національної літератури зовнішніми впливами, але її універсальність надає можливість системно розглянути основні етапи розвитку японської культури та літератури доби *кіндай*[1].

Після майже трьохсотлітньої ізоляції "відкриття" Японії (*кайкоку*) в 1854 р. спричинило справжній переворот у японському суспільстві другої половини XIX ст., завдяки якому намітилися нові перспективи для подальшої еволюції та можливості переходу національної літератури на принципово новий рівень розвитку і активного приєднання до світового літературного процесу. Цим подіям передували процеси в японському суспільстві епохи Едо (1603–1867), які створили сприятливі умови для "ситуації взаємного тяжіння до контакту" [Лотман 1999, *200*] а отже, швидкого засвоєння японцями здобутків західноєвропейської цивілізації другої половини XIX ст.

Переломною віхою стали історичні події доби *кіндай* – відбулися реформи доби Мейдзі (1868–1912) *мейдзі ісін*, які пожвавили економічне та політичне життя японців. Культура і література увібрали в себе і найвиразніше віддзеркалили дух, настрій і саму сутність соціальних реформ, властивих всім сферам життя тогочасного японського суспільства. В. Молодяков вважає, що термін *ісін*, яким традиційно називають реформи Мейдзі, не є еквівалентом вживаних його попередниками понять "революція", "реставрація" чи "оновлення через повернення", та пропонує назву "консервативна революція", специфічність якої відбилася не лише в соціально-політичному житті країни, а й у культурі, зокрема в мистецтві та літературі: "Тільки консервативна революція з її незмінним спиранням на традицію й водночас прагненням радикально, а не косметично, реформувати державу і суспільство, щоб привести їх до належної гармонії з матеріальними і духовними факторами, може досягнути "золотої середини" між тотальним збереженням і тотальним руйнуванням" [Молодяков 1996, *28*].

Свідоме формування політики та напряму розвитку нового суспільства відбувалося під керівництвом правлячої еліти як взаємодія двох сил – консервативної та реформаторської. Діяльність

традиціоналістів і новаторів відбувалася в умовах постійного протистояння і породжувала напругу між власним (японським) і запозиченим (європейським). Проте виважена політика реформаторів дозволила з мінімальними "витратами" зберегти національні традиції та прищепити на їхньому ґрунті закордонні нововведення. У цьому сенсі найбільший інтерес становить процес "поєднання" (іноді гармонійний і цілісний, а іноді – поверховий і фрагментарний) двох літератур із різними поетичними системами і світоглядними установками.

За Ю. Лотманом, на початковому етапі "тексти, що надходять ззовні, зберігають вигляд "чужих". У "культурі, яка приймає" вони посідають найвище ціннісне місце в ієрархії" [Лотман 1999, *199*]. В Японії початковий етап цього процесу відбувався за умов повної ідеалізації Заходу[2] та, врешті-решт, перетворився на хаотично-нерозбірливе запозичення здобутків матеріальної та духовної європейської культури.

З кінця 60-х – 80-х рр. XIX ст. у всіх сферах життя японців – політичній системі, економіці, промисловості, освіті, мистецтві (архітектурі, живописі, музиці, театрі), філософії, релігії, мові, літературі і т.п. – на різних рівнях (державному, суспільному, родинному) проводилася радикальна реорганізація на західний кшталт. Європа стала єдиним зразком наслідування, в той час як традиційне, японське в прогресивних колах інтелігенції вважалося застарілим і архаїчним. Це стосувалося практично всього – починаючи від зачісок, одягу та манер і закінчуючи новітніми ідеями державотворення і формування нових схем суспільного устрою, світоглядно-філософськими концепціями і останніми тенденціями в мистецтві.

У перші десятиріччя доби *кіндай* в Японії з'являється велика кількість перекладів західноєвропейської наукової, соціально-політичної та художньої літератури. Відсутність чіткої системи і спрямованості перекладацької діяльності призвела до появи як необхідних і актуальних творів, так і суто випадкових речей. З художньої літератури перекладалося майже все, що потрапляло до рук перекладачів, незалежно від художньої цінності творів та майстерності їхніх авторів.

Отже, саме у цей період, якщо посилатися на теорію Ю. Лотмана, стихійно "збільшуються переклади, переробки і адаптації. Водночас імпортовані разом із текстами коди вбудовуються в метакультурну сферу" [Лотман 1999, *199*]. Під час перекладів (переважно не з мови оригіналу, а західноєвропейських мов – англійської, французької та німецької) поставали проблеми, пов'язані насамперед із відсутністю в тогочасній японській мові необхідних мовних еквівалентів. Перекладачі намагалися знайти відповідники (втім, не завжди вдалі) у рідній мові чи просто утворювали нові слова, комбінуючи їх з ієрогліфів, що за століття використання стали невід'ємною частиною національної мовної традиції та культури. Знайомство із соціально-політичною думкою Заходу сприяло появі таких нових слів, як "свобода", "суспільство", "особистість", а також нових понять і термінології в галузі промисловості, природничих наук, філософії, мистецтва, літературознавчих розвідок і т.п.

Перші японські перекладачі до певної міри свідомо "перекодовували" інформаційні пласти європейської культури у властиві національній культурі форми. Відмінність соціально-політичних теорій і релігійно-філософських доктрин Заходу від традиційно японських позначалася насамперед на перекладах праць з філософії, релігії та етики. Наприклад, у коментарі до перекладу "Вільгельма Телля" (1887), що був запропонований читачеві як популярний на ті часи в Японії політичний роман, зазначається: "Хоч я і не змінив загального змісту твору, але багато окремих місць і висловів замінив іншими" [цит. за: Конрад 1974, *441*]. Водночас "вимушені" викривлення змісту перекладених художніх текстів були зумовлені не стільки рівнем знання іноземних мов, скільки особливостями традиційної поетики, системи прозових і поетичних жанрів, канонів класичної літературної мови і стилів, засобів художньої виразності тощо. Використання традиційних поетичних прийомів було необхідною умовою та вимогою для адекватного сприйняття і розуміння японцями західної літератури та культури загалом. Наприклад, Олександр Пушкін як поет дістав визнання в Японії лише в 1930-х роках – через складність поетичного перекладу

тексту мовою іншої образної системи. Те ж саме сталося з першими перекладами Шекспіра, що з'являлися у 80-х роках XIX ст. у прозовій формі. При перекладі виразу Тургенєва "листя шепотіло" один з перекладачів розгубився, оскільки для японської традиційної поетики не є властивими прийоми уособлення, однак саме він познайомив японців із "настроями природи": "Ніколи раніше японські поети не використовували алегорії на кшталт вітер сердивсь, а хвилі ремствували..." [цит. за: Григорьева 2005, *285*].

Часто перекладачі вдавалися до певних "обробок" оригіналів за власним смаком. Одним із таких прикладів може бути 23 глава роману "Війна і мир" Л. Толстого (перший том англомовного видання 80-х рр.), запропонована японському читачеві під назвою "Квіти, що плачуть, і скорботні верби. Останній прах кривавих битв у Північній Європі". У передмові перекладач Морі Тай написав: "Враховуючи те, що в оригіналі місцями занадто довго й розтягнуто, я там, де необхідно, скорочував" [цит. за: Конрад 1974, *441*]. "Капітанська дочка" О. Пушкіна вперше з'явилася 1883 року в перекладі Такасу Дзіске під назвою "Серце квітки та думки метелика. Дивні новини з Росії". Другий переклад твору був цілком "англізований": Гриньов став Смітом, а Маша – Мері (на думку Янагіда Ідзумі, "подібне "англізування" імен головних героїв було справою рук цензора, який тверезо враховував "співвідношення сил" англійської та російської літератур в Японії на початку 80-х років і вніс у текст відповідні правки "на користь Англії" [Рехо 1987, *18*]). Подібна перекладацька практика в той період була дуже поширеною.

Водночас курс на європейську цивілізацію, на думку лідерів просвітницького руху, передбачав також не лише поверхове знайомство з європейською культурою, літературою та іноземними мовами, а й докорінне реформування літературної мови та створення нового мовного простору. Починаючи з перших років державотворення, китайська мова єдиновладно панувала в японському суспільстві: вона використовувалася при укладанні всіх офіційних документів, була єдиною мовою для ділового та приватного листування між чоловіками, поряд із національною японською літературою існувала давня традиція китайськомовної прози та поезії, літературна китайська мова стала основою стилю *канбун*, яким записувалися художні твори, що належать до так званої високої літератури. Отже, реформи в галузі мови було спрямовано насамперед на те, аби позбутися "шаблонно-заяложеної китайської, яка… вже виснажилася через свою нікчемність" [Wakui Takashi 1994, *3*].

Стаття Модзуме Такамі (1847–1928) "Єдність мови і стилю" ("Ґенбун ітті", 1886), в якій автор закликав літераторів відмовитися від старої форми офіційної мови *канбун*, стала початком "руху за єдність мови і стилю" (*ґенбун ітті ундо*). Модзуме закликав до використання у художніх творах "суміші" тогочасної розмовної мови *кого*, мови *канбун* і класичної літературної мови *бунго*. Особливе поширення цих ідей почалося після виходу у світ статті письменника-реформатора Ямада Бімьо (1868–1910) "Про єдність мови і письма" ("Ґенбун ітті рон", 1888), в якій чітко визначалася мета руху – створення простору для єдиної загальної писемної мови. За формування нового мовного простору виступив і громадський діяч Фукудзава Юкіті (1835–1901), який писав: "Я свавільно взяв і змішав розмовну мову з канбуном, бажаючи створити суміш вишуканого (*га*) і низького (*дзоку*). Таким чином я покінчив з опоганенням цвинтаря світу канбун, але це все я зробив заради поширення нових ідей цивілізації між пересічними людьми" [цит. за: Wakui Takashi 1994, *3*].

Поступово "рух за єдність мови і стилю" набирав обертів, утверджуючись у літературному світі *бундан* у різних напрямах та формуючи не лише новий мовний простір, а й до певної міри світогляд і свідомість тогочасних японців, а одним із його завдань було наближення Японії до Заходу, подолання відстані у розвитку між японською та європейською думкою і мистецтвом, зокрема літературою. Поступово "чужа мова (і в значенні "природна мова", і в широкому семіотичному значенні) стає знаком приналежності до "культури", еліти, вищого ґатунку" [Лотман 1999, *199*].

Справжні зразки нової літературної мови подали критик Цубоуті Сьойо (1859–1935) в романі "Звички студентів

нашого часу" ("Тосей сьосей катаґі", 1885) та перекладач і перший японський теоретик реалізму Фтабатей Сімей (1864–1909) у романі "Пливуча хмара" ("Укіґумо", 1887–1889). Відчути важливість проведення мовних реформ Сімей допомогли знання європейських мов і перекладацька робота (і досі його переклади з російської літератури, зокрема творів Тургенєва, вважаються одними з найкращих). Крім того, найважливішу роль у процесі становлення нової літературної мови відіграв той факт, що більшість письменників-реформаторів доби Мейдзі були багатомовними, а деякі частини "Пливучої хмари" Сімей писав спочатку російською, а потім перекладав японською мовою.

Роман "Пливуча хмара" Сімей став не лише першим художнім твором, де на практиці було застосовано принцип "єдності мови і стилю". В останніх частинах роману письменник вперше в історії японської літератури навів приклад принципово нового типу нарації. "Найбільш поширена форма наративу в прозових текстах після заснування стилю *ґенбун іттті* складалася з двох компонентів: перший – це переказані наратором описові та оповідальні уривки, в яких дієслова зазвичай закінчувалися на форму *-та*; другий – цитування мови персонажів" [Wakui Takashi 1994, *4*], але в даній статті інтерес становить лише друга складова ознака нового стилю.

Література середньовіччя *ґесаку* та її жанри *коккейбон* (досл. "забавні книжки"), *сяребон* (досл. "книжки про модні звичаї") та *ніндзьобон* (досл. "повісті про почуття") за типом нарації є набагато ближчими до драми, аніж до третьоособової романної оповіді: текст чітко розподіляється на авторські передмови та післямови до кожної окремої глави, а також прямі звернення письменника до читача; наведені у вигляді монологічних висловлювань слова героїв супроводжуються авторськими коментарями і відступами, в яких детально описуються зовнішність і дії персонажів, змальовуються настрій і атмосфера кожної сцени. Проте, як свідчить І. Мельникова, "описувати життя сучасників у прозі було доволі складно, оскільки було прийнято використовувати класичну мову… вже дуже далеку від живої розмовної практики. Автори знайшли вихід у тому, що довірили самим персонажам говорити про себе розмовною мовою" [Мельникова 1994, *19*]. Так, наприклад, у середньовічній повісті "Сливовий календар кохання" ("Сюнкьоку умеґойомі", 1832–1833) Таменаґа Сюнсуй (1790–1843) використовує саме таку форму оповіді (слова героя підкреслено, а курсивом виділено і слова автора, і слова героя): "Tō ┗*Kare kore itsuta ha ki wo hiku tame. Iyoiyo tanjirushi wo daiji ni suru kokoro to shirete ha, tōbei ga hada ga nuide sewa wo suru … kaette jisetsu wo matsu ga yoi to muri ni hikitsure tachikaeri…*"[3] [Таменаґа 1967, *207*]. І лише іноді він вдається до опису й аналізу почуттів своїх героїв: "*Hitomae nite haji wo uke, sono shika heshi no kakugo wo kimete, koyohi susaki no benten he yorumairi wo suru adakichi ga, ato wo shitafute isozutahi…*"[4] [Таменаґа 1967, *206*].

У словах (а фактично – репліках) героїв, де на стилістичному, граматичному і лексичному рівнях обов'язково зазначається їхня статева, вікова, прошаркова субординація, автор зникає, а в описах природи, подій, вчинків героїв тощо, які функціонально наближаються до авторських ремарок, вживається безособовий тип нарації. Отже, граматичними ознаками, які водночас є й наративними орієнтирами для читача, виступає сама структура мови: автор у кожному окремому разі визначається відповідно до того, яку функцію він виконує. Якщо автор – один з героїв роману, то субординація зберігається між героями за сюжетом і вживається відповідний тип ввічливої мови *кейґо* – жіноча або чоловіча, підкреслено-ввічлива (*сонкейґо*), нейтрально-ввічлива (*тейнейґо*) чи скромна (*кендзьоґо*); але якщо автор вже не як герой, а як наратор звертається до читача, то використовується виключно підкреслено-ввічлива мова (*сонкейґо*). Отже, в традиційній оповіді на текстовому, функціональному рівні автор міг проявити себе, якщо тільки з'являвся у межах системи ввічливої мови *кейґо*, де він зобов'язаний був за допомогою структури мови самоідентифікувати себе стосовно інших персонажів або читача: "на відміну від європейських мов, які мають граматику, що надає першоособовому наратору відсторонену позицію vis-a-vis від інших, японська мова вимагає, щоб наратор був прилаштованим у особливі мовні ситуації, реалізуючи не

лише самого себе, а й інших дійових осіб та читача" [Wakui Takashi 1994, *6*].

На прикладі класичного японського роману "Ґендзі-моноґатарі" (початок XI ст.) можна пояснити перехід автора від позицій організатора світу художнього твору до позиції дійової особи чи "матеріального" персонажа оповідання в класичній традиційній оповіді. У романі думки і почуття героїв передаються авторкою Мурасакі Сікібу[5] виключно за допомогою прямої мови, та, згідно з цим, "граматично" вона існує на текстовому рівні твору лише як всезнаючий наратор. Доки авторка описує дії, вчинки, розмови та думки інших дійових осіб, вона як оповідач, вживаючи "знеособлений" тип нарації, не виявляє себе в тексті на наративному і стилістико-граматичному рівнях; але коли вона, як одна з героїнь роману, діє, говорить, думає тощо, то обов'язково проявляє себе на оповідному рівні через стилістично-граматичні ознаки, тобто ввічливу мову. Ця традиція збереглася й у середньовічному жанрі *йоміхон* (досл. "книжки для читання"), де "оповідь велася від особи автора класичною письмовою мовою" [Мельникова 1994, *20*].

Проте "в "Укіґумо" цей тип наративної структури значно трансформується у щось подібне до класичної нарації у минулому часі… Цю зміну можна пояснити лише як спробу Фтабатей узгодити оповідь японською мовою з мовою класичного західного роману" [Wakui Takashi 1994, *5*]. Він відкидає багатовікову літературну традицію і "по-перше, надає наратору незалежність від мовної ситуації героїв; по-друге, визволяє наратора від заснованих на *кейґо* відносин із читачем" [Wakui Takashi 1994, *5–6*]. Це стало ще одним кроком до утвердження нової літературної мови та появи нового для тогочасних японців романного типу оповіді, який максимально наближався до західноєвропейських наративних моделей. Іншими словами, Фтабатей Сімей намагався поєднати третьоособову нарацію європейського роману в минулому часі з традиціями класичної літератури Японії, де оповідач на дискурсивному рівні зазвичай "розчинявся" (чи просто був відсутнім) у майже фактографічному описі навколишньої обстановки, у діях або словах героїв.

І хоча й досі сперечаються про початок модернізації японського суспільства, але переломною віхою розвитку прозової японської літератури нового часу і роком її народження одностайно вважається 1885 рік, коли Цубоуті Сьойо публікує свій трактат "Сутність роману" ("Сьосецу сіндзуй"). У трактаті Сьойо по-новому розглянув уже звичні, але досить розмиті та невизначені в традиційному японському літературознавстві поняття, зокрема – термін *сьосецу* як, з одного боку, еквівалент англійського "novel", а з іншого – як поняття традиційного японського літературознавства, а також як термін для позначення сюжетної прози попередніх епох, зокрема – літератури *ґесаку*.

З огляду на те що на початку 80–90-х років XIX ст. літератори не могли дати чітке визначення багатьом традиційним для японського літературознавства поняттям, їхнє системне вживання як літературних термінів мало епохальний характер для подальшого розвитку літератури *кіндай*. Дослівно термін *сьосецу*, який свого часу було запозичено з китайського літературознавства (кит. *сяошо*), перекладається як "маленька (і незначна) розповідь". Ц. Сьойо "реабілітував" і надав нового значення *сьосецу* як жанру, виокремивши його серед жанрів попередньої класичної дидактичної і нереалістичної літератури, яка "викривляє" художню дійсність заради своїх цілей. До другої половини XIX ст. заняття літературою у традиційному суспільстві вважалося "ремеслом", а до письменників ставилися з відвертим презирством – за соціальним статусом вони прирівнювалися до артистів і шарлатанів. Завдяки старанням Ц. Сьойо та Ф. Сімей, а також знайомству з культурою і літературою Заходу японці переглянули свої традиційні погляди на літературу як вид діяльності. Змінилася думка про призначення, роль і місце письменника в суспільстві: вперше літературу назвали мистецтвом (*бідзюцу*), а письменника – митцем. Отже, й у японському суспільстві на перших фазах взаємодії нової, модерної (європейської) і традиційної, патріархальної (японської) культур також "домінувала психологічна тенденція розриву з минулим, ідеалізації "нового", тобто набутого ззовні світорозуміння, бажання відірватися від традиції" [Лотман 1999, *199*].

Втім, уже на зламі століть активний процес європеїзації (*сей'йока*) і модернізації (*кіндайка*) змінюється послідовним розсудливим вивченням і аналізом здобутків західної цивілізації – з одного боку, а з іншого – переосмисленням власної культури і традицій, намаганням віднайти шляхи до гармонійного синтезу, виробити універсальні коди для поєднання двох культур. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у соціокультурному просторі японського суспільства "панує тяжіння до відновлення перерваного шляху, шукаються "корені"; "нове" тлумачиться як те, що органічно випливає зі старого, яке, таким чином, реабілітується. Перемагають ідеї органічного розвитку" [Лотман 1999, *199*]. Фактично водночас у японську літературу активно імплантуються у переважно теоретизованому і дещо "викривленому" вигляді та набувають розвитку нові європейські літературні течії (романтизм, натуралізм, реалізм, модернізм і різні напрями авангардизму), на позначення яких японські літератори використовують терміни та поняття західного літературознавства. Як результат, специфічними рисами літературного процесу в Японії кінця XIX – початку XX ст. стали не послідовна зміна і наслідування, а змішання, протиборство і взаємозаперечення представників різних літературних напрямів, а також слабка теоретична аргументація власних художніх методів і принципів. Японським літераторам і громадським діячам-реформаторам доводилося адаптувати до національних традицій запозичені з Європи концепції і водночас стверджувати їх на практиці. Гаслом перших десятиліть доби реформаторства був вислів *рірон насі дзіссен* – "від теорії до практики".

Формування теоретичних підвалин нового художнього мислення і світогляду японців наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалося здебільшого в умовах гострих дискусій на сторінках літературних журналів і газет між прихильниками традиційних художніх форм поезії та прози ("японоцентричних") і нетрадиційних, західних ("європоцентричних") – з одного боку, з іншого – між представниками різних нових літературних і мистецьких течій. Таке не завжди мирне співіснування різних напрямів насамперед зумовлювалося становищем, у якому опинилися японська література і літературна критика нової доби. Влучною характеристикою типової для світу *бундан* ситуації можна вважати спосіб співіснування поетичних об'єднань того часу: "символісти заперечували романтиків, натуралісти – символістів, а сенсуалісти – тих і інших, причому всі вони, разом узяті, ставали об'єктом лютих нападок нігілістично налаштованих футуристів і дадаїстів" [Долин 1990, *18*].

У прозі цей процес цілковито відображає *сідзенсюгі* – пізній японський натуралізм, або "реалістичний натуралізм", розквіт якого припав на перше десятиріччя XX ст. Письменники-натуралісти "випробовували" європейські ідеї на традиційному "матеріалі", намагаючись відобразити у творах реальне життя. Девізом більшості письменників-натуралістів "зрілого" періоду, насамперед Кунікіда Доппо (1871–1908), Сімадзакі Тосон (1872–1943) і Таяма Катай (1871–1930), був вислів "з неба на землю" (у цьому сенсі знаменним є те, що майже всі вони починали свою літературну діяльність як "поети-романтики", але згодом стали "прозаїками-натуралістами").

Після публікації роману Сімадзакі Тосон "Порушений заповіт" у 1906 році, а в 1907 – сповідально-автобіографічної повісті Таяма Катай "Постіль" ("Футон"), яка стала прототипом "повістей про себе" (*ватакусі-сьосецу*), японський натуралізм стає домінуючим напрямом в японській літературі нової доби. Проте, на відміну від своїх попередників, пізні натуралісти "намагалися теоретично усвідомити свої творчі принципи, створюючи формули, покликані ці принципи виявити" [Конрад 1974, *501–502*]. Їхня художня творчість і критичні роботи свідчать про бажання поєднати елементи західноєвропейських теорій з національними традиціями і створювати нові, відповідні до тогочасної реальності твори. Навіть прагнення наслідувати проголошений першими теоретиками Цубоуті Сьойо і Фтабатей Сімей "метод реалізму" *сядзіцусюгі* чи метод "правдивого відображення дійсності" не завадило їм висунути власні художні принципи: Косуґі Тенґай започаткував "*аруґамама-но бьося*" ("зображати так, як є", 1902); Таяма Катай – "*рокоцу бьося*" ("неприкрашене

зображення", 1904) і "*хеймен бьося*" ("поверхове зображення", 1906); Сімадзакі Тосон – "*нінґенсей-но бьося*" ("зображення людської натури", 1906) в прозі та "*сясей бьося*" ("малювання з натури") у поезії; Івано Хомей – "*ітіґен бьося*" ("уніфіковане зображення"); Масамуне Хакутьо – принцип "*наймен бьося*" ("зображення внутрішнього [світу]", 1908); Хасеґава Тенкей – "*ґендзіцу бакуро*" ("виявлення дійсності", 1908); Токуда Сюсей – "*бондзін бьося*" ("зображення пересічної людини", 1912). Ці гасла демонстрували сутність японського натуралізму (принаймні в тлумаченні цього поняття самими письменниками-натуралістами) і відображали їхні літературні концепції, спрямовані на досягнення об'єктивного, неприкрашеного зображення, не забарвленого авторськими почуттями і авторською суб'єктивною оцінкою.

Ще одним із прикладів результативного синтезу літературних традицій Заходу та Японії є творчість Наґаі Кафу (1879–1959), який розпочав з натуралізму, але, після подорожей Францією та Америкою, перейшов до табору письменників школи естетів (*тамбі-ха*). Через його пристрасть до французької літератури та одночасні намагання відродити витонченість почуттів і безтурботність атмосфери попередньої доби Едо, на противагу брутальності та прагматичності культури Мейдзі, його нарекли "метисом, народженим від Сюнсуй і Мопассана".

Поступово "вестернізаторський ажіотаж" зламу століть змінився розсудливим аналізом здобутків західної та японської цивілізацій із метою відібрати і творчо поєднати найкраще: літератори виробляють власні мистецькі концепції, спираючись на теоретичну базу західної поетики і естетики; пишуть художні твори, в яких не лише використовують запозичені у європейських авторів методи і художні прийоми (на ранньому етапі розвитку літератури нового часу *кіндай бунґаку* образи героїв виходили утопічно-ідеальними, "штучними" та відірваними від реальної дійсності), а й створюють власні тексти – ще не оригінальні, оскільки відчувається схематизм сюжетів і характерів героїв через вплив літератури Заходу, але вже максимально наближені до реалій тогочасного японського життя. Кінець 10-х років XX ст. в історії японської літератури ознаменувався поступовим занепадом натуралізму як літературної течії та його розчиненням в інших мистецьких системах.

Головними ознаками ідеологічно-культурного дискурсу кінця 10-х – початку 20-х років стали розчарування в просвітницьких ідеалах Заходу, зневіра в цінностях його історичного досвіду та остаточне пробудження від ілюзій: Європу і європейську культуру вже не вважали "панацеєю від усіх бід". У необдуманій всебічній європеїзації та руйнуванні традиційної японської культури попередніх років вбачали причину хвороби тогочасного японського суспільства. Отже, на цьому етапі взаємодії західноєвропейської та традиційної японської культур "виявляється прагнення відділити якийсь вищий зміст засвоєного світорозуміння від тієї конкретної національної культури, в текстах якої її було імпортовано… Культивується ворожість до культури, яка первинно транслювала дані тексти, і підкреслюється їхня істинно національна природа" [Лотман 1999, *199*].

В японській літературі 10-ті роки XX ст. називають "роками Нацуме Сосекі" – відомого письменника та найвпливовішого літератора своєї доби, дослідника англійської літератури, поета і громадського діяча, який у своїй творчості поєднав техніку європейської та багатовіковий досвід і традиції національної літератур. Саме у його творчості найяскравіше відбилися настрої доби.

Мистецькі погляди та літературні уподобання Науме, майже як і більшості письменників, що народилися у дореформену добу та отримали класичну традиційну освіту *бундзіна* ("благородного літератора"), формувалися на межі століть під сильним впливом західноєвропейської культури. Однак дослідники його творчості визнають, що, особливо протягом останнього періоду діяльності, Сосекі керувався заснованим на категоріях традиційної японської естетики принципом *йою* (досл. "душевна свобода та спокій" або "художня надмірність"), який він вважав єдино правильним і можливим для справжнього письменника шляхом, оскільки він "передбачав свободу від усіх канонічних обмежень, пошук нових форм, розширення

творчих горизонтів" [Долин 1990, *26*], а також принципом *тейкай* – "задумливою відчуженістю мандрівника, що бреде із низько похиленою головою" – як передумовою будь-якої художньої творчості.

Головний герой роману "Потім" ("Сорекара", 1909) Дайске, висловлюючи загальні настрої тогочасної передової інтелігенції, говорить товаришеві: "Японія завжди буде залежати від Заходу… В усіх галузях вона тягнеться за цими державами, розвивається, так би мовити, вшир, а не вглиб. І ця невбачлива легковажність закінчиться трагедією. Жаба ніколи не дотягнеться до вола, як би не намагалася, і врешті-решт лусне. Зрозумій, таке становище в країні відбивається на всіх і на кожному окремо. Тиск Заходу заважає нам вільно мислити і плідно працювати… Нервове виснаження, на жаль, постійний супутник виснаження фізичного. Більше того, все це призводить до морального падіння" [Нацумэ 1973, *238*].

У подальшій літературній діяльності, зокрема в лекції "Мій індивідуалізм", яку Нацуме Сосекі прочитав у листопаді 1914 року в одному з найбільш привілейованих навчальних закладів тогочасної Японії – Ґакусюін, де навчалися діти з імператорської родини та діти з сімей високопосадової аристократії, письменник, як і більшість прогресивних ідеологів своєї доби, розвиває цю тему: "Я – незалежна особистість, японець, але аж ніяк не раб англійця. Більше того, як один із представників свого народу, я маю почуття власної гідності. До того ж з огляду на мораль, що в усьому світі зветься простою чесністю, я не повинен зраджувати власні переконання… Якщо ми належним чином наведемо європейцям свої непорушні аргументи, то й ми, напевно, відчуємо задоволення, й вони також зрадіють. Я вирішив робити це як через літературну діяльність, так і іншими методами; це стало справою всього мого життя" [Нацуме 1971, *476*].

Наступним етапом у літературному процесі Японії, внаслідок розвитку літератури інтровертивного напряму наприкінці 10-х – на початку 20-х років, стала цілком закономірна поява, з одного боку, жанру *ватакусі-сьосецу* (*ватакусі* – "я", "ego"; *сьосецу* – "роман", "повість") і типологічно спорідненого з ним жанру *сінкьо-сьосецу* ("повість про внутрішній світ", *сінкьо* – "внутрішній світ"), а з іншого – цілого напряму так званої асоціальної літератури, яку іноді японські дослідники називають ще *ватакусі-бунґаку*, тобто "я"-література, чи, інакше кажучи, еґо-белетристика. Це був той самий період, коли, за Ю. Лотманом, "тексти-провокатори повністю розчиняються в культурній товщі культури, яка приймає, а сама вона доходить до стану збудження і починає бурхливо породжувати нові тексти, засновані на культурних кодах, які у віддаленому минулому були стимульовані зовнішнім вторгненням, але вже цілком перетворені шляхом низки асиметричних трансформацій у нову оригінальну структурну модель" [Лотман 1999, *200*].

Саме цей тип художніх текстів зокрема і літературний дискурс взагалі вже не належав ані до епігонських, ані до наслідувальних щодо західної літератури – з одного боку, а з іншого – увібрав деякі особливості традиційної японської літератури (інтровертивність, стихійний метод творчого процесу, означений яскраво вираженою авторською інтуїтивністю та суб'єктивністю) і гармонійно поєднав їх із західноєвропейською технікою і способами організації художнього матеріалу.

Традиційно першим японським еґороманом називають сповідально-автобіографічну повість натураліста Таяма Катай "Постіль", де автор від третьої особи розповів про приховані почуття до своєї учениці. Революційність твору, на думку тогочасного письменника і літературного критика Сімамура Хоґецу (1871–1918), полягала в тому, що "більшість авторів зображають потворні речі, не описуючи потворних почуттів. Автор "Футона" зробив навпаки і показав нам не стільки потворні почуття, скільки потворні речі" [цит. за: Като Сюіті 1999, *78*]. Проте один з перших критиків японської еґо-белетристики Уно Кодзі (1891–1961) лише у статті 1925 року "Моя думка про "ватакусі-сьосецу" ("Ватакусі-сьосецу сікен", 1925) засвідчив появу творів, що якісно відрізняються від творів, написаних японськими письменниками-натуралістами: "Я помітив, що з'явилися "ватакусі-сьосецу", схожі на "ватакусі-сьосецу" [Уно Кодзі 1986, *420*].

Спочатку термін *ватакусі-сьосецу* сприймався критиками і читачами неодно-

значно – через певну плутанину з самою назвою жанру. Наприкінці XIX – на початку XX ст. японські письменники захоплювалися західноєвропейськими мистецько-художніми ідеями і концепціями, сутність яких вони не до кінця розуміли й тому, як наголошує критик Кобаясі Хідео (1902–1983), переймали лише методологію в ролі "позначення": "Закордонні ідеї було запозичено письменниками лише методологічно, й існували вони також лише методологічно" [Кобаясі Хідео, *296*]. У випадку з его-белетристикою сталося навпаки: японці опинилися перед незаперечним фактом ("я-романом") як "означуваним" (signifié), але й досі сперечаються щодо відповідного "означника" (signifiant).

Після успіху повісті Таяма Катай "Постіль" починає з'являтися багато правдивих або вигаданих сповідально-автобіографічних творів, автори яких виявляють схильність до самоаналізу та саморозкриття, а в літературній критиці – виникають назви, в яких літератори намагаються відобразити сутність цих творів. Так, серед них були "оповідання про себе" (*мі-но дзова*), "оповідання про власне життя" (*сінрен-дзаккі сьосецу*), "примхливі оповідання" (*вагамама-сьосецу*), "оповідання з гримерки актора" (*ґакуя-сьосецу*), "записи знайомого літератора" (*бундан-кою-кі*), "автобіографічні оповідання" (*дзідзйо-сьосецу*), "я/сам-оповідання" (*дзіко/дзібун-сьосецу*), "оповідання-прототип" (*модеру-сьосецу*) тощо. І лише коли тенденція авторського самовикриття в літературі почала посилюватися і врешті-решт переросла в явище, яке вже було важко ігнорувати, в японській літературній критиці постало питання про визначення, опис, теоретичне осмислення і вивчення цього нового літературного напряму. Отже, поняття *ватакусі-сьосецу* в японському літературознавстві (на відміну від інших термінів) виникло post factum.

Тенденцію звернення японських письменників до опису власного життя літературний критик Накамура Мурао (1886–1949) розглядав як властивість лише японської літератури того періоду. Схожий погляд висловив і Уно Кодзі в уже згадуваній статті "Моя думка про "ватакусі-сьосецу", де він інтуїтивно намагався пояснити принципову різницю між європейською та японською літературами і водночас між особливостями менталітету японців та європейців: "У будь-якому разі, я думаю, що інтерес до "ватакусі-сьосецу" полягає в глибині, якої досягає письменник, зображуючи природу людини. Інакше кажучи, через це їх і назвали "сінкьо-сьосецу". На перший погляд, у "ватакусі-сьосецу" простежується лише одноманітність, з якою письменник пише тільки про власне життя, але це й є все те, до чого докопується "я"… Питання не в тому, що легше писати – хонкаку-сьосецу (досл. "справжній роман". – *О.Ю.*) чи сінкьо-сьосецу. Це питання про натуру письменника. Я вважаю, що причина полягає в обдарованості японців натурою сінкьо-сьосецу. Не варто сподіватися на появу в Японії творів хонкаку-сьосецу бальзаківського типу, так само як і не варто в Європі очікувати на появу мистецтва Басьо чи Касай Дзендзо" [Уно Кодзі 1986, *424*].

Однак походження жанру *ватакусі-сьосецу*, а також *сінкьо-сьосецу* як його жанрової модифікації (на початку формування літературно-критичного дискурсу спостерігається тенденція до ототожнення цих двох понять) генетично пов'язують із німецьким Ich-roman XIX ст., як дослівним або "калькованим" перекладом його назви – "я-роман". Традиційно поняття "Ich-roman" визначається як твір, в якому оповідь ведеться від першої особи, – це "тип оповідань, в якому головний герой "я" (Ich)"; або як "повноцінне оповідання, де наратор від першої особи розповідає про власний досвід" [Fowler Edward 1988, *4*].

Поняття "ватакусі-сьосецу" систематично використовується також і в статті Куме Масао (1891–1952) "Я"-роман і роман-про-"внутрішній світ" ("Ватакусі"-сьосецу і "сінкьо"-сьосецу", 1925), причому автор цілковито ототожнює жанри *ватакусі-сьосецу* та *сінкьо-сьосецу*, водночас він відокремлює *ватакусі-сьосецу* від німецького Ich-roman: "Необхідно пояснити, в чому полягає різниця між тим, що я називаю тут "ватакусі-сьосецу", та Ich-roman, що був у Німеччині в XIX ст. Через брак знань я не можу конкретніше пояснити цей німецький термін, який було перекладено японською мовою як "ватакусі-сьосецу", але якщо говорити лише про форму, то в усіх Ich-roman і головний герой, і всі, хто там з'являється, називають

себе Ich, тобто "я"... "Ватакусі-сьосецу" не обов'язково має бути Ich-roman, скоріше це інший тип роману, який слід називати "автобіографічним". Коротше кажучи, це такий роман, де письменник найбільш безпосередньо виказує себе" [Куме Масао 1986, *410*]. Останні слова можна інтерпретувати як попередню тезу (на цьому етапі розвитку і жанру, і його досліджень – нечітко визначену і доволі умовну), припущення щодо природи самого жанру. Куме таким чином ставить під сумнів питання про ознаку і водночас головну вимогу *сінкьо-сьосецу* чи *ватакусі-сьосецу* – оповідь від першої особи (як "смислової точки опори" твору) та важливість "не того, щó написане, а того, хтó написав".

І хоча розвиток японської еґо-белетристики відбувався під безпосереднім впливом європейської літератури, більшість тогочасних і сучасних дослідників наголошує саме на її оригінальності та самобутності (наприклад, еґо-романіст і літературний критик Іто Сей (1905–1969) в есеї "Метод роману" (1948) використовує слово *ватакусі-сьосецу* як літературний термін лише тоді, коли говорить про твори японських авторів). Цей факт свідчить про певну відмінність японської еґо-белетристики від західної, але водночас і про типологічну спорідненість із нею за жанровими і художніми ознаками, світоглядно-ідеологічними позиціями еґо-белетристів тощо.

Уже наприкінці 20-х років жанр *ватакусі-сьосецу* процвітав і навіть належав до "чистої", або "високої", літератури (*дзюнбунґаку*), яку протиставляли "масовій літературі" (*тайсьо-бунґаку*) і "загальнодоступним романам" (*цудзоку-сьосецу*). Крім того, вузька тематика творів як одна з особливостей японської "чистої літератури" обмежувала комунікативні функції текстів і робила їх доступними лише невеликому колу читачів, а саме – представникам літературного світу *бундан* – письменникам і літературним критикам. Ця обставина до певної міри нагадує неофіційну, "приватну" літературу (щоденники, записи спостережень, листи коханців, поезію тощо) хейанської аристократії: вони писали про себе і самі для себе. Однак, попри всю конфіденційність і приватність, навіть листи або записи найбільш інтимного змісту легко могли стати предметом загального обговорення. Лише інколи написання вірша було засобом самовираження "для самого себе". Втім, у XX ст. вузькість кола читачів *ватакусі-сьосецу* було зумовлено, з одного боку, складністю розуміння мови автора (стилістики, поетичної образності тощо) пересічним читачем, а з іншого – крайньою обмеженістю тематики творів, оскільки читачеві, не знайомому з біографією автора чи його попередніми творами, де головними об'єктами опису неодмінно були внутрішній світ письменника чи перипетії його життя, зміст твору був не зовсім зрозумілим або нецікавим.

Ще однією особливістю літературного процесу 20–30-х рр. стала "серійність" чи навіть "багатосерійність" написання і публікацій невеличких оповідань, коли один твір інтенційно продовжував сюжет попереднього. Ця тенденція є подібною до традицій середньовічної літератури *ґесаку*, за якими декілька глав оповідання виходили (іноді з великим часовим інтервалом) окремими сувоями *макі*, а наприкінці деяких автор надавав "рекламний проспект" наступної частини. Часто твори, які мали велику популярність і приносили хороші гонорари авторам, мали продовження, але вже під іншими назвами. Так, продовженням "Сливового календаря кохання" Таменаґа Сюнсуй стала книжка під назвою " Весна в Саду кохання на Півдні-Заході" (1834). У "Сливовому календарі" (IV частина, X сувій, XX глава) знаходимо: "Ця історія має продовження. Пропонуємо Вашій увазі її назву: "Продовження "Календаря кохання". "Весна в Саду Кохання на Півдні-Заході". Автор Кьокунтей. Художник Кунінао. В шести книгах". Маємо надію, що вельмишановний читач дочекається дня, коли ця книжка надійде у продаж".

В японській літературі першої половини XX ст. такий спосіб появи текстів зберігся, але набув певних трансформацій: у "літературу про себе" було автоматично перенесено "обговорення" письменниками подробиць свого особистого життя, оскільки в еґо-белетристиці прототипом головного героя був сам автор, який відверто розповідав читачеві про себе та свій внутрішній світ. Більше того, літератори, зокрема головний редактор літературного

журналу "Сінтьо" Накамура Мурао, самі на цьому наголошували: "На мою думку, всі, хто цікавиться літературою, мають цікавитися й лаштунками літератури; ті, хто читає художні твори, мають цікавитися приватним життям авторів та їхніми настроями". Отже, з одного боку – підвищена увага громадськості до приватного життя письменників (водночас високі тиражі розпродажу гарантували літераторам заробіток), а з іншого – перетворення літературного світу *бундан* на "майданчик" розв'язання питань інтимного плану значною мірою стимулювали процес "серійного" написання еґо-романів.

Деякі письменники значну частину свого приватного життя – особливо пов'язаного з подружніми сварками, зрадами, розлученнями, любовними трикутниками і т.п. – у різних формах (іноді в оповіді від третьої особи, іноді від першої, але частіше під вигаданими іменами) виносили на сторінки своїх *сосаку* – художніх творів, що друкувалися в літературних газетах і журналах у розділі "чистої" або "високої" літератури. Більш того, якщо історія набувала нових форм розвитку чи переходила на інший етап, то відразу друкувалося або продовження, або виходив новий твір. Часто подібна відверта (а часом – брутальна) сублімація й аутотерапія набували діалогічного характеру: суперники, які обидва, як правило, входили до одного літературного кола, змагалися не тільки в реальному житті, а й на сторінках журналів. Адже кожний з них мав "право на захист" і можливість висвітлити ситуацію зі своїх позицій.

Одним з багатьох прикладів може бути випадок із гірко розчарованим у житті письменником Куме Масао, коли в романі "Корабель, що загинув" він описав свої почуття та історію нещасливого кохання до дочки Нацуме Сосекі, а також зобразив у відповідних кольорах його успішного суперника, літератора Мацуока. Мацуока на захист честі своєї молодої сім'ї дав відсіч, написавши роман "Захисники цитаделі". Але на цьому літературна баталія не скінчилася, оскільки добрий приятель обох суперників – Кікуті Кан – подав власне бачення ситуації у творі "Між двома друзями". Найбільш довготривала битва за "людське земне щастя" розгорнулася у творчості Танідзакі Дзюн'ітіро (1886–1965) та його суперника, поета і письменника Сато Харуо (1892–1964). Так, у поетичних збірках, коротеньких оповіданнях і великих творах протягом майже десяти років (з червня 1921 до кінця 20-х рр.) почергово двома авторами під різними кутами зору і в різних нюансах, відкрито чи символічно, образно переповідалася складна і заплутана історія кохання щонайменше чотирьох людей: письменників Танідзакі Дзюн'ітіро і Сато Харуо, в одній персоні дружини Танідзакі та коханої Сато – Тійо, а також молодшої сестри Тійо і водночас коханої Танідзакі – Сейко.

Таким чином, для більшості японських письменників, особливо еґо-белетристів, у 20–30-х роках найбільш гострою і актуальною була "проблема індивідуалістичного свавілля", спричинена, з одного боку, політично-суспільною ситуацією в країні, а з іншого – знайомством з творчістю модерністів Західної Європи і Росії, зокрема М. Пруста, Дж. Джойса, А. Жіда, Ф. Кафки, Ф. Достоєвського та багатьох інших. В умовах "тотальної мобілізації національного духу", заборони марксистських і соціал-демократичних ідей, репресій щодо пролетарських письменників і громадських діячів на початку 30-х років в Японії почала формуватися "література повороту" (*тенко бунґаку*) або "література тривоги" (*фуан-но бунґаку*), основними мотивами якої стали асоціальність, ірраціоналізм, психологічний індивідуалізм, душевний надрив тощо. Врешті-решт, письменники були вимушені відсторонитися від активної участі в житті суспільства, зачинитися у вузькому світі власних переживань, зосередившись на самоаналізі власного "я".

На останньому етапі, за Ю. Лотманом, "культура-приймач, у простір якої перемістився загальний центр семіосфери, переходить на позицію культури-передавача й сама стає джерелом потоку текстів, спрямованих на інші, з її позиції – периферійні, райони семіосфери" [Лотман 1999, *200*]. Як стверджують деякі дослідники, саме так сталося з корейською літературою середини XX ст., коли японська література почала "транслювати" тексти і коди власної культури у корейську, але це вже предмет іншого дослідження.

[1] Традиційно поняття *кіндай* (дослівно – "новий період") вживається стосовно історичних подій і культурних явищ доби Мейдзі-Тайсьо (1868–1925). Однак у роботі термін *кіндай* вживатиметься також і у значенні "модерний", "модерністський", але в межах історичної доби Мейдзі-Тайсьо.

[2] Для японців другої половини XIX – початку XX ст. знайомство з іноземною культурою не обмежувалося лише західноєвропейськими країнами. Як зазначає М.Й. Конрад, "поняття "Захід" для Японії в перші десятиріччя після революції було пов'язане головним чином з Англією та Америкою" [Конрад 1974, *387*], але, враховуючи той факт, що саме західноєвропейська культура безпосередньо впливала на матеріальний та духовний розвиток японського суспільства, й надалі (за традицією радянських японознавців) вживатиметься означення "європейська", або "західноєвропейська", культура, література тощо, потенційно приєднуючи до європейських країн також і Північну Америку.

[3] *То[бей]*: "*Я казав все це для того, щоб привернути увагу. Нарешті, коли я зрозумів, що ти шануєш лише ієрогліф "тан", Тобей допоможе тобі… Краще повертайся додому та чекай, поки прийде час*". – сказав і, нехотя повівши за собою, пішов.

[4] *Набравшись сорому на очах у людей, з твердим рішенням помститися* [вона] йде уздовж узбережжя слідом за Адакіті, який пішов цього вечора на всенощну до храму Бентен в Сусакі.

[5] Справжнє ім'я авторки повісті "Ґендзі моноґатарі" невідоме, оскільки до сімейних реєстрів не вносили жінок, але за давньою традицією письменницю називають за ім'ям її головної героїні Мурасакі Сікібу.

ЛІТЕРАТУРА

Бугаева Д.П. **Таока Рэйун – японский критик и писатель-документалист.** Ленинград, *1987.*

Григорьева Т.П. **Движение красоты: Размышления о японской культуре.** Москва, *2005.*

Долин А.А. **Новая японская поэзия.** Москва, *1990.*

Като Сюіті. **Ніхон бунґаку сі дзьосецу (Вступ до історії японської літератури),** Т. 2. Токіо, *1999.*

Кобаясі Хідео. Сі-сьосецу рон (Мій погляд на еґо-белетристику) // **Ґендай ніхон бунґаку тайкей (Антологія новітньої літератури Японії).** Т. 42: "Кобаясі Хідео". Токіо, *1965.*

Конрад Н.И. **Очерки японской литературы.** Москва, *1973.*

Конрад Н.И. **Японская литература. От «Кодзики» до Токутоми.** Москва, *1974.*

Куме Масао. "Ватакусі"сьосецу то "сінкьо"сьосецу ("Я"-роман і роман-про-"внутрішній світ") // **Кіндай хьорон сю (Антологія літературної критики нової доби),** Т. 2. Токіо, *1986.*

Лотман Ю.М. Механизмы диалога // **Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история.** Москва, *1999.*

Мельникова И.В. Время и "Сливовый календарь любви" // **Тамэнага Сюнсуй. Сливовый календарь любви (Сюнкёку умэгоёми).** Санкт-Петербург, *1994.*

Молодяков В.Э. **"Образ Японии" в Европе и России второй половины XIX – начала XX века.** Москва, *1996.*

Нацуме Сосекі. Ватасі-но кодзінсюґі (Мій індивідуалізм) // **Мейдзі бунґаку дзенсю (Повне зібрання літератури Мейдзі).** Т. 55. Токіо, *1971.*

Нацумэ Сосэки. **Сансиро. Затем. Врата. Романы.** Москва, *1973.*

Рехо К. **Русская классика и японская литература.** Москва, *1987.*

Судзукі Томі. **Катарарета дзіко: ніхон кіндай-но сі-сьосецу ґенсецу (Той, хто розповів про себе: дискурс еґо-белетристики в літературі нової доби).** Токіо, *2000.*

Таменаґа Сюнсуй. Сюнкьоку умеґойомі (Сливовий календар кохання) // **Ніхон котен бунґаку тайкей (Антологія японської класичної літератури).** Т. 64. Токіо, *1967.*

Хідзія Ірмела. **Сі-сьосецу: дзібакуро-но ґісікі (Сісьосецу: ритуал самовикриття).** Токіо, *1992.*

Уно Кодзі. Ватакусі-сьосецу сікен (Моя думка про “ватакусі-сьосецу”) // **Кіндай хьорон сю (Антологія літературної критики нової доби).** Т. 2. Токіо, *1986.*

Fowler Edward. **The Rhetoric of Confession. Shosetsu in Early Twentieth Century Japanese Fiction.** University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, *1988.*

James A. Fujii. **Complicit Finctions: the Subject in the Modern Japanese Prose Narrative.** University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, *1993.*

Karatani Kojin. **Origins of Modern Japanese Literature.** Translation edited by Brett de Bary. Foreword by Frederic Jameson. Duke University Press Durham and London, *1993.*

Wakui Takashi. The Vernacular Movement in Japan and the Formation of Selfhood // **Review of Japanese Center and Society. Reexamination of Modern Subjectivity in Japanese Fiction.** Volume VI. Tokio, *December 1994.*

В.Л. Пирогов

СИСТЕМА МЕНТАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ, ВІДОБРАЖЕНА В ЯПОНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

ПРИСЛІВ'Я в усі віки та у всіх народів були й залишаються не тільки прикрасою мови, крилатими словами і влучним афоризмами, а й достовірним свідченням способу організації менталітету.

Особливий ступінь узагальнення та концентрації думки, її специфічний алгоритм – ось лише деякі ознаки прислів'їв (приказок), що завжди є повчальними за характером висновками. У підтекстах їхньої очевидної суті прихована колосальна робота думки багатьох поколінь людей, що століттями накопичували емпіричний досвід спостереження за різноманітними життєвими ситуаціями.

Прислів'я, або паремії, є джерелами життєвої мудрості, що формують моральні, етичні та поведінкові стереотипи людей, разом з тим висвітлюючи тіньові сторони буття, надаючи йому теплоти і яскравості. Безперечно, повсякденна мова завдяки прислів'ям стає емоційно збагаченою.

Прислів'я і приказки – поезія мудрості, безцінні перлини вищої життєвої правди, що є складовою частиною культур народів Сходу і Заходу.

На відміну від афоризму або сентенції, вони є абсолютною істиною. Мабуть, саме тому французи кажуть: "Proverb ne peut mentir" (Прислів'я не може скривдити).

Прислів'я віддзеркалює образний, тобто зрозумілий людині, опис езотеричного Знання, яким користувалися стародавні жерці, для того щоб адекватно, згідно з існуючими культурно-естетичними уявленнями, а також "технікою мислення", що відповідала рівню певної історичної епохи, донести його до людської свідомості [Щуцкий 2000, *474*]. Безумовно, основою прислів'їв і приказок, що входять до складу фразеології будь-якої мови, є притчі, тісно пов'язані із Живим Знанням, мова якого заснована на усвідомленні вторинності себе стосовно Вищого Розуму та всіх його еманацій [Пирогов 2002, *231*].

Продовжуючи думку видатного англійського історика та етнографа XIX ст. Е. Тайлора [Тайлор 1989, *572*] стосовно того, що прислів'я і приказки народів світу є своєрідними "культурними реліквіями", важливо звернути увагу на інше їхнє особливе призначення – виконувати функцію *етнокультурних екооазисів*, що утримують природний, живильний зв'язок між духовними й етичними традиціями стародавнього та сучасного світу. Особливого значення це набуває у нинішні часи, коли прагматична, соцієтальна цивілізація залишає все менше місця "поезії мудрості", все більше перетворюючи її на формалізований дискурс.

Саме у прислів'ях і приказках так явно виявляється колективна свідомість людства, з одного боку, розділена несхожими мовами, а з іншого – об'єднана незбагненною здатністю людей, які живуть у різних кінцях планети, мислити й висловлювати свої думки у формі однакових логічних імперативів.

З одного боку, еквівалентні прислів'я (інтернаціоналізми) в різносистемних мовах є результатом історичної взаємодії культур [Пирогов 2001, *175–194*], разом з тим вони – продукт універсального, загальнолюдського досвіду, що завжди складає основу пізнання: яп. 目は心の鏡 Me wa kokoro no kagami [СЯППФ 2000; БЯАС 1984; ЯНПП 1959] – "Очі – дзеркало душі"; укр. "Очі – дзеркало душі" [УПП 1993; УПППЛП 2001]; рос. "Глаза – зеркало души" [Даль 1997]; англ. The eyes are the mirror of the soul [ODEP 1970]; Die Augen sind der Spiegel der Seele [СПП 1997]; фр. Les yeux sont le miroir de l'ame [НБФРФС 2005]. Або яп. 治に居て乱を忘れず (Chi ni ite, ran wo wasureru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Коли живеш у мирі, не забувай про війну"; лат. Vis pacem, para bellum [Левинский 2003] – "Хочеш жити у мирі – готуй війну"; англ. In time of peace, prepare for war [ODEP 1970] – "Під час миру готуйся

до війни"; нім. Wenn du den Frieden willst, ruste zum Krieg [СПП 1997] – "Якщо хочеш миру, готуй війну"; фр. Qui veut la paix, prepaire la guerre [НБФРС 2005] – "Хто хоче миру – готує війну" тощо.

Народження прислів'я відбувається у той час, коли споглядальний розум, осяяний наданою Богом мудрістю, виражає її в стислій та лаконічній формі, наближеній до афоризму.

Найбільш сприятливі для цього умови з'являються у ті історичні періоди розвитку людського інтелекту, коли здатність до абстрагування доповнюється загостреним почуттям образного висловлювання думок. Наприклад, у Японії це період Едо (1600–1867) – час, коли в умовах пожвавлення громадського життя й пробудження інтересу до наукового світосприймання зросла здатність людей до аналітичного мислення й формування раціональних висновків.

***

У японській мові поняття прислів'я передається словом "котовадза"(諺), яке хоча й репрезентоване у письмовій формі одним ієрогліфом, але складається з двох морфем – "кото" (те, що заслуговує на увагу, явище, ситуація) та "вадза" (діяння, утвір).

На думку відомого японського лінгвіста Мотоорі Норінага (本居宣長, 1730–1801), другий компонент японського слова "кото-ваза" означає певну містичну, таємничу силу божества або духів померлих, яка здатна вказувати на розвиток життєвої ситуації в тому (сприятливому) або іншому (несприятливому) напрямі. Очевидно, у цьому виявляється зв'язок його теорії з іцзиністськими поглядами на устрій та закономірності розвитку світу і Всесвіту.

Підґрунтям теорії Мотоорі Нарінага є етимологічний аналіз окремих слів стародавнього періоду японської історії, які можна вважати архетипними. Зокрема, важливе місце в ній займає дослідження етимологічних коренів стародавнього словосполучення "ваза ута" (童謡・謡歌), так званих "дитячих пісень", відображених на сторінках давньояпонської класичної літератури. У цих піснях висловлюється критичне ставлення народу до звичаїв та вчинків знаті. Вони розкривають спосіб мислення стародавніх жителів Ямато, що вважали їх вираженням божественної першопричинності світу й натхнення, яким воно живилося.

Мантичні формули заклинань, призначених для того, щоб розганяти злих духів, наділялися надприродною силою завдяки так званому "котодама" (言霊) – духу мови, що нібито знаходився в них. Як переказують, цей божественний дух звертається до людини тільки одним словом, незалежно від його онтологічного змісту – схвалення або осудження.

Ідея полягає в тому, що воля Бога в загалі виражається одним словом. У цьому, як вважають, прихований також і зміст терміна "котоваза", а разом з тим і головна відмінна риса духу Ямато – стислість мови. Мабуть, саме у цьому також коріниться зміст виразу "котоаге сену куні" (言挙げせぬ国[СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Країна не слів, [а діла]"), так само як і філософія Бусідо (武士道 – "Шлях самурая"), що наставляє воїна тримати свої думки невисловленими у будь-якій, навіть дуже скрутній, ситуації й залишатися покірним при виконанні свого обов'язку.

Слід зауважити, що одним з основних факторів японської культурної своєрідності є ієрогліфічний характер японської писемності. Безумовно, свідомість японців є ієрогліфізованою. Образи дійсності стереотипізовані в "постійній" пам'яті індивідів через асоціативний зв'язок з відповідними ієрогліфічними знаками. Цей зв'язок є нерозривною і гармонійною основою менталітету японців.

Ієрогліфи складаються з графічних елементів, інтегрованих за певними правилами. У далекій давнині таке інтегрування було своєрідним способом "збирання" докупи й упорядкування різних частин та крихіток реального світу, коли жерцю важливо було зберегти форму і порядок накреслення знаків – "символів дійсності". Коментарі ж до них накопичувалися поетапно і поступово залежно від конкретних умов та потреб соціокультурного середовища певного історичного періоду. Тому в ієрогліфічних знаках прагматичне значення рівня синхронії є лише "вершиною айсберга", а все інше приховано від очей непосвячених у тому глибинному символічному підтексті, що маніфестує їхня графічна форма [Пирогов 2001, *92–106*].

Звуковий та накреслений знаки в японському письмі, що походить від китайського, мають одне і те ж значення, тому ієрогліф та його фонетичний референт – "читання" – є однією одиницею – словом – в усному й письмовому варіантах [Маевский 2000, *173*].

Справді, ієрогліф поєднує у собі фонетичний та графічний референти слова, але разом з тим між ними залишається певний буферний простір – божественна думка, яка актуалізує мовну "клавіатуру" ментального інструмента homo sapiens. Можливо, саме вона і є тією таємничою субстанцією, яку А. Вежбицька називає *lingua mentalis* [Wierzbicka 1977, *317*].

Однією з особливостей японських прислів'їв, що заслуговує на увагу, є історично успадкована двомовність – паралельне використання китайських, хоча точніше сказати – японських еквівалентів. Китайські прислів'я, так само як і багато інших "ментальних артефактів" японської культури, що мають китайське походження, органічно увійшли до фонду сучасної японської мови.

Основою письмової культури японців є складний конгломерат ієрогліфічної системи Стародавнього Китаю й похідних від неї знаків національної писемності.

Історичний простір Ямато, починаючи від Ери Богів до перших документально зафіксованих контактів з носіями ієрогліфічної писемності (приблизно IV ст. після Р.Х.), обмежений рамками усної традиції. Саме тому фразеологізми, зокрема паремії найдавніших періодів японської мови, були в значній мірі запозичені з китайських джерел практично без зміни форми оригіналу, тобто на китайській, а точніше, пристосованій китайській мові *камбун* (漢文). Формальний переклад їх на японську мову було здійснено набагато пізніше.

Як відомо, тексти цього періоду озвучувалися спеціально підготовленими читцями, або оповідачами, *катарібе* (語り部), що розповідали про божественних предків та стародавніх героїв шляхом перекладу китайськомовних текстів на усну японську мову, зрозумілу простим людям.

Відлуння цієї традиції збереглося й досі у синонімічних парах японських прислів'їв, які можна умовно охарактеризувати як паремійні "они-куни" (китайські-японські), або співіснуючі варіанти одного й того ж прислів'я – китайського, зафіксованого в архаїчній формі, наприклад у вигляді 4-компонетної фразеологічної матриці *йодзідзюкуго* (四字熟語), та його перекладу на японську мову, ніби розспів або коментар китайської паремії, записаний знаками японського письма *кандзіка-намадзірубун* (букв. "суміш ієрогліфів та складової абетки"), наприклад:

– 以心伝心 (Ishin denshin) = 心を以って心に伝う(Kokoro wo motte kokoro ni tsutau) – [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] букв. "[Передавати думки] від серця до серця, на відстані (коли взаємна прихильність і ласка набагато красномовніші за слова)";

– 一長一短 (Itchou, ittan) = 一利あれば一害あり(Ichiri areba, ichigai ari) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – букв. "Якщо є пожиток, є й збиток" тощо.

Важливою відмінною рисою японських прислів'їв, так само як і паремій сіноцентричного ментального поля взагалі, є їхня авторизованість.

І знову ж таки, це за духом і буквою є відображенням китайської традиції. Конфуцій, Лаоцзі, Іцзін, Даодецзін – от лише деякі, мабуть, найбільш відомі автори і твори Стародавнього Китаю, пам'ять про які зафіксована у багатьох популярних в Японії, так само як і в прислів'ях практично усіх країн далекосхідного ментального поля.

Ось лише окремі приклади:

– 明日道を聞けば、夕に死すとも可なり(Ashita michi wo kikeba, yube ni shisu tomo ka nari) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Той, хто зрозумів Дао вранці, може помирати ввечері" (Конфуцій, "Луньюй");

– 千里の行も一方より始まる (Sen ri no kou mo ippou yori hajimaru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Подорож довжиною в тисячу рі* також починається з першого кроку" (Лаоцзи, "Даодецзін");

– 窮すれば通ず (Kyuusureba tsuuzu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Вихід є з будь-якого скрутного становища" ("Іцзін") тощо.

Саме тому, мабуть, цілком закономірним є перехід від прислів'я до поезії хайку (俳句), і навпаки. Так, деякі геніальні творчі осяяння великого японського поета Ма-

* 1 рі = 4 км.

цуо Басьо (1644–1694), виражені у формі відомих тривіршів, згодом набули статусу прислів'їв: 物言えば、唇寒し、秋の風 (Mono ieba, kuchibiru samushi, aki no kaze) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Слово, що сказане, холодить вуста, як осінній вітер". Мабуть, це можна пояснити характерною рисою японської поезії – виявляти символічний підтекст життєвої ситуації через образну експресію природи.

У японських прислів'ях знайшли відображення стародавні ритуали й традиції Країни Сходу Сонця. Так, за переказами, на горі Цукуба в провінції Хітаті (нині префектура Ібаракі) зазвичай влаштовували забави молодих людей обох статей. Такі забави, що супроводжувалися співами й танцями, називалися "утагакі" (歌垣), звідки народилося прислів'я 筑波山の歌垣に出て，妻問いのひとつもかからないようでは、娘ではない (Tsukuba-yama no utagaki ni dete, tsumadoi no hitotsu mo kakaranai you dewa, onna dewa nai) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Невдала та жінка, що не може знайти собі чоловіка під час утагакі на горі Цукуба".

В одному з найдавніших японських літописів "Кодзікі" (古事記) – "Записки про діла старовини" (712) розповідається про те, як дівчина в образі фазана, покликана небесними богами передати доручення земним богам, не змогла повернутися на небо, що стало приводом для народження приказки "фазан-посильний" (雉の籤た頓使い Kigishi no hidazukai), тобто посильний, який не повертається назад.

Згідно з однією легендою "Кодзікі", небесні божества, виконуючи настійну вимогу богині Аматерасу (легендарної праматері японського імператорського роду) та прагнучи звільнити Землю від влади Опо Куні Нусі (Великого Божественного Правителя Землі), доручили одному із синів великої богині підкорити Землю й наказали йому спуститися з небес, однак той незабаром повернувся, не витримавши людської розбещеності та безладдя, що там панували. Через деякий час на Землю було послано іншого сина богині на ім'я Аме-но Попі Камі, для того щоб підкорити "розбещених земних божеств", однак замість того він увійшов у союз із Опо Куні Нусі, після чого зв'язок небесних божеств із ним перервався. Тоді через три роки марних чекань було вирішено відправити на Землю ще одного посланця, щоб дізнатися, що трапилося з Аме-но Попі Камі, але і цього разу справа закінчилася невдачею, тому що той оженився на дочці Опо Куні Нусі. Вісім років небесні божества не отримували ніяких звісток із Землі. Після того було прийнято нове рішення – відправити туди дівчину Накі Ме у вигляді фазана-посильного, яка мала довідатися, що трапилося з Аме-но Попі Камі, та повернути його на небеса. Накі Ме опустилася на Землю й сіла біля порога будинку Аме-но Попі Камі, сказавши те, що їй наказали небесні божества. Однак слова її почув не Аме-но Попі Камі, а лиха жінка, яка порадила йому вбити пташину. Той послухався її поради і вбив дівчину стрілою для полювання на оленів, котру небесні божества дали йому перед тим, як відправити на Землю. Стріла, простромивши груди нещасної пташини, полетіла нагору, до самих небес, і опустилася біля ніг богині Аматерасу, яка відразу впізнала її по формі та слідах крові Накі Ме, що залишилися на оперенні. Розгнівана богиня метнула стрілу назад її власникові, загадавши, що якщо Аме-но Попі Камі не винний, то стріла його не вразить. Стріла, що повернулася, простромила груди Аме-но Попі Камі, який спав на своєму ліжку, і він помер. Звичайно, фазан-посильний не повернувся на небеса. Через деякий час на Землю послали наступного посланця, для того щоб завершити невиконану місію. Для цього був обраний Бог на ім'я Таке-Міка-Дуті-но-Камі, шостий син меча, яким Ідзанагі (бог-батько Аматерасу) вбив Божество Вогню. Він спустився на Землю і після тривалих переговорів з Опо Куні Нусі та його двома синами домігся поступок і одержав право керувати Земним царством, після чого повернувся на небеса, сповістивши небесних божеств про успішне виконання місії з "приборкання" Земного царства. Тоді богиня Аматерасу звернулася до сина, якого раніше сподівалася зробити правителем земних володінь, із проханням вирушити на Землю, але той відмовився, запропонувавши на цю роль народженого за той час свого сина Нінігі. Його пропозиція була прийнята, й Нінігі опустився на Землю. Серед його нащадків були всі перші божественні імператорські родини Японії. На основі

цієї легенди і народилася приказка "фазан-посильний", зміст якої зводиться до того, що не слід відправляти посланця самого, без супровідника, оскільки в такому випадку замість нього повернеться закривавлена смертельна стріла [Kojiki 1982, *489*]. Порівн. укр. "За смертю посилати".

У першій поетичній антології Японії "Манйосю" (万葉集) – "Збірник міріад листків" (760) паремії практично відсутні, однак деякі рядки одного з авторів цього знаменитого твору Яманоуе-но-Окура (山上 憶良, 669–733) нагадують за формою сучасні прислів'я:

– 重き馬荷に上荷打つ (Omoki umani ni uwani utsu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Звалити важкий в'юк на перевантаженого коня";

– 痛き傷に塩を注ぐ (Itaki kizu ni shio wo sosogu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Сипати сіль на рану";

– 短き物の端切る(Mijikaki mono no hashi kiru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Відрізати короткий кінець".

Усі три тексти відповідають за змістом сучасному японському прислів'ю泣き面に蜂 (Nakitsura ni hachi) – "Бджола сіла на обличчя людини, яка плаче". Пор. укр. "Біда біду тягне" [УПП 1993]; рос. "Пришла беда – отворяй ворота" [Даль 1997]; англ. "Misfortunes never come singly" [ODEP 1970]; нім. "Ungluck kommt selten allein" [СПП 1997]; фр. "Un malheur ne vient jamais seul" [НБФРФС 2005].

У середовищі придворної знаті періоду Хейан (794–1185) народилася популярна поетична форма "хікі-ута" (引き歌), у якій поєднується стиль старовинної поезії з елементами розмовної мови. Ці твори часто називали "витонченими прислів'ями":

– 往く水に数書く(Yuku mizu ni kazu kaku) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Писати цифри на воді, що тече";

– 昨日の淵は、今日の瀬となる (Kino no fuchi wa, kyou no se to naru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Учора глибока вода, сьогодні – мілина";

– 桜は花に顕る(Sakura wa hana ni arawaru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Сакура виділяється [серед інших дерев], коли цвіте" (Таланти людини розкриваються в діях).

Багато поетичних перлин такого роду збереглися до наших днів і широко вживаються як прислів'я.

Протягом чотирьох сторіч Хейанського періоду красне письменство в Японії розвивалося в умовах ідеологічного впливу клану Тайра (平), представники якого постійно змагалися з поетами попередньої історичної епохи. На початку XII ст. клан Тайра змінила нова династія, в результаті чого відбулася кардинальна переоцінка колишніх цінностей, що визначила початок нової історичної епохи, відомої під назвою Камакура (鎌倉), головним ідеологічним напрямом якої став буддизм.

Учення буддизму досить швидко оволоділо свідомістю японського народу і перетворилося на живильне джерело культури та освіченості. Уявлення про тлінність та суєтність земного буття, ідея загальної рівності об'єднали уми всіх прошарків населення. У житті, як і в мистецтві, з'явилася нова рушійна сила – дух колективного співробітництва. У процесі соціальної взаємодії численних груп людей на основі усної мовної традиції народжувалися нові форми творчого спілкування і відповідно визрівали нові поетичні прийоми, у тому числі й нові прислів'я.

Могутнього імпульсу набув розвиток різних видів мистецтв, починаючи з чайної церемонії "тя-но-ю" (茶の湯) і закінчуючи складанням віршів у жанрі "хайкай-но-ренга" (俳諧の連歌) – "нанизаних" строф, зв'язаних асоціацією образів.

Основоположником цього жанру вважається Ямадзакі Сокан (山崎 宗鑑, 1465–1553). Одна з його відомих поем починається, на перший погляд, парадоксальними рядками: 伐りたくもあり、伐りたくもなし (Kiritaku mo ari, kiritaku mo nashi) – "Як мені хочеться убити і як мені не хочеться вбивати!", і далі: 盗人を捕れて見ればわが子なり(Nusubito wo toraete mireba waga no ko nari) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "...тому що злодій, якого спіймали, виявився моїм сином". Останній рядок цього вірша згодом перетворився у відому приказку.

Перехід тривіршів хайку, для яких характерна особлива лаконічність форми й концентрація змісту, у прислів'я згодом набув характеру тенденції. Ось декілька прикладів такої трансформації з поезії Мацуо Басьо:

– わが雪と思えばかろし傘の上 (Waga yuki to omoeba karoshi kasa no ue) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Сніг на парасольці стає легким, коли подумаєш, що він твій";

– 世の中は三日見ぬ間の桜かな (Yo no naka wa mikka minuma no sakura kana) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Три дні не виходив з дому, і раптом – увесь світ заповнила квітуча сакура";

– 孝行のしたい時には親はなし (Koko no shitai toki niwa oya wa nashi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Захотів засвідчити своє шанування батькам, а вони вже померли".

Цікавими є так звані "провінційні прислів'я", що з'явилися під час завершення періоду громадянських війн (XVI ст.), коли гумор потрапив на сторінки японської літератури. Ось деякі приклади:

– 麦飯で鯉つる (Mugimeshi de koi tsuru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Ловити коропа на варений ячмінь";

– 撒かぬ種は生えぬ (Makanu tane wa haenu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Непосіяне зерно не проросте";

– 木に餅がなる (Ki ni mochi ga naru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Рисові пиріжки на деревах ростуть".

Любов до природи має у жителів японського архіпелагу витончено-романтичний характер. Особливо яскраво вона виявляється у спогляданні за весняним цвітінням сакури – японської вишні. Цей своєрідний та зворушливий ритуал сягає своїм корінням раннього періоду їхньої історії. Естетичні та художні смаки японців нерозривно пов'язані із сакурою та її весняним цвітінням.

Втілюючи красу молодості та швидкоплинність прекрасного, сакура є ключовим словом багатьох епітетів та алегорій, яскраво вплетених у канву не тільки традиційної японської поезії, а й прислів'їв.

Відомо, що серед придворної знаті Хейанського періоду було прийнято прогулюватися з гілкою сакури на плечі. Милування сакурою залишається й досі однією з найбільш примітних традицій японців. Ось приклади прислів'їв, у яких відбита тема природи і квітів:

– 花は半開を看、酒は微酔に飲む (Hana wa hankai, sake wa bisui) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Квіти прекрасні в бутонах, а саке – коли його п'ють маленькими ковтками";

– 花は折りたし梢は高し (Hana wa oritashi, kazue wa takashi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Хочеться зламати квітучу гілку сакури, але вона занадто високо";

– 美山の桜 (Miyama no sakura) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Сакура цвіте на неприступній горі" (порівняння сакури з недоступною, прекрасною жінкою).

Важливе місце в системі японських паремій займають прислів'я, у яких відображена далекосхідна система знаків зодіаку. Своєрідний "пантеон" тварин, на якому вона ґрунтується, можна віднести до ментальних архетипів японської культури. Ось декілька прикладів:

– 用いる時は鼠も寅になる (Mochiiru toki nezumi mo tora ni naru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Коли призначають [на посаду], то й миша стає тигром" (коли нікчемній людині дають владу, то вона змінюється);

– 牛も千里馬も千里 (Ushi mo senri uma mo senri) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – букв. "І віл – тисячу рі, і кінь – тисячу рі" (віл може подолати відстань у тисячу рі повільніше за коня, але врешті-решт досягає поставленої мети, головне – кінцевий результ);

– 虎は死して皮を残し人は死して名を残す (Tora shishite kawa wo nokoshi hito shishite na wo nokosu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – букв. "Тигр помирає – залишає шкіру, людина помирає – залишає ім'я";

– 頭蛇尾 Ryuutoo dabi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – букв. "Голова дракона, хвіст змії" (успішний початок і ганебний кінець);

– 猿も木から落ちる Saru mo ki kara ochiru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – букв. "Мавпа теж падає з дерева" (досвідчені також помиляються) тощо.

Особливе місце в системі японських паремій займають прислів'я, у яких відображена тема людяності.

Вважалося, що справжній воїн повинен бути великодушним, тому не дивно, що серед самурайського стану уміння складати вірші було ознакою особливої гідності, поряд з військовою мужністю. Багато відомих в японській історії військових героїв були одночасно й видатними поетами.

Ось окремі приклади прислів'їв, у яких відображена співчутливість та шляхетність самурая:

– 仇を恩で報ずる (Ada wo on de hozuru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Відповідай добром на зло";

– 情けを知るが真の武士 (Nasake wo shiru ga makoto no bushi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Справжній воїн той, кому відоме милосердя";

– 武士に二言なし (Bushi ni nigon nashi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Самурай не змінює сказаного";

– 武士の一言金鉄のごとし (Bushi no ichigon kintetsu no gotoshi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Слова самурая тверді як сталь".

Значне місце в японських прислів'ях займає тема кохання. Чоловік, не здатний полюбити жінку, вважався "перлинною чашею без дна" 玉の杯底無きがごとし (tama no sakazuki soko naki ga gotoshi).

Традиційно жінки грали другорядну й пасивну роль у сімейних відносинах, завжди розраховуючи на захист та заступництво з боку чоловіків, що відображено у відповідних прислів'ях:

– 男は松、女は藤 (Otoko wa matsu, onna wa fuji) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Чоловік – смерека, жінка – гліцинія";

– 女は三界に家なし (Onna wa sangai ni ie nashi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Жінка у трьох світах не має [власного] будинку";

– 氏なくして、玉の輿 (Uji nakushite, tama no koshi) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "У дорогоцінному паланкіні може сидіти жінка й не зі знатного роду".

Тема батьківської любові до дітей також знайшла своє відображення у прислів'ях:

– 子を持ったぬ人に子の可愛さは知れぬ (Ko wo mottanu hito ni ko no kawaisa wa shirenu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Що таке батьківська любов, можна зрозуміти, тільки народивши власну дитину";

– 子を持って泣かぬ親はない (Ko wo motte nakanu oya wa nai) [СЯППФ 2000] – "Немає таких батьків, щоб не плакали через своїх дітей";

– 子故の闇に迷う (Ko yue no yami ni mayu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Через [любов] до своїх дітей батьки стають сліпими".

У новітні часи, починаючи з епохи Мейдзі (明治, 1868–1912) й до наших днів, серед багатьох культурних та мовних реалій, запозичених із країн Заходу, важливе місце посідають "європейські" прислів'я, між іншим, представлені біблеїзмами. Вони увійшли до корпусу всіх сучасних тлумачних та двомовних словників, що, очевидно, можна вважати ознакою певного синкретизму культур Заходу і Сходу. Ось декілька прикладів:

– 恋は盲目 (Koi wa momoku) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Любов сліпа";

– 習い性となる (Narai sei to naru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Звичка – друга натура";

– 両極端は一致する (Ryokyoku tan wa itchi-suru) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Крайності збігаються";

– 大山鳴動鼠一匹 (Taizan meido mezumi ippiki) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Гора народила мишу";

– 目には目を，歯には歯を (Me ni wa me wo, ha ni wa ha wo) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Око за око, зуб за зуб";

– 溺れるものは藁をも掴む (Oboreru mono wa wara wo mo tsukamu) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Потопаючий хапається за соломину";

– 天は自ら助くる者を助く (Ten wa mizukara tasukuru mono wo tasuku) [СЯППФ 2000; БЯАС 1984] – "Небо допомагає тим, хто сам собі допомагає".

На завершення слід зазначити, що у сучасній мовній практиці японців прислів'я займають особливе місце. Щорічно в країні виходять десятки, якщо не сотні, нових за формою, обсягом та призначенням словників прислів'їв і приказок, починаючи з великих академічних і закінчуючи малими й мініатюрними популярними виданнями. Існує й шкільний, обов'язковий для вивчення паремійний мінімум.

Мудре слово було і залишається споконвічною, абсолютною цінністю в системі культури жителів Ямато. Можливо, саме в цьому полягає головний ключ до розуміння їхнього національного характеру і тріумфального історичного злету.

ЛІТЕРАТУРА

Даль В.И. **Пословицы русского народа.** Москва, *1997*.

Маевский Е.В. **Графическая стилистика японского языка.** Москва, *2000*.

Мудрість народна: Українські прислів'я та приказки. Київ, *1959*.

Пирогов В.Л. **Етнолінгвістичні паралелі у різносистемних мовах** // Східний Світ, № 1, *2000*.

Пирогов В.Л. **Мудрость Востока и Запада – экософские и лингвистические основания (подход к сравнительному исследованию устойчивых фразеологизмов)** // Наук. вісн. каф. ЮНЕСКО Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. Сер.: Філологія. Педагогіка. Психологія. Київ, *2001*.

Пирогов В.Л. **Смволічні архетипи як основоположні властивості паремійних одиниць** // Наук. вісн. каф. ЮНЕСКО Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. Сер.: Філологія. Педагогіка. Психологія. Київ, *2002*.

Левинский В., Смирнов И. **Словарь латинских слов и выражений.** Москва, *2003*.

СЯППФ **– Словник японських прислів'їв, приказок і фразеологізмів (**成語休故事ことわざ慣用句、旺文社、 東京**)**. Токіо, *2000*.

Тайлор Э.Б. **Первобытная культура.** Москва, *1989*.

УПП – **Українські приказки, прислів'я і таке інше:** Збірники О.В. Марковича / Уклав М. Номис. Київ, *1993*.

УПППЛП – **Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток** / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського; Й.Ю. Федас (відп.ред.), М.М. Пазяк (упоряд., вступ.ст.). Київ, *2001*.

Щуцкий Ю.К. **Китайская классическая «Книга Перемен».** Санкт-Перербург, *1992*.

ЯНПП – **Японские народные пословицы и поговорки** / Пер. с яп. П. Петрова / Под ред. С. Гутермана. Москва, *1959*.

БЯАС **– Great Japanese – English Dictionary.** Tokyo, *1984*.

The Kojiki (Records of Ancient Matters). Boston-Rutland, Vermont – Tokyo. Tuttle Publishing, *1982*.

ODEP – **The Oxford Ditionary of English Provebs**. Oxford, Clarendon Press, *1970*.

Wierzbitcka A. **Understanding Cultures Through Their Key Words (English, Russian, Polish, German and Japanese).** New York – Oxford, *1977*.

К.Ю. Комісаров

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЯПОНСЬКОГО МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ

ЕТИКЕТ у будь-якій культурі – явище історичне. Моделі поведінки членів певного соціуму формувалися і змінювалися згідно зі специфікою умов життя даного народу на конкретній території. Історики стверджують, що етикет виник у період зародження абсолютних монархій, коли дотримуватися певних правил поведінки, церемоніалу було необхідно для маркування статусу керівних персон суспільства (імператорів, царів, королів, князів, воєначальників тощо), щоб закріпити ієрархію у його системі. З одного боку, етикет є віддзеркаленням існуючої у даному соціумі класової структури, а з другого – це механізм підтримання життєздатності самої суспільної системи, а отже, від знання етикетних правил могла залежати не тільки кар'єра, а й життя людей, оскільки збій у функціонуванні системи міг призвести до фатальних наслідків, таких як серйозні внутрішні конфлікти, ворожнеча між племенами, народами, а іноді навіть війна.

Особливо чітко дотримувалися і дотримуються правил етикету в країнах Близького і Далекого Сходу, і чи не найбільш відомою своєю "етикетністю" є на сьогоднішній день Японія. Тут споконвічне існування у суспільстві жорсткої ієрархічної системи пояснюється насамперед доволі суворими географічними та кліматичними умовами, вижити у яких можна було, лише повсякчас дотримуючись чіткої субординації в усіх сферах людської діяльності.

Етикет завжди виконував і виконує певні функції (розрізнення членів соціуму за чинами, станами, званнями, шляхетністю роду, майновим станом), а якщо говорити про мовленнєвий рівень (тобто розглядаючи етикет як функціональну систему мовних одиниць), то тут йдеться про розрізнення комунікантів за їхніми віковими, статусними та ін. ознаками і традиційно прийнято виділяти насамперед дві основні функції: функцію вираження думки та функцію спілкування (або комунікативну функцію).

Спираючись на комунікативну функцію мови, Н.І. Формановська виділяє спеціалізовані функції мовленнєвого етикету, а саме: функцію встановлення контакту, регулюючу, емоційно-модальну та функцію орієнтації на адресата [Формановская 1982]. При розгляді функцій мовленнєвого етикету певної національної мови постає необхідність розв'язання низки ключових проблем: визначити місце мовленнєвого етикету у спілкуванні представників даної культури, його роль у мовленнєвому спілкуванні, а також з'ясувати, як мовленнєвий етикет включається до загального контексту комунікації носіїв даної національної мови.

У спілкуванні японців мовленнєвий етикет відіграє провідну роль. Про це свідчить уже хоча б той факт, що в японській мові відображаються не лише соціальні взаємини, а й ряд міжособистісних стосунків, які засновані на моральних, етичних, родинних та інших критеріях. Так, можна виділити *onkei kankei* (вираження шанобливості до тих, кому чимось зобов'язаний), *senkou kankei* (вираження поваги до старших колег, попередників), *rigai kankei* (відносини взаємної зацікавленості), *jouge kankei* (відносини між вищими та нижчими за рангом людьми), *shinso kankei* (близькі та віддалені стосунки: вибір типу мовленнєвої поведінки при спілкуванні з друзями, сусідами, знайомими, малознайомими та незнайомими людьми) [Фролова 1997; Комісаров 2006].

Мовленнєвий етикет в усі часи привертав увагу фахівців у різних галузях лінгвістики, як-от соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвопрагматика, комунікативна лінгвістика, культура мовлення тощо, і неабиякий інтерес лінгвістів до вивчення мовленнєвого етикету пояснюється тим фактом, що він є одним із показників міжособистісних відносин у мові, а також одним з важливих елементів культури і "невід'ємною частиною загальної системи етикетної поведінки людини у суспільстві" [Абрамова 2002].

Якщо ж говорити саме про японський мовленнєвий етикет, то детальним його дослідженням займалися такі російські фахівці, як В.М. Алпатов, С.В. Невєров, О.П. Фролова, І.В. Жукова, Ф.Є. Звягін та інші. Безперечно, вивченням японського мовленнєвого етикету активно займалися й займаються японські науковці, і однією з визначних праць на сучасному етапі вважається книга "*Keigo Hyougen*" Кабая Хіросі, Каваґучі Йосікадзу та Сакамото Меґумі [Kabaya, Kawaguchi, Sakamoto 1998].

У працях згаданих вище дослідників широко висвітлено аспекти семантики і граматики етикетних формул, аспект лінгвокраїнознавства, приділено належну увагу невербальним засобам комунікації, а також зв'язку мовленнєвого етикету та художнього тексту. Окрім того, звичайно ж, одним із пріоритетних об'єктів вивчення для сучасних лінгвістів є соціолінгвістичний аспект мовленнєвого етикету. Ми також зробили спробу певною мірою дослідити його на матеріалі сучасного японського повсякденного мовлення [Комісаров 2006]. На сьогоднішній день однією з найактуальніших проблем, пов'язаних з японським мовленнєвим етикетом, є, на нашу думку, його стилістичний аспект.

Розпочинаючи огляд того чи іншого питання, що належить до сфери вивчення стилістики, традиційно спираються на поділ стилістичної галузі мовознавчої науки, запропонований свого часу В.В. Виноградовим, згідно з яким виділяється стилістика мови, стилістика мовлення та стилістика художньої літератури [Виноградов 1981]. Ми ж у зв'язку з безпосереднім об'єктом нашого дослідження провели відповідну кореляцію і пропонуємо низку співвіднесень для ключових понять японського мовленнєвого етикету.

По-перше, набір етикетних мовних засобів (*keigo*) ми вважаємо об'єктом вивчення стилістики мови, оскільки це не що інше, як формальні засоби вираження шанобливого ставлення мовця до інших комунікантів, більшістю з яких у сучасній японській мові послуговується лексико-граматична категорія ввічливості. По-друге, поняття *keigo hyougen* ми розуміємо як процес ввічливого (етикетного) вираження думки, а отже, це ввічливе мовлення, на позначення якого в японській лінгвістиці існує ще один термін – *taiguu hyougen*. Безперечно, дане поняття цілком можна відносити до сфери стилістики мовлення, щоправда з невеликим уточненням: деякі японські лінгвісти розуміють під терміном *keigo hyougen* реалізацію при міжособистісному спілкуванні всіх засобів комунікації, у тому числі й невербальних [Kabaya, Kawaguchi, Sakamoto 1998]. Ми ж одразу виводимо невербальні засоби мовленнєвого етикету за межі нашого аналізу і зосереджуємо увагу на засобах лінгвістичних, зокрема стилістичних.

Етикет займає одну із центральних позицій у системі мовленнєвого спілкування японців, і цим зумовлена необхідність відповідної побудови навчального курсу з японської мови для іноземців. Комунікативний метод вимагає спеціальної організації навчального процесу: викладання повинно здійснюватися за принципом моделювання ситуацій спілкування, у яких регламентовано вживання тих чи інших лексичних та граматичних одиниць. Для ситуацій такого роду необхідним є урахування не лише умов, у яких проходить бесіда (різноманітні установи, чиєсь помешкання, місця відпочинку тощо), а, як ми вже зазначали, також ролей комунікантів, складених їхнім соціальним станом, рангом (посадою), віком та іншими чинниками.

Ввічливі еквіваленти лексики та граматичних конструкцій також прив'язані до характерних ситуацій. Якщо не вживати ввічливі слова, вирази та граматичні конструкції там, де вони потрібні, і навпаки, якщо вживати їх без потреби, то навіть за умови синтаксичної правильності речень та адекватної логічної побудови висловлювання комунікативний акт буде недосконалим, неприродним. Про цю особливість японської мови пише, зокрема, І.В. Жукова, наголошуючи на тому, що "потрібно враховувати екстралінгвістичний фактор причин існування стилів: вплив сфери та ситуації спілкування на мовленнєву поведінку, соціологічний аспект стилю, який у сучасній японській мові найповніше проявляється у наявності ієрархії категорій ввічливості" [Жукова 2002, *14*].

Різні мови світу виробили спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні, просодичні) засоби вираження ввічливості,

спеціальні етикетні мовні формули, які утворюють у кожній конкретній мові цілу систему – мовленнєвий етикет. Це насамперед такі усталені мовні формули, що вживаються при зав'язуванні контакту між комунікантами як формули звертання і вітання; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання, подяки тощо; при припиненні контакту – формули прощання, побажання тощо. Тобто власне етикетні мовні формули. Мовний контакт, таким чином, повинен забезпечувати весь комунікативний акт від початку і до закінчення. Сам же етикет включає, крім власне етикетних мовних формул, ще й соціально-мовні символи етикетного рівня.

За визначенням О.О. Селіванової, мовленнєвий етикет – це "соціально, культурно й етнічно зумовлені стереотипні правила поведінки, що відображаються в певних мовних висловленнях і сполуках, правербальних засобах, передбачених комунікативною стратегією ввічливості у прийнятих суспільством ситуаціях установки, підтримки й завершення контакту комунікантів відповідно до їхніх соціальних і позиційних ролей і відношень в офіційній і неофіційній сферах спілкування" [Селіванова 2006, *356*].

Для японського мовленнєвого етикету актуальними є насамперед лексичні та граматичні формальні засоби вираження категорії ввічливості та їхнє мовленнєве використання. Тому ми проводили аналіз здебільшого з позицій лексикологічної та синтаксичної стилістики сучасної японської мови.

Відомо, що більшість слів, які складають лексику будь-якої мови, не мають ніякого стилістичного забарвлення і не викликають, відповідно, ніяких асоціацій з тією чи іншою сферою використання даної одиниці. Лише використання у фігурах мовлення перетворює їх на зображувальні та виразні засоби мови. Проте існує також чимало слів і стійких словосполучень, яким притаманне власне, закріплене стилістичне забарвлення. Якщо взяти такі слова окремо від контексту, можна легко визначити їхню переважну приналежність до певного стилю мовлення. Так, дієслово *ketteisuru* ("вирішувати") має книжно-літературне забарвлення, чого не можна сказати про його синонім *kimeru*. У кожному зі стилістично забарвлених слів стилістичне забарвлення є елементом їхнього закріпленого лексичного значення.

Стилістично забарвленими є лексичні засоби категорії ввічливості у сучасній японській мові. Вони мають одну з головних якостей стилістично забарвленої лексики – будучи введеними до нейтрального контексту, вони, як правило, переказують притаманну їм стилістичну тональність усьому контексту в цілому. Порівняймо наступні два речення: *Kinou tomodachi on uchi e ikimashita* ("Учора ходив до друга додому"). *Sakujitsu Yamada sensei no otaku e ukagaimashita* ("Учора відвідав дім викладача Ямада"). Тональність першого речення нейтральна, а другого – висока.

І тут необхідно сказати декілька слів про позиціонування мовленнєвого етикету у системі стилістичної тональності сучасної японської мови. Загалом, тональність комунікативного акту визначається різним співвідношенням типів відносин між комунікантами, про які ми згадували вище. У європейському культурному ареалі виділяють п'ять тональностей: високу, нейтральну, звичайну, фамільярну, вульгарну. Однак, на нашу думку, при дослідженні засобів вираження ввічливості у сучасній японській мові доцільніше послуговуватися триступеневою шкалою тональності (висока, нейтральна, фамільярна тональність, або "високий, нейтральний та знижений стилістичний тон", за М.Д. Кузнець та Ю.М. Скребнєвим [Кузнец, Скребнев 1960, *43*]). Щодо вульгарної тональності, то вона несумісна з ввічливістю, а звичайна тональність здебільшого об'єднується з нейтральною, оскільки обидві вони протиставляються високій тональності, що задається спеціальними лексико-граматичними засобами категорії ввічливості.

Японський мовленнєвий етикет співвідносять здебільшого з нейтральною (*teineitai* – ввічливо-нейтральне мовлення, "ввічливо-нейтральний стиль") і, звичайно ж, з високою тональністю (лексико-граматичні засоби *sonkeigo* і *kenjougo* (так звані "гоноратив" і "депреціатив" [Алпатов 2006]), а також *teichougo* (мова офіційних, формальних ситуацій спілкування), а от фамільярна тональність часто залишається у зв'язку з даним питанням поза увагою. Ми ж вважаємо за потрібне наголосити,

що окремі комуніканти можуть послуговуватися у спілкуванні засобами, які мають фамільярне забарвлення, але інші комуніканти не завжди стануть також переходити через це до зниженого стилістичного тону. Річ у тім, що комуніканти, які відповідають верхнім позиціям у градації від молодших за віком до старших, а також від нижчих за статусом до вищих, часто використовують фамільярні, або так звані "прості" (*futsu-ukei*), форми у розмові з молодшими і/або нижчими за рангом. Однак комунікативний акт не втратить від цього своїх етикетних ознак. У таких ситуаціях можна лише говорити про те, що фамільярні одиниці, хоч і є стилістично забарвленими, не надають стилістичної тональності усьому контексту в цілому. Взагалі ми вважаємо, що тут має місце не перехід від однієї тональності до іншої, а перемикання регістрів мовлення (ввічливо-нейтральний – простий).

Тепер спробуємо з'ясувати, чим забезпечується стилістичний потенціал етикетних мовних засобів. Для цього необхідно детально проаналізувати їхню семантику, вичленити і розглянути окремо кожен компонент значення даних одиниць.

Розкладімо на компоненти дієслово *ossharu* – ввічливий еквівалент дієслова *iu* ("говорити"). Перш за все воно містить загальновідомий концепт "говорити". Крім того, тут також наявний етикетний семантичний компонент, а саме вираження шанобливості до діяча (*dousa-no shutai*) через "підвищення" останнього. Аналогічні етикетні компоненти містять такі лексичні засоби субкатегорії *sonkeigo*, як *irassharu* / *oideninaru* ("знаходитися", "йти", "приходити"), *meshiagaru* ("їсти"), *goranninaru* ("дивитися"), *gozonjida* ("знати").

Етикетний компонент дієслова *moushiageru* ("виголошувати", "повідомляти") можна розкласти на дві складові: по-перше, підвищення особи, якої стосується дія, і, по-друге, відсутність підвищення діяча. Тут необхідно звернути увагу на те, що, на відміну від попередніх досліджень, у сучасному трактуванні семантичних властивостей субкатегорії *kenjougo* відсутність підвищення діяча зовсім не означає його приниження [Kabaya, Kawaguchi, Sakamoto 1998, *49*]. Те саме можна сказати про всі інші лексичні засоби субкатегорій *kenjougo* та *teichougo*, з єдиним уточненням: як показали наші спостереження, остання субкатегорія характеризується не лише відсутністю підвищення діяча, а й своєрідним виведенням його з поля зору, оскільки у комунікативних ситуаціях, що їх обслуговує субкатегорія *teichougo*, на перший план виходить зміст повідомлення, а не його адресант.

Якщо розглянути дієслова *kudasaru* ("давати", "надавати") та *itadaku* ("отримувати"), то можна виділити спільний компонент, а саме *onkei* – виконання дії на користь мовця або членів його групи. У першому випадку діячем виступає шанована особа, а отже, має місце її підвищення, а в другому – сам мовець, тому підвищення діяча тут відсутнє. Згадані дієслова, окрім категорії ввічливості, є також формальними засобами вираження ще однієї специфічної граматичної категорії японської мови – директиву (направленості дії), – яка теж має тісний зв'язок із мовленнєвим етикетом.

Якщо розглянуті вище етикетні засоби містили відповідний лексичний компонент, то у засобах, про які йтиметься далі, він відсутній. Натомість там наявний компонент граматичний, а лексичне наповнення досягається за рахунок інших одиниць.

Формант *o…ni naru* (*o* – гонорифічний префікс, *ni naru* – службове дієслово зі значенням "зміна / досягнення стану", якому передує частка; на місці трьох крапок розташовується лексичне наповнення – відповідне за змістом дієслово у формі другої основи (основи на *-i*)) служить для підвищення діяча. Якщо згадати про загальну тенденцію етикетного мовлення уникати безпосередньої спрямованості на особу, можна легко пояснити дану структурну особливість: така морфологія забезпечує вираження не стільки самої дії, виконаної діячем, а того, що настає відповідний стан. Це підтверджується вже однією семантикою службового дієслова *naru*.

Формант *o…suru* (*o* – гонорифічний префікс, *suru* – службове дієслово зі значенням "виконання дії"; на місці трьох крапок розташовується лексичне наповнення – відповідне за змістом дієслово у формі другої основи (основи на *-i*)) використовується для підвищення шанованої особи, якої стосується дія. Окрім того,

оскільки цей засіб належить до субкатегорії *kenjougo*, він характеризується відсутністю компонента підвищення діяча.

В основі формантів *o…kudasaru* та *o…itadaku* лежить семантика відповідних допоміжних дієслів. Дані засоби мають однакове етикетне значення – "підвищення діяча", однак різняться за своєю етикетною функцією: перший формант означає, що діяч робить щось на користь мовця або членів його групи, а другий – отримання чогось на власну користь від шанованої особи, якої стосується дія.

Якщо лексичне наповнення представлене дієсловом китайського походження, замість гонорифічного префікса *o-* вживається префікс *go-*, що вказує на офіційний характер ситуації спілкування, а отже, може вважатися стилетворчим компонентом: *Tanaka sensei wa gosetsumei ni narimashita* ("Викладач Танака зробив пояснення"). *Watakushi ga daigaku no naka wa goannai shimasu* ("Я покажу вам наш університет").

Описані вище етикетні семантичні компоненти дають зрозуміти, чому, потрапляючи у контекст, лексичні і граматичні засоби категорії ввічливості надають мовленню етикетного забарвлення. Такі засоби є цікавими як з точки зору вивчення стилістичної тональності та регістрів мовлення, так і з точки зору функціональної стилістики, оскільки є принципово важливими для офіційно-ділового, епістолярного й особливо для розмовного стилю. Функціонуванню етикетних засобів у розмовному стилі сучасної японської мови потрібно, на нашу думку, дати більш детальну характеристику.

Традиційно всередині розмовного стилю прийнято виділяти літературно-розмовний та фамільярно-розмовний підстилі. Ми вважаємо, що такий поділ буде справедливим і для японської мови: мовний потенціал літературно-розмовного підстилю складають, на нашу думку, ввічливо-нейтральні лексичні та граматичні засоби, а фамільярно-розмовного – прості засоби. Етикетне мовлення ми повністю співвідносимо із літературно-розмовним підстилем, попри оказіональне використання в ньому простих форм – це, як ми вже говорили, перемикання регістрів мовлення, а не перехід до іншого стильового підрозділу.

Функціональні характеристики розмовного мовлення зумовлюють його стилістичні властивості. Розмовна мова має у своєму розпорядженні фонд автоматизованих усталених утворень, до яких належать і формули мовленнєвого етикету. Цей фонд є значним за своїм складом у зв'язку з великою кількістю стереотипних ситуацій у повсякденному житті, широким спектром соціальних ролей та статусних характеристик комунікантів.

Побутує думка, що будь-яка мовна поведінка є діалогічною й існування монологу в чистому вигляді неможливе, оскільки мова має соціальний характер. Діалогічні відношення складають основу побудови будь-якого мовлення і передбачають реакцію адресата у формі вербальної чи невербальної поведінки. Чимала кількість етикетних формул має суто діалогічну форму, іншими словами, репліка мовця не матиме сенсу без відповідної реакції реципієнта: – *Tadaima.* – *Okaerinasai* ("– Я повернувся. – З поверненням"); – *Osaki ni shitsurei shimasu.* – *Otsukaresama deshita* ("– Я вже буду йти. – Ви добре попрацювали").

Цінним виявляється аналіз етикетного мовлення з позицій стилістичного синтаксису. Розмовне мовлення відрізняється певною згорнутістю синтаксичних конструкцій, їхньою структурною неповнотою. Еліпсис вважається одним з основних принципів побудови розмовного мовлення. Головна тенденція така: випускається все, що може бути випущено без шкоди для смислу висловлювання, для правильної інтерпретації його адресатом. Виникнення еліпсиса та його активне функціонування у розмовному мовленні зумовлені ситуативністю мовлення, а також динамічністю мовленнєвого спілкування у міжособистісній комунікації.

У японській мові взагалі та при етикетному спілкуванні зокрема характерною є незаміщеність позиції підмета. З одного боку, це зумовлено прагненням до економії мовних засобів (випущений підмет може бути зрозумілим із контексту), а з другого – загальною тенденцією мовленнєвого етикету до уникнення безпосереднього спрямування на адресата, а також на поважних осіб, про яких згадується у повідомленні (про це вже йшлося вище).

Таким чином, питання типу *Anata wa odekake desu ka* ("Ви кудись ідете?") у переважній більшості випадків сформулюють так: *Odekake desu ka*. Хоч і вважається, що займенник другої особи *anata* відповідає як українському "ти", так і українському "ви", справді етикетним мовлення буде лише за умови відсутності підмета: займенник має основну властивість вказувати на предмети, а, як ми вже говорили, пряма вказівка на шановану особу є недоречною.

З огляду на порівняно невеликий обсяг даної статті ми не претендуємо на вичерпність огляду стилістичних особливостей сучасного японського етикетного мовлення: тут лише окреслено перспективні, на наш погляд, напрями подальшого семантико-стилістичного аналізу цього стильового підрозділу.

Насамкінець коротко підсумуємо результати нашої розвідки: по-перше, аналіз японського етикету слід проводити на мовному (*keigo*) та мовленнєвому (*keigo hyougen*) рівнях; по-друге, оскільки ввічливі еквіваленти лексики та граматичних конструкцій прив'язані до характерних ситуацій, необхідно повсякчас враховувати конситуативні чинники; по-третє, при дослідженні засобів вираження ввічливості у сучасній японській мові доцільно послуговуватися триступеневою шкалою тональності (висока – нейтральна – фамільярна); окрім того, слід відрізняти перехід між тональностями від перемикання регістрів мовлення; по-четверте, стилістичний потенціал етикетних мовних засобів визначається насамперед їхньою семантикою, а саме наявністю етикетних компонентів значення (власне ввічливих та директивних); по-п'яте, на сучасному етапі розвитку японської мови поруч із наявністю підвищення у мовленні поважних осіб майже відсутнє самоприниження мовця; по-шосте, сучасне японське ввічливе мовлення активно послуговується засобами стилістичного синтаксису.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова Т.В. Речевой этикет как предмет лингвистического изучения // **Язык, коммуникация и социальная среда.** Вып. 2. Воронеж, *2002*.

Алпатов В.М. **Категории вежливости в современном японском языке.** Москва, *2006.*

Виноградов В.В. **Проблемы русской стилистики.** Москва, *1981*.

Жукова И.В. **Стилистика японского языка.** Москва, *2002*.

Комісаров К.Ю. Соціологічний аспект мовленнєвого етикету (на матеріалі японської мови) // **Мовні і концептуальні картини світу**. Вип. 19. Київ, *2006*.

Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. **Стилистика английского языка.** Ленинград, *1960*.

Селіванова О.О. **Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.** Полтава, *2006*.

Формановская Н.И. **Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты.** Москва, *1982*.

Фролова О.П. **Японский речевой этикет (лингвистический аспект).** Новосибирск, *1997*.

Kabaya H., Kawaguchi Y., Sakamoto M. **Keigo Hyougen.** Tokyo, *1998*.

Н.В. Рєзнікова

МОВНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ПЕРЕКЛАДУ

У ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ працях з перекладу існує єдина думка про те, що "вершиною" мистецтва перекладу є художній переклад, у якому, у свою чергу, найскладнішим визнано переклад поетичний [Іванов 1961; Жовтис 1964; Коптілов 1971; Левий 1974; Комісаров 1980; Чуковський 1988; Гайнічеру 1990; Коломієць 2004; Бабенко 2005]. Досвідчений перекладач поезій з багатьох мов Є. Еткінд підтвердив це так: "Зрозуміти поезію іншого народу – означає зрозуміти інший національний характер, емоційний світ іншої культури… Мистецтво поетичного перекладу – мистецтво зазнавати втрат і допускати перетворення. Не наважуючись на втрати і перетворення, не можна вступати у єдиноборство з іншомовною поезією". [Эткинд 1963, *68*].

Необхідність побудови теорії перекладу з української на японську мову як часткової стала нагальною через ряд деяких причин. По-перше, "за попередні десятиліття достатньо розвинулася загальна теорія перекладу, сформувались її основні поняття і принципи. У зв'язку з цим виникла необхідність детальніше розробити часткові перекладацькі теорії" [Новикова, Елович 1989, *36*]. По-друге, на думку П. Беха, "дослідники зосереджують пильну увагу на пошуках компенсуючих засобів у роботі з мовами різних систем" [Бех 1982, *66*]. Засновник російської школи японознавства (японістики) М. Конрад мав такі міркування: "Коли стикаються мови різних рівнів, переклад може стати могутнім засобом поповнення лексики тієї мови, якою перекладають; засобом збагачення її новими виражальними можливостями; засобом освоєння нових стилістичних прийомів. У такий спосіб мова й справляється з труднощами перекладу" [Конрад 1973, *471*]. О. Чередниченко висловлює думку, що "повнішому розкриттю закономірностей перекладацької діяльності допомогло б дослідження перекладацьких відношень все більшого кола мов. Перш за все конкретної пари неспоріднених мов". Він також вважає виправданим існування часткових теорій і методик, що можуть застосовуватись у конкретних моментах перекладу [Чередниченко 1989, *97*]. Пропоноване дослідження стосується розробки часткової теорії перекладу для пари неспоріднених мов – української та японської.

Як відомо, одне з першочергових значень перекладу полягає у тому, що "він збільшує ресурси мови, на яку здійснюється переклад" [Рильський 1975, *55*]. Це відбувається завдяки тому, що "мовні засоби першотвору допомагають розкрити потенційні можливості своєї мови" [Кундзіч 1973, *135*], "збагачувати поетику власної мови" [Левый 1974, *116*] (тобто мови перекладу. – *Н.Р.*) Цим самим переклади "ліквідовують лакуни в художній свідомості народу" [Зарицький 2004, *12*]. І. Левий вважає, що "при побудові часткових і спеціальних теорій перекладу реальніше починати з порівняння, які аспекти перекладного тексту важливіше зберегти, залежно від структури тексту і від мети, якій служить переклад. Інформація у процесі перекладу поділяється на: а) елементи, які мають бути збереженими, тобто інваріантні, і б) елементи варіабельні, для котрих слід знайти влучний еквівалент. Це специфічні риси мовної системи, які формують бачення світу у носіїв мови" [Левый 1974, *33*].

Одним з найточніших визначень можна вважати розкриття механізму перекладацького процесу, яке сформулював В. Бєлінський: "Кожна мова має свої, їй одній притаманні засоби, особливості і властивості, до такої міри, що для того, щоб правильно передати певний образ чи фразу, у перекладі їх інколи слід цілком змінити. Відповідний образ, також як і відповідна фраза, перебувають не завжди у видимій відповідності слів: потрібно, щоб внутрішнє життя перекладеного виразу відповідало внутрішньому життю оригінального" [Белинский 1955, *192*].

Переклад у цьому розумінні потребує поглибленого знання історичної епохи,

культурних цінностей, співвідношення реалій, герменевтичного аналізу тексту. "Він є знаряддям науково-художнього аналізу, розкриває смислову багатогранність твору, розширює діапазон допустимих інтерпретацій…У кожному новому середовищі літературний твір набуває відповідної форми мовної свідомості" [Радчук 1982, *19*]. Так, зробити класичний український поетичний текст зрозумілим японському сучасникові надзвичайно важко, ще важче досягти того, щоб цей текст вплинув на нього так, як і на українського читача. Фактично, перекладач сам вирішити таку проблему не може. "У завдання перекладача входить лише точна передача стилю, під яким розуміється передача відповідностей на вихідній мові" [Марчук 1985, *38*]. Важливо зазначити, що, здійснюючи переклад як витлумачення і як стилістичну операцію над текстом, перекладач неминуче вносить у текст перекладу власні знання, розуміння і уявлення про предмет. Певне коло дослідників вважає, що переклад практично завжди відхиляється від стилю оригіналу внаслідок (завдяки) індивідуальності перекладача [Топер 1952; Рильський 1975; Новикова 1980; Марчук 1985, *39*; Никулина, Караваева 1986; Сукаленко 1987]. На думку Є. Еткінда, природно, що у характері перекладацьких перетворень дається взнаки індивідуальність поета-перекладача, ставлення останнього не лише до осмисленого і перекладеного ним тексту, а й до побаченого самим перекладачем реального світу [Эткинд 1963, *77*]. Подібної думки дотримується і Я. Рецкер: "Особливо важливо досягати тотожності, коли мові оригіналу притаманні деякі специфічні риси, характерні для його стилю і явно протилежні до мови перекладу. Якщо ці засоби є однією з особливостей індивідуального стилю автора, перекладач змушений зважати на це і в міру можливостей їх передавати" [Рецкер 1974, *71*].

Як відомо, кожен національний поет створює власну поетичну мову, яка, з одного боку, базується на існуючих традиціях, а з іншого – відштовхується від них. Не випадково становлення літературної мови в Україні пов'язане з ім'ям Т. Шевченка, а в Японії – з ім'ям Мацуо Басьо.

На думку видатного шевченкознавця В. Русанівського, "незаперечна народнорозмовна основа поезії Т.Г. Шевченка. У ній органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь" [Русанівський 2002, *36*]. Інший шевченкознавець, В. Ващенко, наголошує, що "Шевченко організував своєю творчою діяльністю певну художньомовну форму, використав певну техніку, яка не тільки конкретно реалізується в його поезіях, а узагальнюється і задовольняє вимоги не обмежених часом і умовами настанов художньо-мовної творчості. Тонкі художні засоби навколо вживання слова яскраво виявлені у поетичній мові Т.Г. Шевченка". Він доходить висновку, що "майстер художнього слова сприяв формуванню стилістичної системи української мови" [Ващенко 1963, *37*]. За зовнішніми атрибутами цієї поезії простежується не лише індивідуальна словесна образність, а й мовна картина світу українців. Ще О. Добролюбов відзначив саме те в творчості поета, що, будучи народно-українською, вона є зрозумілою і близькою всім народам [Добролюбов 1956, *477*]. "Як національний поет, Т. Шевченко підходив до розуміння проблем розвитку своєї літератури з інтернаціоналістських позицій. І саме цим він був і є зрозумілий людям іншої національної приналежності" [Русанівський 2002, *7*]. Стилістична гнучкість, здатність до метафоричного живописання, глибинна образність і вражаюча експресія – усе це привернуло увагу японських перекладачів славістичної мовної школи Тейске Сібуя, Такаюкі Мураї, Сьоске Комацу, Такасі Дзюге, Хатіро Тадзава, Сабуро Сімідзу, які протягом другої половини XX ст. збагачували японську літературу перекладами поезій Т. Шевченка рідною мовою. Переклади "Кобзаря" здійснювалися ними за допомогою російськомовних підрядників, створених Н. Асєєвим, В. Бугаєвським, С. Вишеславцевою, М. Гіппіусом, М. Голодним, С. Ліпкіним, М. Славінським, Ф. Сологубом, М. Ушаковим. У світовій практиці художнього перекладу такий характер діяльності неодноразово мав місце. Безпосередньо з українського оригіналу вже у 90-х роках відтворила поезії Шевченка Ецуко Фудзіі [藤井 1990]. Перекладачів спіткало питання вивірення принципів перекладу поезії, своєрідної з точки зору образного мислення й асоціативних зв'язків. Зрозуміло, що турбота

про якість перекладів Т. Шевченка – це і вираження поваги до немеркнучої слави його генія. Виникає питання: чи справді означені переклади стали надбанням японської перекладної поезії і сприяють наближенню українського поета до японського читача? Це слід простежити й показати, виходячи зі специфіки і труднощів перекладу художньо-виражальних засобів Шевченкової мови.

Лінгвопоетичні засоби увиразнення – це насамперед нейтральні слова, які "у художніх творах втрачають свою нейтральність, увиразнюють виклад, створюють образність" [Пономарів 2000, *37*, *42*]. Для їхнього виокремлення нами також прийнято за робоче визначення, запропоноване Л. Мацько, згідно з яким "засоби поетичного увиразнення – це лексеми, стилістичні можливості яких ґрунтуються на оцінних характеристиках понять і реалій і які формуються на таких лексико-семантичних явищах, як зміни семантичної структури слова (функціональні переноси, заміни і зміщення)" [Мацько 2003, *35–36*]. С. Єрмоленко розглядає "систему мовно-виразових засобів, орієнтованих на досягнення стилістичного ефекту" як головну (основну) складову поетичної мови взагалі, а поетичну мову – як "певні семантичні процеси: переосмислення слів-понять, виникнення асоціативних зв'язків між ними…" [Єрмоленко 1999, *323*]. І. Чередниченко підкреслює, що завдяки створенню "нових, метафоричних образів, в яких знаходять більш яскраве вираження і художнє розкриття характерні риси… збагачуються не лише семантичні властивості мови, але й її художньо-виражальне функціонування" [Чередниченко 1962, *361*]. При цьому у детальній класифікації способів метафоризації чільне місце посідає "метафоризація, що здійснюється за допомогою фразеологічних словосполучень". Вважаємо за можливе у даній роботі вживати у тотожному значенні терміни "лінгвопоетизми", "стилістично забарвлена лексика", "стилістичні засоби словесної виразності", "художньо-виражальні засоби", "виражальні засоби", "виражальні одиниці", "тропи", "словесні образи", "фразеологічні одиниці", оскільки усі вони служать для найменування (означення) експресивних елементів у поетичному мовленні, "надають можливість посилити лексичне значення емоційно-експресивними та оцінними відтінками" [Пономарів 2000, *41*]. Джерелом їхньої появи є стилістична система мови та категоризація дійсності, зафіксована цією мовою. У лінгвістичній науці відомий розподіл на два ряди стилістичних забарвлень, чи "тональностей": стилістичне забарвлення експресивно-емоційного характеру і стилістичне забарвлення (таке, що), пов'язане з обмеженою мовною сферою вжитку відповідних мовних засобів" [Виноградов 1955, *69*; Нісіо Мацуо 1963, *21*; Jakobson 1965; Єрмоленко 1999, *263*; Пономарів 2000, *36*; Жукова 2002, *28*]. У своїй статі ми торкаємося стилістичного забарвлення першого ряду. У японському поетичному мовленні мовна виразність висловлювань створюється не лише за рахунок експресивно-стилістичного та оцінно-стилістичного компонентів значення, а й за рахунок того, що слова і їхні сполучення можуть набувати переносних значень, тобто ставати тропами або входити до складу стилістичних фігур, які провокують створення образного смислу.

Істотну роль у перекладі (особливо це актуально для неспоріднених мов) відіграють фонові знання, що визначаються у мовознавстві як "обопільне розуміння комунікантами змісту мовних знаків" [Ахманова 1966, *498*]. У перекладознавстві цей термін тлумачиться як знання про ті розбіжності, які є у різномовних комунікантів при відображенні та оцінюванні однакової подієвої ситуації. Фонові знання – це відомості, які має перекладач про особливості культури носіїв МО, про світобачення цих носіїв, про специфіку їхньої ментальності [Зарицький 2004, *91*; Коптілов 2003]. Такі знання допомагають розпізнати характер мислення носіїв МО, а саме те, як мовні форми відображають структуру зовнішнього світу, оскільки, згідно з поглядами американських лінгвістів Сепіра та Уорфа, характер пізнання дійсності залежить від мови. З цього приводу зауважимо, що Тейске Сібуя, провідний японський шевченкознавець, ледь не спростував розбіжності у фонових знаннях стосовно світогляду простого народу України і Японії у періоди національного і соціального пригноблення. Цим він і доводить розуміння Шевченкових творів своїми співвітчизниками.

Беззаперечною є і така обставина: особливо уважним потрібно бути перекладачеві, коли він має справу із відтворенням національно значущих символів [Коптілов 1982; Недзвідський 1982; Рагойша 1982; Зорівчак 1989; Жлуктич 1996; Зарицький 2004, *94*]. Знайомлячись із самобутніми словами МО, можна збагачувати і ресурси власної мови, зокрема – розширювати перекладацькі потенції [Федоров 1957; Влахов, Флорин 1986; Сукаленко 1987; Зарицький 2004, *98*]. Так, увагу перекладачів до фольклорних і етнографічних традицій українського народу, виражених у творчості Т. Шевченка, підкріплено глибокою зацікавленістю. Відтворення у японських перекладах українських традиційних епітетів, народно-поетичних метафор, які мають у собі культурно-етнічний заряд, збагачує, урізноманітнює, а подеколи і знаходить спільні паралелі у мовному просторі двох далеких мов. На підставі досвіду міжкультурної взаємодії можна стверджувати, що зі зростанням кількості художніх перекладів у межах пари мов – української та японської – поліпшуються не лише культурно-соціальні, а й суто літературні відносини між двома націями.

Відомо, що художній текст, на відміну від нехудожнього, є багатошаровим, мультипонятійним. У цьому полягає суть різниці між характером роботи перекладача понятійного тексту та перекладача художнього тексту. С. Гончаренко стверджує, що останній має володіти ще й здатністю відчувати специфіку художнього образу й зуміти відтворити цю специфіку у мові друготвору [Гончаренко 1987, *11*]. Р. Зорівчак вважає потребу відтворення смислово-стилістичних функцій словесних образів важливою складовою частиною перекладознавства. Розглядаючи проблему відтворення художнього образу, дослідниця спирається на формулювання "відповідності перекладу оригіналові у плані функціональному. При цьому оригінал розуміється як система, а не як сума елементів, як органічна цілісність, а не механічне поєднання складників". Це сприяє "створенню мовою перекладу твору, здатного справляти на читача естетичне враження, аналогічне впливові оригіналу" [Зорівчак 1982, *51–53*]. Таке формулювання знайшло широке підтвердження і надійно закріпилося у мистецтві перекладу. П. Бех і О. Чередниченко обґрунтували думку про те, що "сам поетичний переклад є багаторівневим процесом трансформацій і апроксимацій, мета якого – віднайдення у мові перекладу взаємосполучуваних рівноцінних елементів на відповідних рівнях функціонування поетичного мовлення, художньо-виражальна цілісність яких перебувала б у еквівалентних відношеннях з художньо-змістовою цілісністю оригіналу" [Чередниченко, Бех 1980, *5*]. Простота і зрозумілість образу, притаманна українській традиції поетичного самовираження, створює перешкоди японському читачеві у сприйнятті поетичного тексту, інколи позбавляє його глибини, образності. Наприклад:

Сльози…
Що молились з козаками
В турецькій неволі.
("Три літа", пер. Е. Фудзії)

トルコ人に捕えられた
あの涙を。

Torukojin ni toraerareta
ano namida o.

Передачі загального змісту у перекладі такої конструкції поступилося відтворення художньо-метафоричного зображення. У японському варіанті бачимо лише "сльози, які захопили турки".

У контексті праць ряду дослідників, зокрема розробника теорії реалістичного перекладу Г. Гачечиладзе, домінує думка про те, що "переклад у розумінні відтворення єдиного художнього цілого за трьома аспектами: смисловим, емоційним і словесно-оформлюваним і їхніми співвідношеннями є справді неможливий" [Гачечиладзе 1970, *134–135*]. Цим породжується питання про художню повноцінність, адекватність. Практика японських перекладів показує, що переклад, адекватний у художньому відношенні (тобто "здатний реалізувати інтереси вихідного тексту всіма доступними засобами" [Коломієць 2004, *519*]), може і не бути адекватним у мовному відношенні, в його окремих елементах. Художнє завдання досягнення адекватності різні мови вирішують за допомогою різних мовних засобів [Гачечиладзе 1970, *134–135*; Дудченко

1974; Тимошенко 1978; Чередниченко, Бех 1980; Зорівчак 1987; Рихло 2001]. Тут слід пригадати відомий вислів Лейбніца: "Немає у світі мови, яка була б здатна передати слово іншої мови не лише з рівною силою, а хоча б навіть з адекватним вираженням". В. Радчук звертає увагу на те, що "будь-який переклад є конкретним втіленням відносної адекватності – неповної, часткової, приблизної". Художню адекватність він називає лінгвоестетичною, а художню точність перекладу формулює як "адекватність його естетичного змісту оригіналу і мовної форми – читачеві" [Радчук 1979, *118–121*]. Розтлумачуючи поняття "точність", дослідник зазначає, що "при розрахованій мірі відхилення, яка продиктована основним і головним, передається не просто дещо з твору, а його суть. Відійти, щоб наблизитися, – в цьому діалектика перекладу" [Радчук 1982, *26*].

Так, комунікативно адекватні переклади японською мовою повсякчас відходять від текстуальної близькості, аби наблизитися до оригіналу в художньому відношенні. Наприклад:

Поки… не засиплють
Чужим піском очі…
("Думи мої, думи мої…",
пер. Е. Фудзії)

やがて命果て
異郷の土に葬られるまで。

Yagate meihate
Ikyo: no to ni ho:murareru made.

Більшість подібних фразеологічних одиниць (тобто таких, що не мають у японській мові прямих еквівалентів) перекладаються за допомогою варіантних відповідників. Велику роль при цьому відіграє конотативна семантика ФО та використання її у контексті першотвору. "Коли варіантні відповідники не забезпечують адекватності перекладу, перекладач підшукує оказіональні відповідники" [Філановський 1985, *128*]. Наприклад:

Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема.
("І виріс я на чужині…",
пер. Е. Фудзії)

だがほんとうのところ、
ふるさとがすばらしいのは
私たちがふるさとに
いないときだけなのだ。

Da ga honto: no tokoro,
Furusato ga subarashii no wa
Watashitachi ga furusato ni
Inai toki dake na no da.

Зрозуміло, що для відтворення цього крилатого вислову перекладач створив оказіональний відповідник, дещо розширивши його смислову структуру, і це дозволило адекватно передати ситуацію на рівні мовлення.

Безсумнівно, поетичний переклад яскравіше за інші виражає свій творчий характер завдяки законам поетики, які чітко регламентують художнє мовлення і вважаються неповторними в іншій мові. Значне коло стилістів і перекладачів підтримують думку про те, що перекладач поезії – суперник автора, оскільки він старається перевиразити його своєю мовою з такою ж силою, з якою той вже вплинув на світогляд своїх співвітчизників [Виноградов 1978; Зеров 1988; Гайнічеру 1990; Єрмоленко 1990; Русанівський 2002]. Йдеться не про дослівну точність, яка завжди перебуває в опозиції до художності, а про нюанси стилістично повноцінного відтворення засобів лінгвопоетики, які є ключовим моментом, чинником адекватності у поетичному перекладі.

Специфіка українсько-японського поетичного перекладу по-своєму торкається проблеми точності відтворення. Критерієм правильного розуміння тут виступає взаємоузгодженість окремого і цілого. Елементи, ненадмірні з точки зору української мови, можуть виявитися надмірними для японської. Наприклад:

На щире серце молодеє
<u>Сльозами тихо упадуть</u>!
("Лічу в неволі дні і ночі…", пер. Е. Фудзії)

無垢な若人のこころに
涙となって零れ落ち
降り注ぐこともあろう

Mukuna wako:do no kokoro ni
Namida to natte kobore ochi
Orisosogu koto mo aro:

Повнота відтворення усіх думок оригіналу (зі збереженням нюансів і відтінків висловлювання) визначає те, що перекладознавці називають точністю. Відтак інколи доводиться дещо перевантажувати індивідуальне значення образного слова, тобто "об'єктивне відображення системи зв'язків і відношень", заради відтворення загального смислу, тобто "привнесення суб'єктивних аспектів значення відповідно до даного моменту і ситуації" (визначення В. Виноградова) [Виноградов 1977, *163*]. У наведеному прикладі для відтворення метафоричного смислу у його співвідношенні зі значенням вжито цілий набір ситуативно пов'язаних образних слів: 零れ – "пролитися, вилитися"; 落ち – "упасти, звалитися"; 降り – "спуститися, випасти"; 注ぐ – "полити, налити".

Аксіомою вже стало твердження про те, що адекватний переклад дає мінімум змін при єдності форми і змісту [Гачечиладзе 1970, *123–124*]. П. Бех називає майстерне відтворення гармонії єдності змісту і форми найголовнішим завданням, що постає у процесі поетичного перекладу [Бех 1982, *65*]. А В. Коптілов підкреслює, що "кожна перешкода на шляху до розуміння поетичного тексту, у тому числі – пов'язана з особливостями форми і змісту, є важливою, оскільки визначає можливість вичерпного розуміння оригіналу, а отже, і можливість здійснення якісного перекладу. Для вирішення цього завдання у мовному відношенні необхідними є бездоганне знання мов оригіналу і перекладу, а також спеціальне вивчення обстановки, у якій було створено оригінал" [Коптілов 2003]. Простежимо на прикладах такі перекладацькі результати:

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь.
("Мов за подушне, оступили…",
пер. Т. Сібуя)

残金の取り立てでもするように
秋と愁と一緒にやって
参りました。

Zankin no toritate de mo suru yo:ni
aki to shu: to issho ni yatte mairimashita.

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь.
("Мов за подушне, оступили…",
пер. Е. Фудзії)

人頭税の取り立てでもするように、
異郷にいるこのわたしを
憂鬱と秋とが捉えて離しません。

Jinto:zei no toritate de mo suru yo:ni,
Ikyo: ni iru kono watashi o
Yu:utsu to aki to ga toraete hanashimasen.

Кожен перекладач по-різному зосередив увагу на відтворенні формотворчих елементів, проаналізувавши зміст поезії у власному баченні. Т. Сібуя обмежився відтворенням об'єктивного загального значення, не вдаючись до образної деталізації. На лексичному рівні спостерігаємо певне семантичне розходження: 残金 (zankin) означає "гроші, які залишились", що не відповідає у повній мірі українському *подушне* – "окремий податок з однієї людини". Образне слово *чужина* не перекладено, а воно ж дає уявлення про обстановку, у якій було створено оригінал. Відбулося певне звуження художнього змісту з дотриманням при цьому формальної відповідності. Е. Фудзії за допомогою компенсуючих засобів зуміла відтворити специфічне для оригіналу співвідношення змісту і форми шляхом створення функціональних відповідників. За словами А. Федорова, "це такі мовні засоби, які, часто і не збігаючись за своїм формальним характером з елементами оригіналу, виконують аналогічну смислову і художню функцію у системі цілого" [Федоров 1983, *127*]. Аналіз перекладів з точки зору повноцінності і вичерпного відтворення формально-змістової єдності доводить необхідність пошуків компенсуючих засобів у роботі з мовами різних систем.

Тут слід звернути увагу на спосіб перекладу, тобто "міру інформаційної впорядкованості для тексту, що перекладається". При цьому перевага надається одному провідному способу, який "визначає характер відношень між вхідним і вихідним текстом в цілому, диктує умови членування вхідного тексту, визначення одиниць перекладу, а також вибір перекладацьких прийомів,

за допомогою яких текст оригіналу безпосередньо перетворюється у текст перекладу" [Казакова 2003, *17*]. Як показує здійснений аналіз, більшість поетичних творів перекладено з української на японську мову комунікативним способом, тобто таким, що "призводить до кінцевого тексту з адекватним впливом на адресата" [Недзвідський 1982; Миньяр-Белоручев 1996; Казакова 2003, *15*; Мірам 2002].

Розробка означених питань, пов'язаних між собою, має першорядне значення для дослідження загальної проблеми перекладності. З огляду на викладене також зазначимо, що вивчення і дослідження окремих проблем, зокрема можливості відтворення образності оригіналу різними засобами і прийомами з урахуванням різних мовних картин, має на меті підвести до узагальнень, здатних озброювати перекладачів досконалим науково-теоретичним інструментарієм. Неабияке значення у процесі українсько-японського перекладу надається свідомому чи інтуїтивному розумінню стилістичних можливостей і потенцій образних слів, сталих словосполучень і висловлювань. Тому вважаємо за доцільне надалі використовувати ілюстративний матеріал обох мов, аби шляхом порівняння особливостей функціонування їхніх словесних засобів поетичного увиразнення визначити спільне чи розбіжне між ними з метою дослідження і систематизації шляхів їхнього відтворення (перекладацьких прийомів) – з практичного боку – і розробки методологічних рекомендацій з урахуванням означеної специфіки – з теоретичного.

ЛІТЕРАТУРА

Ахманова О.С. **Словарь лингвистических терминов.** Москва, *1966*.

Бабенко О.І. Особливості перекладу поезії Уїтмена українською мовою // **Мова і культура (науковий щорічний журнал)**. Київ, *2005*. Т. III, ч. II. Теорія і практика перекладу. Вип. 8.

Белинский В.Г. **Полное обрание сочинений**: В 13-ти т. Москва, *1955*, т. 8.

Бех П.О. Гармонія змісту й форми в поетичному перекладі // **"Хай слово мовлено інакше…": Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу** / Упоряд. В. Коптілов. Київ, *1982*.

Ващенко В.С. **Мова Тараса Шевченка.** Харків, *1963*.

Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // **Вопросы языкознания**, *1955*, № 1.

Виноградов В.В. Основные типы лексических значений // Виноградов В.В. **Избранные труды. Лексикология и лексикография.** Москва, *1977*.

Виноградов В.С. **Лексические вопросы перевода художественной прозы.** Москва, *1978*.

Влахов С., Флорин С. **Непереводимое в переводе.** Москва, *1986*.

Гайнічеру О.І. **Поезія і мистецтво перекладу.** Київ, *1990*.

Гачечиладзе Г.Р. **Введение в теорию художественного перевода.** Тбилиси, *1970*.

Гончаренко С.Ф. Информационный аспект межъязыковой поэтической коммуникации // **Тетради переводчика.** Вып. 22. Москва, *1987*.

Добролюбов М.О. **Літературно-критичні статті.** Київ, *1956*.

Дудченко М.М. **Поетична метафора і шляхи її відтворення в українських віршованих перекладах (на матеріалі українських перекладів англомовної поезії).** Автореф. дис. канд. філол. наук. Київ, *1974*.

Эткинд Е.Г. **Поэзия и перевод**. Москва – Ленинград, *1963*.

Єрмоленко С.Я. **Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови.** Київ, *1999*.

Жлуктич Б.О. Переклад реалій // **Мовознавство**, *1996*, № 4.

Жовтис А. **Пульс стихотворного перевода.** Київ, *1964*.

Жукова И.В. **Стилистика японского языка.** Москва, *2002*.

Зарицький М.С. **Переклад: створення та редагування: Посібник.** Київ, *2004*.

Зеров М. У справі віршованого перекладу // **Всесвіт**, №8, *1988*.

Зорівчак Р.П. Словесний образ у художньому перекладі // **“Хай слово мовлено інакше…”: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу** / Упоряд. В. Коптілов. Київ, *1982*.

Зорівчак Р.П. **Реалія і переклад.** Львів, *1989*.

Иванов В. **Лингвистические вопросы стихотворного перевода.** Москва, *1961*.

Казакова Т.А. **Практические основы перевода.** Санкт-Петербург, *2003*.

Коломієць Л.В. **Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу.** Київ, *2004*.

Комиссаров В.Н. **Лингвистика перевода.** Москва, *1980*.

Конрад Н.И. “Система языкового выражения” и теория перевода // **Мастерство перевода**. Москва, *1973*.

Коптілов В.В. **Актуальні питання українського художнього перекладу.** Київ, *1971*.

Коптілов В.В. **Теорія і практика перекладу. Навчальний посібник.** Київ, *2003*.

Кундзіч О.Л. **Творчі проблеми перекладу**. Київ, *1973*.

Левый Иржи. **Искусство перевода** / Пер. с чешского и предисловие В. Россельса. Москва, *1974*.

Марчук Ю.Н. **Методы моделирования перевода.** Москва, *1985*.

Миньяр-Белоручев Р.К. **Теория и методы перевода.** Москва, *1996*.

Мірам Г.Е., Дейнеко В.В., Тарануха Л.А., Грищенко М.В., Гон О.М. **Основи перекладу.** Київ, *2002*.

Недзвідський А. Коли перекладачі – однодумці з автором // **“Хай слово мовлено інакше…”: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу** / Упоряд. В. Коптілов. Київ, *1982*.

Никулина Е.Л., Караваева Т.Л. Стилистически маркированная лексика в оригинале и переводе художественного текста // **Контрастивное исследование оригинала и перевода художественного текста.** Одесса, *1986*.

Новикова М.А. **Проблема индивидуального стиля в теории художественного перевода (стилистика переводчика).** Автореф… доктор филол. наук 10.02.19. Ленинград, *1980*.

Новикова М.А., Елович Л.А. Жанр и перевод // **Перевод как процесс и как результат: язык, культура, психология.** Калинин, *1989*.

Пономарів О.Д. **Стилістика сучасної української мови.** Київ, *2000*.

Рагойша В. Тарас Шевченко у відтворенні Якуба Коласа // **“Хай слово мовлено інакше…”: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу** / Упоряд. В. Коптілов. Київ, *1982*.

Радчук В.Д. Художественная адекватность перевода // **Теорія і практика перекладу.** Вип. 2. Київ, *1979*.

Радчук В.Д. На жертовнику мистецтва // **“Хай слово мовлено інакше…”: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу** / Упоряд. В. Коптілов. Київ, *1982*.

Рецкер Я.И. **Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода.** Москва, *1974*.

Рильський М. **Мистецтво перекладу.** Київ, *1975*.

Рихло О.П. **Відтворення мовностилістичних особливостей творів Е. По в українських перекладах.** Автореф. дис. канд. філол. наук. Чернівці, *2001*.

Русанівський В.М. **У слові – вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка**. Київ, *2002*.

Сукаленко Н.И. О границах переводимости языковых образов // **Теория и практика перевода. Республиканский межведомственный научный сборник.** Вып. 14. Киев, *1987*.

Тимошенко Ж.И. **Лексическая синонимика и фразеология драматических произведений Леси Украинки в английских переводах.** Автореф. дис. канд. филол. наук. Днепропетровск, *1978*.

Топер П.М. О некоторых принципах художественного перевода // **Новый мир**, *1952*, №1.

Федоров А.В. Проблема стихотворного перевода // **Поэтика.** Ленинград: Academia, *1957*.

Федоров А.В. **Основы общей теории перевода.** 4-е изд. Москва, *1983.*

Філановський Г.Д. Художній переклад як джерело фразеографії // **Теорія і практика перекладу.** Київ, *1985*.

Чередниченко А.И., Бех П.А. **Лингвистические проблемы воссоздания образа в поэтическом переводе: Тексты лекций.** Киев, *1980.*

Чередниченко А.И. Лингвистическое интервью // **Перевод как процесс и как результат: язык, культура, психология.** Калинин, *1989.*

Чередниченко І.Г. **Нариси з загальної стилістики сучасної української мови.** Київ, *1962*.

Чуковский К.И. **Высокое искусство**. 3-е изд. Москва, *1988.*

藤井悦子。シエフチエンコの詩選。東京大学、*1990.*

Jakobson R. Linguistics and poetics // **Style in Language.** Cambridge, *1965.*

М.О. Івахненко

ГЕНЕЗИС ОБРАЗУ ДРАКОНА ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ У ЯПОНСЬКІЙ ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ

ПРОТЯГОМ останніх років в Україні надзвичайно зріс інтерес до японської культури, у тому числі – до літератури та міфології. Однак серед досліджень незаслужено оминається увагою народна казка з її типологією, поетикою та філософією. Функціонуючи як елемент фольклору, японська народна казка вплинула на формування художньої літератури, драматичного мистецтва та живопису. Сама ж казка розвивалась під впливом міфології та первісних вірувань. Міфологічні мотиви казки проявляються як у її структурі, так і в поетичній системі – змалюванні образів, функції героїв, сприйнятті часу та простору тощо.

Розглядаючи співіснування народної казки з міфологією, бачимо, що казка починає функціонувати як десакралізований міф. Більшість дослідників сходяться на думці, що міфи мали сакральне значення, та з часом священні тексти пережили певну десакралізацію, внаслідок чого виникає казка, яка містить у собі всі знання попередньої міфологічної стадії у дещо спрощеному вигляді. Якщо до міфу мали право «долучитись» лише обрані, то казка була розрахована на широкий загал, часто на жінок і дітей, які загалом не мали доступу до вищих знань.

Отже, казка бере початок від міфу. А міф – це не що інше, як відображення світобачення та давніх вірувань того чи іншого народу, які, у свою чергу, відображали реальне сприйняття природи людиною. Український вчений-славіст, представник історичного методу пізнання народного життя (у тому числі й усної творчості) Олександр Котляревський писав, що міфи – це «довільний вислів поетичних поглядів народу на світ, довільні форми його думки, яка прагнула збагнути і пояснити явища природи» [Дмитренко 2004, *91*]. А казку дослідник називає «старовинними міфами, загальнолюдськими формами уявлення, що збереглися з часів індоєвропейських» [Дмитренко 2004, *98*].

Хоча стадіально міфологія утворилася раніше від казки, – і, на відміну від казки, яка, на думку більшості дослідників, має розважальне значення, міф має значення сакральне, – зв'язок між ними є надзвичайно тісним. Оксана Тихолоз, зокрема, зазначає, що міф, звільняючись від релігійності та етіологізму, втрачаючи свій сакрально-магічний ореол, трансформується в казку. При цьому прадавні типи світосприйняття не зникають безслідно, а продовжують жити у «змістовній» формі народної казки [Тихолоз 2005, *44*].

Дослідження казкового матеріалу, зокрема типології героїв, класифікації сюжетів та мотивів, походження тих чи інших образів, їхнє порівняння, безсумнівно, дає нам цінну інформацію про первісні вірування народів та міфосприйняття світу у давні часи. У той же час дослідження першопочаткових вірувань дозволяє зрозуміти причини розвитку, становлення та остаточного оформлення образів у казці тим чи іншим чином.

Образи драконів та зміїв і похідні від них мотиви є присутніми у міфології та фольклорі переважної більшості народів. Вони беруть свій початок і є якнайтісніше пов'язаними з давніми віруваннями та первісними уявленнями про створення світу, Велике Начало, Першопредка тощо. Цікаво, що у російському виданні «Кодзікі» автор перекладу Євгенія Пінус застосовує термін «дракон» до істот, що уособлюють добре начало, і «змій» – до тих, які символізують зле. У нашій статті ми керуватимемось визначенням «дракон» як таким, що більше відповідає японському фольклору.

Розглядаючи генезис образу дракона у японському фольклорі, слід звернутися до давніх вірувань як японців, так і багатьох народів світу. Особливу увагу слід звернути на ті вірування, в яких центральне місце посідали змії.

Протягом всього свого існування людство цікавилось потойбічним світом та боялось його. Починаючи від первісних

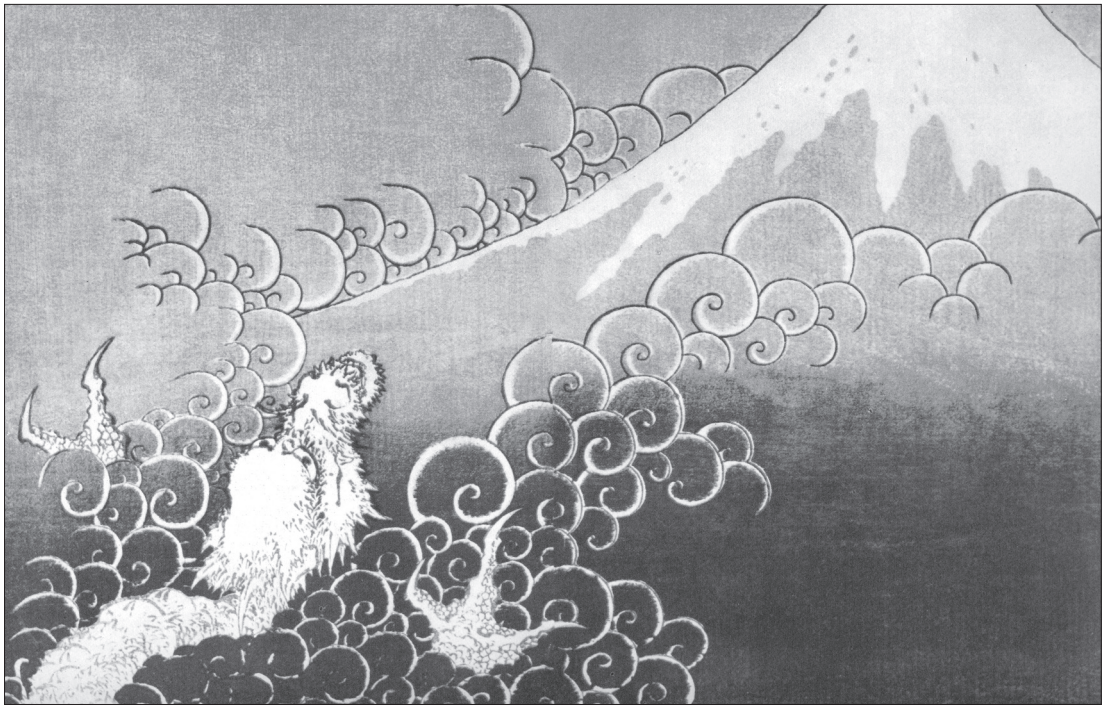

Фудзі й дракон. З альбому "Сто видів Фудзі" (дереворит, 1834–1835).

людей та закінчуючи сьогоденням, наше життя є безпосередньо пов'язаним з уявленнями про «той світ»: вшанування пам'яті померлих, звернення до духів предків, віра у безсмертя душі та в існування іншого, духовного світу присутні у культурах різних народів і донині. Цікавлячись потойбічним світом та намагаючись осягнути його сутність, людина прагнула знайти ланку, яка б поєднала його із земним світом. Однією такою ланкою були хтонічні теріоморфні істоти – змії, вужі, ящури тощо. Однак серед усіх таких істот змії, поза всяким сумнівом, посідали перше і найважливіше місце, як створіння, що поєднують у собі обидва світи. І саме змії могли стати прообразом драконів у міфології та фольклорі.

Як справедливо зауважує японська дослідниця давніх вірувань Йошіно Хіроко, вірування, у яких присутня змія, спостерігаються ледве не у всіх народів світу. Зокрема, у своїй праці вона наводить приклади мексиканських, єгипетських, індійських та китайських вірувань, де надзвичайно яскраво представлено змії-божества. Особливо Йошіно виділяє єгипетські вірування, згідно з якими змія, а саме – кобра, була символом вогню та сонячного диска, прирівнювалась до погляду бога або ж правителя. Окрім того, у Єгипті змія вважалась також божеством сонця, достатку, землі та врожаю і була в той же час символом зорі. Існує думка, що «змієцентричні» вірування почалися саме в Єгипті і саме звідти поширилися по всьому світу [Йошіно 2003, *14*].

Мотивуючи таке поширення змії як тотема, божества чи сакрального символу, дослідниця наводить кілька причин. Насамперед, на її думку, змія завжди видавалася незвичайною істотою, що виокремлювало її з-поміж інших представників тваринного світу. Серед незвичайних, сакральних властивостей виділялись можливість міняти шкіру (що сприймалося як оновлення або переродження – якості, властиві лише божествам або ж предкам), убивати своєю отрутою істоти в десятки разів більші за неї саму (що вважалося надзвичайною «неземною» силою), уміння пересуватися сушею та по воді, не маючи окремо виділених кінцівок тощо. По-друге, дослідниця звертає увагу на форму змії – видовжене тіло з краплевидною головою, що нагадує фалічний символ. У давній Японії це трактувалось як Начало, зародження життя або як перероджений дух Предка [Йошіно 2003, *14*].

У Китаї виділяють пару Першопредків – Фукукі та Джьока, що мали тіло змії, а обличчя людини. Саме вони зародили життя у всіх його формах. І, незважаючи на те що у країні існували й повір'я, згідно з якими змії приносили хвороби, нещастя, були проклятими істотами, все ж, аналізуючи китайську міфологію та фольклор, бачимо, що переважає позитивний образ змії [Йошіно 2003, *17*]. Згодом у міфології Китаю (а пізніше – і Японії) образ змії-предка під впливом розвитку суспільної думки та переходу на складніший її рівень переосмислюється і трансформується. Таким чином і з'являється образ дракона.

На думку російського фольклориста Володимира Проппа, формування образу дракона можна віднести до того періоду, коли міфологічні символи тварин поступаються місцем богам, які поєднують у собі риси як людини, так і тварини. Це можна простежити в зображенні зміїв та драконів у фольклорних традиціях різних країн: у Японії дракони зображаються з тілом змія, пащею крокодила, рогами оленя, крилами сокола або орла, лапами тигра тощо. Таким чином, у синкретичному образі дракона присутні риси тих тварин, які колись могли виступати тотемами роду чи племені і пам'ять про яких залишилась, але у дещо зміненому вигляді.

Згадуючи роботи, що мали на меті пояснити природу змія, Володимир Пропп виклав два основні на той час пояснення. Одна з думок полягала в тому, що дракони вважались доісторичними тваринами, які з часом вимерли, однак пам'ять про них, хоча і в значно трансформованому вигляді, збереглася донині. Інша версія відштовхується від міфології і частково від солярної теорії та трактує змія як темну сторону місяця, а героя – як світлу.

У той час як у переважній більшості українських казок змій був демонічною істотою, яка вороже ставилася до головного героя, викрадала дівчат та жінок, за визначенням Олександра Афанасьєва, була «скупим хранителем скарбів» [Афанасьев 1995], у японських міфологічних текстах та чарівних казках не можемо не помітити, що, хоча дракони й уособлюють два протилежні начала – добра і зла, все ж найчастіше вони виступають у ролі хранителів саме добра.

Вперше образ дракона у японській міфології зафіксовано у першому письмовому джерелі японської літератури – міфологічному літописі «Кодзікі». У першому

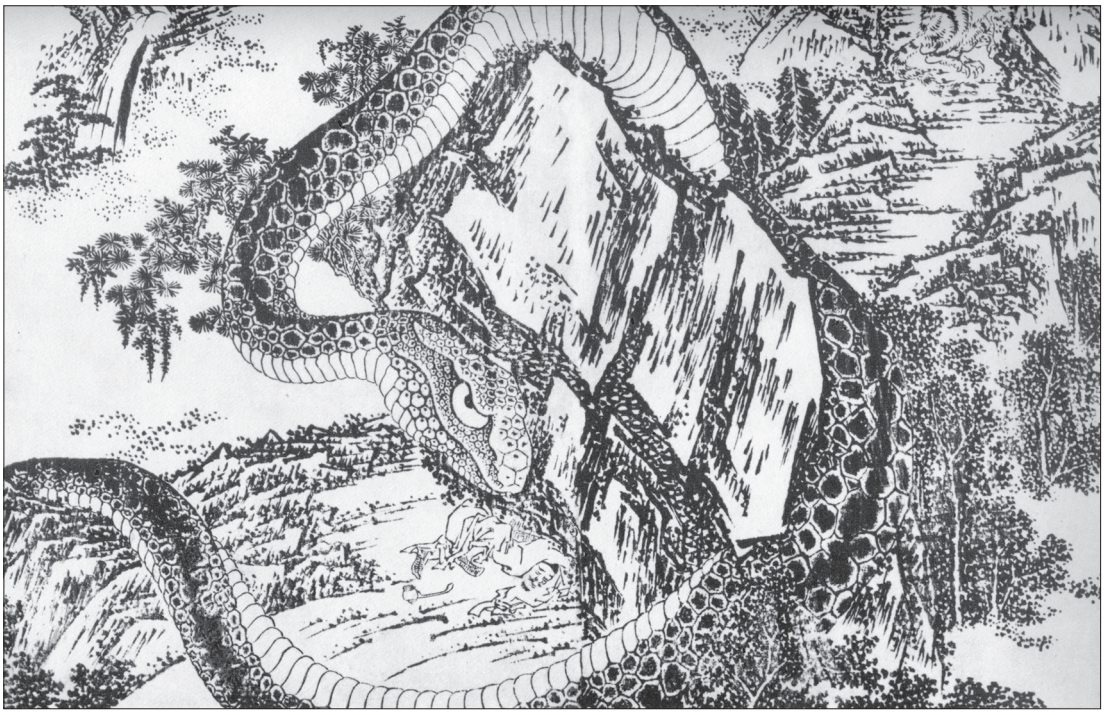

В горах Лун Ху-шань. Ілюстрація до роману Бакіна "Суйкоден" (дереворит, 1806–1828).

сувої, у розділах про створення світу, насамперед постає образ Прихованого Дракона, який уособив у собі Велике Начало. Згодом з'являються Бог-Дракон Ущелин – Кураокамі-но-камі та Бог-Дракон – Окаміно-Камі, від шлюбу з доньками якого народжуються наступні боги.

Розглядаючи образ дракона у японській міфології та казці і звертаючись до тогочасних вірувань, що побутували на території країни, зазначимо, що на час створення «Кодзікі» у Японії була поширена так звана «національна» релігія – синтоїзм. Науковці досі дискутують з приводу того, чи було ті культи та вірування, які існували у Японії у VIII столітті, об'єднано в одну спільну релігію. Однак, безсумнівно, всі тогочасні вірування, що передували створенню єдиної релігії, сформували синтоїзм саме таким, яким він є зараз. А тому, оскільки ми не володіємо достатньою інформацією про "досинтоїстькі" релігійні течії, ми спиратимемося саме на синтоїзм як догму культів та вірувань, що, у свою чергу, вплинули на формування японського фольклору. Розглядаючи властиві для синтоїзму особливості, насамперед варто зазначити поклоніння природі та обожнювання її. Вважалося, що душа є присутньою у всьому і, відповідно, у кожній речі є бог. Виділяючи природні стихії, варто звернутися насамперед до культу води. Культи повітря, землі (у тому числі й гір) та вогню мали надзвичайно велике значення у повсякденному житті Японії. Однак саме культ води відігравав чи не найбільшу роль. Це легко можна пояснити географічним розташуванням Японії – острівної країни, зусібіч омитої водою. До того ж цьому сприяла культура вирощування рису, урожай якого безпосередньо залежав від рівня та кількості води на полях.

Зважаючи на те, що значною мірою японська культура формувалась під впливом китайських традицій, звернімося до деяких вірувань Китаю. Російський китаїст Леонід Васильєв зазначає, що справжніми господарями всіх вод країни були божества і духи окремих морів, річок, озер і каналів, серед яких особливе місце належало Лун-ванам – драконам-покровителям водяної стихії. Таких драконів було чотири, головним з них був Ао Гуан – дракон Східного моря, до якого звертались за допомогою під час засухи або повені. Морські дракони вважалися могутніми владиками, що мали на морському дні незліченні скарби, яким поклонялися і які були символом імператора. Однак у першу чергу дракон розглядався як символ дощу та усієї водної стихії, покликаної запліднити землю [Васильев 2001, *403*].

У японському фольклорі таке бачення драконів також знайшло своє відображення. Морський Дракон (або Морський Цар), що чи не найчастіше з'являється у чарівних казках, безпосередньо пов'язаний з культом води і є уособленням доброго начала, помічником, що дає людству багатство та знання. Яскравими прикладами є чарівні казки «Урасіма Таро» та «Два брати», герої яких зустрічаються саме з Морським Драконом і отримують відповідну нагороду за доблесні та хороші вчинки. У цих казках дракон виконує функцію чарівного помічника – одного з обов'язкових персонажів чарівної казки. Без такого помічника часто неможливою є реалізація однієї з головних функцій казки – переходу в інший світ і подолання різноманітних перешкод.

Однак, як уже зазначалося раніше, частина драконів у світовому та японському фольклорі має негативну функцію – ворога головного героя. Дракон, що має негативне навантаження, також є обов'язковим персонажем, елементом чарівної казки. Цей тип драконів також уперше зафіксовано у «Кодзікі», зокрема у розповіді про те, як бог Сусаноо-Но-Мікото перемагає дракона Ямата-Но-Орочі та рятує Чудесну Діву Із Інада – Кусінада-Хіме. Можна зазначити, що таким чином вперше письмово фіксується мотив змієборства у японському фольклорі загалом та у міфології зокрема. Згодом мотив змієборства знаходить своє відображення у чарівних казках, де дракон фігурує як знайомий нам з українського фольклору Змій-Горинич. Яскравим прикладом є казка «Кендзо-звитяжець», головний герой якої майже аналогічний до українського Котигорошка.

Таке негативне навантаження дракона може бути безпосередньо пов'язане з його позитивним образом. Можна припустити, що виник такий негативний образ після остаточного формування позитивного. Оскільки дракон, як вважалося на початкових етапах розвитку суспільства та форму-

вання суспільної свідомості, був Началом, Предком, мав владу над водою та дощем та був покровителем урожаю, відповідно, проводились певні ритуали та обряди, спрямовані на поклоніння йому та його задобрення. Серед таких ритуалів, безперечно, були присутні і жертвоприношення. Саме відлуння ритуалів жертвоприношення ми спостерігаємо у казкових сюжетах про порятунок діви від дракона. Такі ритуали було зафіксовано не лише в Японії, а й у всіх країнах, де землеробство безпосередньо залежало від водойм та кількості опадів. На час, коли суспільство було переконане у залежності врожаю, погоди, удачі тощо від вищих сил та богів, ритуали жертвоприношень були необхідним та невід'ємним елементом народного життя. З розвитком суспільства та переходом свідомості на вищий рівень ритуал і саме поняття жертвоприношення починає всіляко засуджуватись та перероджуватись. Таким чином, необхідна раніше дія перетворюється до певної міри на злочин. Такі зміни не могли не знайти свого відображення у фольклорі. Як зазначає Володимир Пропп, саме з такого засудження раніше необхідного явища і виникає мотив змієборства, спричиняючи появу негативного образу дракона.

Мотив переходу до іншого світу фіксується у переважній більшості чарівних казок, де фігурують дракони. З огляду на те що казки до певної міри відображають реальність, звичаї, традиції та обряди, символічний перехід у «той світ» можна вважати не чим іншим, як відображенням обряду ініціації у давні часи – посвячення парубків у дорослих чоловіків. Адже під час обряду ініціанти часто мали «перейти» межу між світами, подолати у «потойбіччі» певні перешкоди, здобути тотемну тварину і повернутися у «цей» світ. Вважалося, що саме такий перехід і завдання, що його супроводжують, сприяють набуттю парубками статусу чоловіків, готових до дорослого життя.

У міфологічному літописі «Ніхонсьокі» зафіксований перехід до Морського Царства (що прирівнюється до переходу у потойбічний світ), де зазначається, що головний герой відвідує Країну Токойо (Токойо-но-Куні) [Сакураї 1996, *151*]. Згодом подібний сюжет зустрічається також і у поетичній антології «Манйосю». Як зазначає японський фольклорист Сакураї Токутаро, такий перехід героя у потойбіччя, безсумнівно, відображає уявлення японців про ідеальний світ, вирій. Тобто світ, у який переселяється людина або ж її душа після смерті [Сакураї 1996, *153*]. Цікаво зазначити, що в українському фольклорі потойбічний світ, «тридесяте царство» знаходяться, як правило, у горизонтальній площині (на краю землі, за обрієм, за тридев'ять земель тощо) [Пропп 1986, *281*], а у японському фольклорі «той світ» зазвичай лежить у площині вертикальній. Можливо, це також пояснюється географічним розташуванням Японії – острівної країни, яку зусібіч перетинають гори.

Дослідивши чарівні казки із зафіксованим мотивом переходу у потойбічний світ, у володіння дракона, можемо помітити, що існує дві причини переходу – з власної ініціативи (часто зустрічаються у казках про жадібних братів) та за необхідності (зазвичай зустрічаються при реалізації чарівного завдання). В обох випадках, за умови позитивного характеру героя, дракон винагороджує його за мужність, відвагу, доброту, жалість, допомогу слабшим та інші чесноти.

Таким чином, розвинувшись, образ дракона набуває ще одну функцію – провідника у потойбіччя, який спонукає героя до переходу і допомагає йому. Прикладами такого подолання межі між світами є згадані вище казки «Урасіма Таро» та «Два брати». За деякими версіями цих та інших казок, герої повертаються у земний світ, однак у більшості таких випадків проявляється «розрив» у часі – вони повертаються через десятки і сотні років після свого зникнення.

Спробуємо пояснити таке перетворення часу і простору, вдаючись до поняття міфологічного хронотопу. Зважаючи на те, що для первісного світосприйняття час і простір були нерозривними, утворювали єдине ціле, можна припустити, що зі зміною простору (перехід у потойбіччя), змінюється і час (сприйняття його героєм). Окрім того, існує думка, що потойбічний світ взагалі існує поза часом: там відсутні пори року, дні і ночі, однак вічно світить сонце [Лисюк 2006, *12*]. Згадавши вищенаведені приклади давніх вірувань, зосереджених на

потойбічній силі змії, її хтонічному характері, а також те, що змії символізували вогонь та сонце, припустимо, що у чарівних казках відбувся синтез усіх функцій змії. Оскільки змії, а згодом і дракони вважались предками, які дарували життя та мали можливість перероджуватись і змінювати свою сутність, можемо також зробити припущення, що вони мали здатність керувати часом. Таким чином, дракон у чарівній казці функціонує як божество, як вища сила, що може нагороджувати, карати та розпоряджатись долею героя.

Розглянувши генезис образу дракона та його функції у японській чарівній казці, маємо підстави вважати, що цей образ походить від давніх вірувань, у центрі яких перебувала сакральна змія. Розвинувшись і перейшовши з міфології до казки, образ сакральної змії трансформується в образ дракона. При цьому він залишає собі більшість функцій священної змії і набуває казкових функцій чарівного помічника, провідника та антагоніста. У більшості казок дракон є володарем Морського Цартсва. Зважаючи на те, що, потрапляючи туди, головний герой мусить долати певні перешкоди, можемо вважати, що володіння дракона є не що інше, як потойбічний світ, куди після смерті переноситься душа. А сам дракон, у свою чергу, виступає володарем царства мертвих.

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев А.Н. **Поэтические воззрения славян на природу**. Москва, *1995*.
Васильев Л.С. **Культы, религии, традиции в Китае**. Москва, *2001*.
Дмитренко М. **Українська фольклористика у XX столітті**. Київ, *2004*.
Лисюк Н.А. **Міфологічний хронотоп**. Київ, *2006*.
Пропп В.Я. **Исторические корни волшебной сказки.** Ленинград, *1986*.
Тихолоз Н. **Казкотворчість Івана Франка**. Львів, *2005*.
Sakurai Tokutaro. **Nihonjin to Mukashi Banashi**. Tokyo, *1996*.
Yoshino Hiroko. **Nihonjin no Shiseikan.** Tokyo, *1995*.

А.О. Букрієнко

САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДУХУ У ТВОРАХ МІЯДЗАВИ КЕНДЗІ

(*архетип мудрого старця*)

ДОСЛІДЖУЮЧИ художній текст з позиції архетипного аналізу, ми не можемо оминути увагою таку складну і цікаву тему, як архетип мудрого старця. Ця ідея набула такого самого поширення, як і архетип героя, можемо навіть сказати, що дуже часто існування героя без старця є просто неможливим.

Дану роботу присвячено аналізу символічного вираження цього архетипу у творах японського письменника Міядзави Кендзі. Майже повна відсутність праць, присвячених цій темі, визначає актуальність цієї роботи.

Говорячи про мудрого старця, ми будемо виходити з того, що цей архетип є реалізацією духу. З іншого боку, визначаючи, що таке дух, будь-який дослідник опиняється у досить складному становищі, адже слово "дух" має настільки багато значень, що просто для того, аби зрозуміти їх, треба докласти досить значних зусиль. По-перше, ми говоримо, що дух – це принцип, який протистоїть матерії. При цьому мається на увазі якась імматеріальна субстанція, яка на найвищому рівні називається "Богом". Поширеною також є думка, згідно з якою дух вважається вищим, а душа – нижчим (або навпаки) принципом діяльності людини. Деякі дослідники обмежують дух певними психічними здатностями, функціями чи якостями – такими, як здатність мислити. Дух також вказує на певну настанову чи її принцип, особливим прикладом чого є "дух часу", який насправді є принципом, рушійною силою певних думок, поглядів та дій колективного характеру. Окрім того, існує ще й "об'єктивний дух", тобто культурна спадщина людини в цілому, особливо її релігійні та інтелектуальні досягнення [Юнґ 1996, *289*].

Таким чином, ми можемо охарактеризувати дух як певний "функціональний комплекс", однією з найхарактерніших ознак якого є те, що він сприймається як присутність чогось невидимого. Як приклад можна навести персоніфікацію примітивною свідомістю невидимої присутності в ролі привида чи демона [Юнґ 1996, *290*].

Врешті, розглядаючи дух з позицій даної роботи, ми можемо визначити такі три найголовніші його ознаки:

1) по-перше, принцип спонтанного руху та діяльності;

2) по-друге, стихійна здатність продукувати образи, незалежно від чуттєвого сприйняття;

3) по-третє, автономне та незалежне маніпулювання цими образами [Юнґ 1996, *294*].

Отже, зважаючи на вищевказане, ми, у межах нашої роботи, можемо висунути таку робочу дефініцію цього явища: дух – це певний "функціональний комплекс", однією з основних ознак якого є здатність самореалізовуватись у формі певних образів, а також маніпулювати цими образами, залежно від чинників зовнішнього та внутрішнього характеру. Найчастіше дух реалізується за допомогою архетипу *мудрого старця,* або, за термінологією Джозефа Кемпбела, за допомогою "провісника", який закликає героя до пригоди [Кемпбел 1999, *51*]. А К.-Ґ. Юнґ так характеризує його появу: "Старець завжди з'являється у той момент, коли герой перебуває у безнадійному становищі, з якого його може визволити лише глибоке розмірковування чи вдала думка – іншими словами, **духовна функція** (підкреслення наше. – *А.Б.*) або певного роду внутрішньопсихічний автоматизм. Але тому, що, через внутрішні та зовнішні причини, герой не може з цим впоратися сам, знання, необхідні, щоб заповнити прогалину, приходять у формі персоніфікованої думки" [Юнґ 1996, *300*].

Дуже часто зв'язок з несвідомим реалізується тоді, коли "провідник" з'являється в образі гнома. У Міядзава Кендзі, наприклад, бачимо маленьку кульгаву істоту – слугу Дикого Кота, – яка запрошує на суд Ітіро з оповідання "Жолуді та Дикий Кіт".

Саме цей чоловічок написав листівку, яку отримав Ітіро, що змусила його іти до лісу на пошуки Дикого Кота. Звичайно, всі варіанти самореалізації духа в архетипній історії не обмежуються образом гнома. Дух може бути присутнім і у вигляді "справжнього" духа – привида чи духа померлих, і в образі дорослих людей чи юнаків, хтонічних тварин.

Найперше, що робить "провідник" у архетипній історії, – задає запитання "хто?", "що?", "чому?" тощо або якісь інші, що мають навернути героя до саморефлексії, примусити його міркувати, мислити. Наприклад, у вже згадуваному творі "Жолуді та Дикий Кіт" першим запитанням гномободібного чоловіка до Ітіро було: хто він?

"Ітіро почувався зле, але, заспокоївшись, наскільки можливо, запитав:

– Ти не знаєш Дикого Кота?

Тоді чоловічок глянув скоса на Ітіро, скривив рот і ледве проговорив, сміючись:

– Пан Дикий Кіт скоро сюди повернуться. А ти, очевидно, Ітіро" [Кендзі 1995, *44*].

Ітіро, відповідно, зацікавився, звідки цей чоловічок знає його ім'я, та почав ставити питання (саморефлексія), і, врешті, виявилось, що саме цей чоловічок написав ту листівку, яку отримав Ітіро.

Тенденція пробуджувати мислення є характерною для духа взагалі, а в даному конкретному разі реалізується і за допомогою "суду жолудів", на якому Ітіро має визначити, який із жолудів, що прийшли до Дикого Кота, визнати найголовнішим:

"– Сьогодні вже третє засідання нашого суду. Давайте приймемо справедливе рішення, врахувавши усі обставини.

Тоді жолуді закричали, перебиваючи один одного:

– Ні, ні! Що б там не говорили, найголовнішим має бути той, у кого найзагостреніша голова!

– Ні, неправильно! Найголовніший – це найкругліший!

– Дурниці! Найбільший!" [Кендзі 1995, *51–52*].

Ітіро приймає воістину Соломонове рішення, яке якщо й не задовольняє, то принаймні заспокоює усіх:

"– Ну, якщо так, то, може, сказати їм таке: серед усіх присутніх тут найголовнішим є найдурніший, найнеохайніший і взагалі ні до чого не здатний" [Кендзі 1995, *53*].

Якщо розглядати цей епізод з точки зору саморефлексії та духовного зросту героя, то можна зробити припущення про те, що ця формула ("дурний, неохайний і ні до чого не здатний") є насправді рефлекторною вербалізацією тих негативних рис, яких має позбутися Ітіро, щоб успішно пройти своє випробування.

Ще однією ознакою цього архетипу є солярність, тобто зв'язок із сонцем: "У деяких... казках властивість нашого архетипу, пов'язана з осяянням, виражається в тому, що старий прирівнюється до сонця" [Юнґ 1996, *306*]. Дуже цікавий приклад цього можна спостерігати у творі "Звідки пішли оленячі танці". У ньому розповідається про хлопчика Кадзю, який випадково став свідком розмови групи оленів. Спочатку олені довго ходили навколо рушника, забутого Кадзю, і не могли зрозуміти, що це таке. Потім, з'ясувавши, що нічого страшного у цьому предметі нема, вони стали колом, почали хороводити та співати гімн Сонцю:

1. Повернувшись до
Зеленого листя дерев,
Яскраво-яскраво
Сяє Сонце.

2. Листя дерев,
Розбиваючи сонячне світло,
Також сяє,
Ніби залізне дзеркало.

3. Повернувшись до дерев,
Сонячне світло падає вниз
І засліплює хлопчика,
Що сховався у траві.

4. Хлопчик, що сховався,
Піднімається у траві,
Довго служить
Тінь від дерев'яних ніг.

5. Мурахи не заходять
На ту вкриту мохом галявину,
Де сидить хлопчик,
І коріння трави освітлене Сонцем.

6. Вітер любові
Обдуває коріння трави,

У якій сидить
Хлопчик [Кендзі 1995, *354–355*].

У цьому епізоді є декілька моментів, що заслуговують на детальний розгляд, який би допоміг нам краще зрозуміти символізм даного твору. По-перше, олені, починаючи свій танок, стають у коло. У багатьох культурах – і в японській зокрема – коло вважається символом сонця, вічності [Мещеряков 2003, *201*], а психоаналіз називає коло символом процесу гармонізації особистості, індивідуації, або автономним психічним фактом, який характеризується постійно повторюваною феноменологією, що залишається незмінною, де б вона не траплялася. Цікаво, що після того, як олені закінчили свою пісню, Кадзю вибіг з трави і приєднався до них. Тобто ми можемо тлумачити цей епізод як символічне відображення індивідуації героя, і в цьому процесі герою допомагає "провідник" – символічне втілення архетипу мудрого старця, який у даному разі реалізується за допомогою теріоморфної імагінації, більш того – **групової** тваринної імагінації, що робить цей випадок особливо цікавим.

Не можемо ми обминути увагою і той факт, що сонце має для японців особливе значення і з суто міфологічної точки зору, адже головна богиня японської міфології Аматерасу – богиня сонця. Як і у процитованому уривку, в японській міфології тісно переплетено образи сонця і дзеркала: за допомогою дзеркала боги виманили Аматерасу з печери, куди вона заховалась, образившись на свого брата Сусано, і саме дзеркало вона вручала своєму онукові Нінігі, посилаючи його на підкорення землі, "в ролі оберега і символу влади, яка віднині має належати її нащадкам" [Мещеряков 2003, *201*]. Надзвичайно цікавими у даному контексті є слова про "залізне дзеркало". Ми знаємо, що дзеркала бувають скляними, бронзовими, бронзовими з ртутним покриттям, але ми ніде не знайшли жодної згадки про залізне дзеркало. Очевидно, що цей момент може мати два пояснення. По-перше, за часів Міядзава Кендзі обід та задня частина скляних дзеркал робилися з металу, щоб дзеркало могло довше служити. Цілком імовірно, що даний образ було перенесено у твір з реального життя. Хоча, з іншого боку, у давній Японії існувала віра в те, що метал, зокрема залізо, відганяє злих істот та духів [Мещеряков 2003, *205*].

У будь-якому разі, символізм аналізованого епізоду є досить прозорим і зрозумілим: сонце посилає своє світло вниз на землю, там воно розбивається об магічне дзеркало (листя дерев) і, врешті, падає до самої землі, де засліплює хтонічну істоту, що заховалася у траві. Засліплений цим сонячним світлом, Кадзю вибігає зі своєї схованки до оленів, тобто перемагає свій хтонічний характер (свою фемінність). Але ми не маємо підстав говорити про повний розрив із жіночим началом, навпаки, тут ми можемо спостерігати один із прикладів гармонізації особистості, поєднання фемінності та маскулінності.

Привертає увагу також рушник, навколо якого танцюють олені. Що це: теж якийсь образ, що має власне символічне наповнення (а якщо має, то яке?), чи просто збіг? Але, як відомо, при архетипному аналізі не буває випадковостей і все має своє значення, і цей рушник теж. Ось який зміст у такого роду предмети вкладає відома німецька дослідниця Фрідель Ленц: "Хустки – це тканина, і створюються вони з прядених ниток. Мовою образів нитки думок прядуться у мисленнєву тканину" [Ленц 2000, *206*]. Виходить, що, танцюючи навколо рушника (мислення, думки), олені (провідник) певним чином активізують та стимулюють мисленнєву діяльність (саморефлексія), спрямовуючи думки у певному напрямку (духовний ріст).

Врешті, тут наявна і вся "супутня" символіка: хтонічність (жіноче начало), солярність (чоловіче начало), "провідник", який допомагає герою, коло, до якого герой приєднується. Складається враження, що ми спостерігаємо не за звичайним випадком із життя (хай навіть і казкового), а за якоюсь виставою, у якій все розігрується як по нотах, ніби усе це було кимось наперед спланованим і Кадзю навмисне "затягли" у цю ситуацію. І тут ми зустрічаємо дуже цікаву особливість мудрого старця (яка, проте, є властивою для усіх архетипів без винятку), а саме – його амбівалентність, наявність у ньому як світлої, позитивної частини, так і темної, негативної.

Вже сама по собі форма гнома передбачає певне обмеження і наштовхує на думку

про натуралістичне рослинне божество, яке приходить з пекла [Юнґ 1996, *308*]. Дуже цікавою у цьому контексті видається характеристика англійської дослідниці Діан Перкісс, яка, досліджуючи англійський фольклор, дійшла висновку про переважно жіночий характер цього образу. Ми не будемо зараз розглядати гендерні характеристики образів, врешті, як уже зазначалось, дух може самореалізовуватись і за допомогою жіночих образів. Цілком припустимо, що в англійському фольклорі ці образи зустрічаються частіше. Головним є те, що і жіночі, і чоловічі образи виконують однакові функції.

Отже, говорячи про "жінку-провідника", Діан Перкісс, зокрема, зазначає: "Вона – охоронець воріт, вона охороняє вхід до іншого царства. Як усі охоронці воріт, вона, ніби Янус, має два обличчя: одне обличчя – гарне, обличчя, що обіцяє; друге – потворне, обличчя, яке наводить жах. Як і все, що призводить до змін, вона дає подвійну обіцянку: блаженство та страх. Ті, хто прагне змін, прагнуть її: шукачі пригод, мандрівні лицарі, романтичні поети та митці. Хоча вона також приходить і до тих, хто зовсім її не прагне" [Перкісс 2001, *4*].

Найбільш красномовним прикладом реалізації негативного аспекту провідника у творах Міядзава Кендзі є, мабуть, Сокіл з твору "Зірка Дрімлюги". Як ми уже знаємо, у цьому творі Сокіл приходить до Дрімлюги додому і вимагає, щоб та змінила своє ім'я. У даному разі ця "безглузда" вимога є насправді закликом до саморефлексії:

"– Пане Соколе, це неможливо (змінити ім'я. – *А.Б.*). Я не сам вигадав його собі; мені його дали боги.

– Дурниці. От про моє ім'я можна сказати, що його мені дали боги. А твоє ім'я – ти його просто вкрав у мене і у вечора. Міняй ім'я!" [Кендзі 1995, *60*].

Ця вимога видається на перший погляд дуже жорстокою і позбавленою будь-якого сенсу. Проте, розглядаючи даний епізод з точки зору архетипного аналізу, ми отримуємо дуже цікавий результат. До того ж нам не вдалося знайти у класичній японській літературі (яка, як відомо, є "енциклопедією" японських символів) згадок про негативне наповнення цього символу. Звичайно сокіл – хижий птах, який убиває інших птахів та звірів. З огляду на це в Японії закріпився образ сокола-мисливця, якого використовують на полюванні. Важливо, що власники соколів дуже любили своїх "підлеглих" [Мещеряков 2003, *102–105*], тому ми вважаємо, що яскраво негативне наповнення даного образу, яке ми бачимо в аналізованому творі, є ще одним підтвердженням його архетипного походження.

Проте у даному творі є ще один персонаж, який можна назвати "провідником", а саме – Сонце, до якого Дрімлюга перший раз звертається із проханням. У цьому епізоді ми бачимо всі характерні для "провідника" ознаки: і заклик до саморефлексії (переданий, правда, у досить завуальованій формі), і його ("провідника") солярний характер:

"– Ти ж Дрімлюга, чи не так? Так, важко це. Полети сьогодні ввечері на Небо і попроси зірки, (щоб вони тобі допомогли). Ти ж нічна пташка, хіба ні? – сказало Сонце, віддаляючись" [Кендзі 1995, *64–65*].

Солярний характер аналізованого символу не викликає жодних запитань: Сонце не може символізувати нічого іншого, окрім самого себе. І заклики до саморефлексії також є дуже красномовними. Отже, можемо говорити про двоїстий характер реалізації архетипу мудрого старця у даному творі: з одного боку це Сокіл – негативний, майже демонічний аспект, з іншого – Сонце, досить нейтральний, але в цілому досить доброзичливий персонаж.

Іншим, не менш цікавим, прикладом негативного втілення цього архетипу є диригент (або керівник оркестру) з оповідання "Віолончеліст Ґосю". У цьому творі диригент сварить Ґосю за те, що той ніяк не може правильно заграти свою партію. Звичайно, для Ґосю це дуже неприємно, він навіть починає плакати, проте, врешті, саме цей момент і стає вирішальним для нього: саме через ці образи він починає репетирувати ночами, і під час цих нічних репетицій з ним починають відбуватися різні дива, і він, врешті, не лише зміг правильно заграти свою партію, а й, на прохання колег, виконав іншу п'єсу, яка просто-таки вразила усіх своєю красою та гармонійністю.

Ще одним цікавим прикладом такої форми реалізації архетипу "провідника" є персонаж на ім'я Дзанеллі з твору "Вечір залізницею Чумацького Шляху". Дзанеллі

вчиться у школі разом з головним героєм Джованні. І того вечора, коли з Джованні трапилась та незвичайна пригода, якій, власне, й присвячено оповідання, Дзанеллі, зустрівши Джованні на вулиці, почав його ображати і насміхатись над ним. Безперечно, що ці кпини та образи також насправді є лише способом примусити героя замислитись, вивести його зі стану рівноваги.

Таким чином, як і у двох попередніх творах, у даному разі ми можемо спостерігати дуже цікавий спосіб втілення архетипу мудрого старця ("провідника"): його заклик до саморефлексії реалізується через негативні риси – жорстокість, знущання тощо. Проте і у цьому разі його мета залишається незмінною: вивести героя зі стану очікування і змусити його змінитися. Іншими словами, він має "підлаштовувати різного роду неприємні ситуації, єдиною метою яких є спрямувати нашого простака на той шлях, яким він має йти, але який, через свою безпросвітну дурість, ніколи б не знайшов" [Юнґ 1996, *309*].

Дуже цікавими також видаються слова Діан Перкісс про те, що "провідник" є водночас "охоронцем воріт" ("a gatekeeper"). Власне, у такому творі, як "Переобтяжений роботою ресторан", ми можемо бачити майже дослівне відтворення цього образу:

"Двоє піднялись на ґанок. Ґанок був викладений білою цеглою з провінції Сето і виглядав дуже красиво. А на скляних дверях був напис золотими літерами: "Заходьте, будь ласка, усі бажаючі. Не соромтесь"" [Кендзі 1995, *92–93*].

У даному разі двері виступають ніби кордоном, тією межею, за якою закінчується цей світ (свідоме) і починається потойбічне (несвідоме), іншими словами – тим місцем, у якому закінчується життя і починається смерть. Дуже красномовною є табличка на дверях, яка закликає мандрівника зайти досередини, виконуючи роль "провідника", тієї сили, яка спрямовує героя, змушує його рухатись у потрібному напрямку. Як заклик до саморефлексії (правда, лише до певної міри) можна розглядати і напис на внутрішньому боці цих дверей:

"Ми особливо раді бачити у нас повних та молодих гостей".

Двоє, побачивши слова "особливо раді", дуже зраділи:

– Чуєш, нам тут будуть дуже раді.

– Бо ми відповідаємо обом вимогам" [Кендзі 1995, *93*].

Врешті, зайшовши досередини, двоє героїв попрямували до власної смерті, тому у даному разі ми маємо всі підстави говорити про негативний характер реалізації "провідника".

Неабиякий інтерес викликає також і теріоморфний характер символіки двох проаналізованих творів ("Зірка Дрімлюги" та "Звідки пішли оленячі танці"). Як уже зазначалося, тваринна форма реалізації архетипу означає, що його зміст та функції все ще перебувають у позалюдській сфері, тобто по інший бік людської свідомості. Проте це не виключає можливості символічного тлумачення цих образів. Принаймні отримані результати теж обіцяють бути досить цікавими. Наприклад, Сокіл. Сокіл – це насамперед птах. Пташина стихія – повітряне царство. Японською мовою повітря звучить як "ku:ki", причому перший ієрогліф "ku:" означає "порожнеча" [Фельдман-Конрад 1977, *439*], а другий "ki" – "дух" [Фельдман-Конрад 1977, *342*], тобто "порожній дух". Таке трактування пов'язує японську традицію з європейською: давньогрецькою мовою повітря називається "pneuma", і те ж саме слово також означає "духу". Це подвійне значення вказує на образ: так само, як птах піднімається у повітря, піднімається і думка у царство духа [Ленц 2000, *320*]. Іншими словами, птах символізує духовний потяг, а пташиний політ – духовний ріст.

Таке тлумачення ніяк не заперечує запропонованого нами раніше розуміння Сокола як образу, за допомогою якого реалізується архетип мудрого старця. Навпаки, воно лише підтверджує його.

Так само і олені в іншому творі символізують той самий духовний ріст: "Його (оленя) розлогі роги за своїм походженням є не кісткою і не рогом, а піднятим догори розгалуженням кровоносної системи. Те, що він може підняти свою кров над собою, і саме над головою, в якій панують процеси руйнації, робить його образом того, хто прагне догори. У багатьох оповідях говориться про цей цілком реальний символ" [Ленц 2000, *316*].

Отже, підсумовуючи, ми можемо сказати, що "олень символізує несвідомий фактор, який вказує на шлях, що веде до

вирішальної події: або до омолодження (тобто радикальної зміни в особистості чи у стосунках з коханою людиною), або до відвідин потойбічного світу… або навіть до смерті. Окрім того, олень виступає у ролі носія світла і символів мандали (кола і хреста)" [Франц 1998, *121*], тобто є типовим психопомпом – провідником у несвідоме. У наведеній вище цитаті особливу увагу привертає згадка про те, що "олень виступає у ролі носія світла і символів мандали (кола і хреста)", адже в аналізованому творі олені стають колом, починаючи співати свою пісню. Власне, цей факт є ще одним доказом зв'язку між оленями та несвідомим – олені насправді є "провідником" у потойбічне.

Таким чином, ми побачили, що ці дві розглянуті нами тваринні імагінації дійсно є символічними втіленнями ідеї духовного росту, що не заперечує, а навпаки – підсилює їхню роль образів, за допомогою яких архетип мудрого старця знаходить своє вираження у творах Міядзава Кендзі.

Врешті, ми підійшли до однієї з найцікавіших та найсуперечливіших ідей, з якими стикається будь-який дослідник, застосовуючи методи архетипного аналізу, – ідеї відносності добра і зла. Звичайно, Сокіл злий, бо він знущається з нещасної Дрімлюги, яка ніяк не може себе захистити. Проте саме ці знущання і виводять її на шлях, пройшовши яким вона врешті досягає найбільшого: перетворюється на прекрасне сузір'я Касіопеї. І чи такими вже добрими є олені, які танцюють навколо рушника Кадзю? К.-Ґ. Юнґ, говорячи про цю амбівалентність, зазначає: "За даних обставин, коли б не з'явився "простий" та "добрий" старець, з різних причин доцільно прискіпливо вивчати контекст" [Юнґ 1996, *309*]. Наприклад, у творі "Звідки пішли оленячі танці" ми можна запідозрити, чи не була уся сцена з падінням Кадзю спеціально підлаштованою, з метою виманити його до лісу. Якби Кадзю здогадався, що саме через цих оленів він пошкодив ногу, то вони здалися б йому слугами злої сили. А у творі "Жолуді та Дикий Кіт" "провідник" взагалі сам зізнається, що це він примусив героя вирушити у подорож.

Найбільш неоднозначним у цьому плані є твір "Зірка Дрімлюги", адже у ньому образ "провідника" виражається за допомогою аж двох символів: Сонця і Сокола. При цьому Сонце виступає як досить доброзичливий персонаж, репрезентуючи позитивний аспект аналізованого архетипу, а Сокіл – навпаки, як злий і жорстокий персонаж, репрезентуючи негативний аспект того самого архетипу. Сокіл, будучи тваринною імагінацією, має чітко виражений теріоморфний характер. Таку саму особливість мають і олені з твору "Звідки пішли оленячі танці". У творі "Жолуді та Дикий Кіт" "провідник" репрезентується як хтонічна істота – персонаж не з нашого світу. А у творі "Переобтяжений роботою ресторан" він взагалі виступає як неістота, набуваючи форми звичайних дверей. І лише у "Вечорі залізницею Чумацького Шляху" герой має цілком людський характер – це звичайний хлопчик на ім'я Дзанеллі.

Усіх цих персонажів об'єднує та роль, яку вони виконують у творах, – роль мудрого старця, "провідника". Цитуючи М.-Л. фон Франц, ми можемо стверджувати: "Виконуючи роль своєрідного моста до більш глибоких пластів психічного, він виражає певний несвідомий досвід, який притягає до себе свідомість і веде його до нового знання і нових відкриттів, символізуючи інстинктивну мудрість, властиву людській природі" [Франц 1998, *121*].

ЛІТЕРАТУРА

Кемпбел Д. **Герой із тисячею облич**. Київ, *1999*.

Ленц Ф. **Образный язык народных сказок**. Москва, *2000*.

Мещеряков А.Н. **Книга японских символов. Книга японских обыкновений**. Москва, *2003*.

Фельдман-Конрад Н.И. **Японско-русский учебный словарь иероглифов**. Москва, *1977*.

Франц фон М.-Л. **Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке**. Санкт-Петербург, *1998*.

Юнг К.-Г. **Душа и миф: шесть архетипов**. Киев, *1996*.

Purkiss Diane. **Troublesome Things: A History of Fairies and Fairy Stories**. London, *2001*.

Miyazawa Kenji. **Ginga tetsudou no yoru**. Toukyou, *1995*.

ІСТОРІЯ

С.В. Капранов

ПСИХОТЕХНІКА ТА МІСТИЧНИЙ ДОСВІД У СІНТО: ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ

СІНТО[1] останнім часом все більше привертає увагу дослідників, у т.ч. й поза межами Японії. Проте насамперед об'єктом досліджень, як і раніше, залишаються ритуали, міфологія або політичні аспекти сінто (див., напр., [Shinto… 2000; Синто... 2002]). Водночас, якщо ми погодимося з Є.О. Торчиновим, який вважав, слідом В.С. Соловйовим та У. Джеймсом, що «саме релігійний досвід є фундаментальною основою феномену релігії як такого» і «первинним елементом релігії з усіма її віруваннями, догматами та інститутами» [Торчинов 1998, *26*], тоді найважливішим слід визнати питання про релігійний досвід, а точніш – про глибинні релігійні переживання у сінто. Далі, з цього погляду, важливим видається питання про шляхи набуття глибинного релігійного досвіду, тобто про психотехніку. Однак цей аспект сінто досі недостатньо вивчений. Мало того, у монографіях, що присвячені сінто в цілому, його або взагалі не розглядають, або розглядають дуже побіжно. Так, у праці Г.Є. Свєтлова лише побіжно згадано про шаманське коріння сінто [Светлов 1975, *16*]. Більше уваги психотехніці сінто приділяє А.А. Накорчевський [Накорчевский 2003, *237– 241*, *369–383*], але і в його праці цей аспект сінто також лишається маргінальним. Виняток становить книга відомого дослідника С. Пікена [Пикен 2005], присвячена саме психотехніці сінто; проте вона має не науково-дослідницький, а популяризаторський характер (це свого роду "самовчитель сінто для західних людей"). Такий брак уваги до психотехніки з боку науковців зумовлений, вірогідно, тим, що сінто сприймають або як общинну релігію, у центрі якої перебувають землеробські календарні обряди, або як певний ідеологічний конструкт, покликаний забезпечити єдність японської нації та стабільність державного режиму.

В обраній нами перспективі сінто (точніше, сінтоїзм)[2] як політична ідеологія – вторинне, пізнє явище – нас як об'єкт дослідження не цікавить. Натомість визначення сінто як «доосьової» общинної релігії [Накорчевский 2003, *11–14*] дозволяє попередньо віднести його до архаїчних релігій із домінуванням перинатального типу згідно з класифікацією Є.О. Торчинова. На користь цього свідчить і поширена думка, що сінто має шаманські витоки. З іншого боку, деякі дослідники, зокрема Фукунаґа Міцудзі (福永光司), Курода Тосіо (黒田俊雄) тощо, загострюють увагу на даоському впливі на сінто, доходячи навіть до ототожнення сінто з даосизмом (див. [Shinto… 2000, *5, 13–31*]). Уникаючи таких крайнощів, даоський вплив на сінто визнають й інші вчені. Так, К.І. Голигіна стверджує, що такого впливу зазнали сінтоські молитви-*норіто* (祝詞) [Голыгина 1995, *53–60*]. До певної міри вплив даосизму на сінто визнавав і Є.О. Торчинов [Торчинов 1993, *212–213*]. А даосизм, згідно з його класифікацією, належить вже до релігій чистого досвіду, хоча вчений і вказує на перехідний характер даосизму, його тісний зв'язок з архаїчною релігійністю [Торчинов 1998, *148*].

Серед різноманітних видів архаїчної релігійності Є.О. Торчинов вирізняє шаманізм та містеріальні культи Стародавнього Сходу й античності. Загалом же слід зазначити, що типологію архаїчного трансперсонального досвіду він детально не розглядає, посилаючись на те, що про психологічну основу такого досвіду ми можемо лише гадати [Торчинов 1998, *86*]. Тому питання про типи релігійного досвіду в сінто може бути цікавим не лише для японознавства, а й для вивчення архаїчної релігійності в цілому.

Насамперед саме по собі колективне календарне свято *мацурі* (祭り) може бути

джерелом певних типів релігійного досвіду. Це переживання визволення, звільнення від соціальних норм, повернення до первісного хаосу, а по тому відновлення ладу [Накорчевский 2003, *275–276*; Молодякова, Маркарьян 2004, *14–15*]. Дія такого святкування на психіку може бути дуже сильною, особливо якщо врахувати оргіастичний і «екстремальний» характер деяких *мацурі*, добре описаний як А.А. Накорчевським [Накорчевский 2003, *277–282*], так і відомим японським письменником Місімою Юкіо (三島由紀夫) (див. цитату в [Молодякова, Маркарьян 2004, *177–179*]). Далі, це переживання зустрічі із сакральним, з камі. За спостереженням Е.В. Молодякової та С.Б. Маркар'ян, навіть сьогодні, коли виносять священний паланкін-*мікосі* (神輿), багатьох учасників свята охоплює «щось на кшталт релігійного екстазу». Про змінений стан свідомості свідчать і незвичайні здібності (наприклад, ходіння по вогню босоніж), які учасники свят подекуди демонструють [Молодякова, Маркарьян 2004, *16, 46*]. Можна припустити, що в давнину дія цих ритуалів була сильнішою.

Джерелом глибинного релігійного досвіду може бути й притаманна сінто практика очищення – *місоґі* (禊), зокрема поширений її різновид, коли той, хто очищається, тривалий час стоїть під водоспадом [Сінто-но хон 1997, *108–111*; Пикен 2005, *140–151*]. Священик сінто Ямамото Юкітака (山本行隆) твердить, що практика *місоґі* призводить до відновлення «первинної божественної природи камі» в людині [Ямамото 2005, *8*]. Стюарт Д.Б. Пікен характеризує *місоґі* як «основну форму чистого досвіду», шлях до «осягнення космосу», отримання найвищого знання, тобто як психотехніку [Пикен 2005, *134, 137–138, 140*]. Ефективність цієї практики (якій часто передують піст і утримання) підтверджує також її запозичення буддійськими ченцями. Наприклад, відомий релігійний діяч, засновник буддійського ордену «Ніппондзан мьоходзі» (日本山妙法寺)[3] Фудзії Ніцідацу (藤井日達, 1885–1985) внаслідок подібної практики, що тривала сім днів, отримав глибоке містичне[4] переживання, що визначило весь подальший хід його життя [Коростелев 1995, *26–27*]. У XIX–XX ст. *місоґі* привернуло увагу відомого сінтоського містика Кавацури Пондзі (川面凡児, 1862–1929) [Косінто-но хон 1997, *42–45*]. Існує навіть окрема конфесія сінто – Місоґі-кьо (禊教, "Вчення про очищення"), що повністю ґрунтується на цій практиці.

Якщо первісно *місоґі* – все-таки ритуал очищення, а не психотехніка, то практика *цінкон* (鎮魂) спеціально спрямована на роботу із психікою. Про це свідчить вже сама назва: *цінкон* (або, в іншому читанні, *тамасідзуме*) дослівно означає «заспокоєння душі». Головною його метою є зцілення від хвороби, зміцнення здоров'я та забезпечення довголіття. Згідно зі стародавніми японськими уявленнями людина має декілька (дві або й більше) душ. Одна з них у збудженому стані може залишити тіло й тим самим викликати передчасну смерть. За «Рьо-но ґіґе», йдеться про активну душу, що складається з ян-пневми (*йокі,* 陽気)[5]. Цю душу називають також «вогняною», на відміну від пасивної – «водної» душі, що складається з інь-пневми – *інкі* (陰気). Для приборкання активної душі й закріплення її в тілі використовують різноманітні методи, що зазвичай включають ритмічні рухи рук, складених особливим чином, декламацію сакральних формул, дихальні вправи й медитацію (докладніше див. [Сінто-но хон 1997, *117–120*; Косінто-но хон 1997, *118–123*; Накорчевский 2003, *376–381*; Пикен 2005, *45*]. Хоча класична література свідчить, що у давнину практика *цінкон* була дуже поширена, пізніше вона була забута й збереглася лише у вузькому колі втаємничених. Відродження інтересу до *цінкон* пов'язане з ім'ям езотерика Хонди Цікаацу (本田親徳, 1822–1889). Особливого поширення ця практика набула у деяких «нових релігіях сінтоського походження» (*сінтокей сінсюкьо,* 神道系新宗教), наприклад, Оомото (大本, "Велика основа").

З *цінкон* часто ототожнюють тісно пов'язану з нею практику *тамафурі* (魂振, дослівно «трясіння душі»[6]). Вона в певному сенсі протилежна *тамасідзуме*: зміцнення душі людини в ній досягається шляхом її пробудження, збільшення її енергії. Для цього використовують ритмічні рухи тіла й потрясіння магічними предметами. Вважають, що з допомогою таких дій приваблюють камі, сила якого передається

слабкій душі [Сінто дзітен 1999, *391*; Пикен 2005, *143*].

Незважаючи на те що *цінкон* и *тамафурі* – психотехніки в буквальному розумінні слова («праця з душею»), їхня головна мета полягає у зміцненні здоров'я, а не в досягненні глибинного релігійного досвіду. Такий досвід у сінто пов'язаний із практиками безпосереднього спілкування з камі – саме з тими практиками, на яких ґрунтується поширене уявлення про шаманське походження сінто. Йдеться насамперед про одержимість божеством (*каміґакарі,* 神がかり). Хоча вважають, що камі може заволодіти людиною раптово й всупереч її волі, існують техніки штучного викликання такої одержимості – *кісін* (帰神, дослівно «повернення до камі»). Для цього використовують ритмічні звуки музичних інструментів (насамперед цитрі-*кото*, дзвоників, паломницьких патериць з бубонцями), монотонний спів або декламацію священних текстів, гучні викрики тощо. Особливо слід відзначити явно архаїчну техніку *ютате* 湯立 – кроплення медіума водою з киплячого казана [Сінто дзітен 1999, *355*]. Такі техніки віддавна використовували для отримання віщувань (*такусен,* 託宣).

Практики *каміґакарі* посідають центральне місце у психотехнічному комплексі сінто, який ми розглядаємо. Ще й сьогодні «сходження божества» (*каміоросі,* 神降ろし) в деяких *мацурі* відбувається не в символічній формі, а у формі оволодіння тілом спеціально підготовленого медіума [Молодякова, Маркарьян 2004, *24*; Ніхон-но каміґамі-но дзітен 1997, *18–19*]. Дослідники вважають, що те ж саме відбувалося в давнину з акторами містерій-*каґура* (神楽), у яких вбачають і коріння театру Но [Молодякова, Маркарьян 2004, *42–43*]. Ритуали очищення, у тому числі *місоґі*, входять до обов'язкового комплексу підготовки учасників до медіумічного сеансу. Точно так само *цінкон* практикують зазвичай у комплексі з *кісін*, інколи як підготовчий етап до останнього [Сінто дзітен 1999, *391*; Накорчевский 2003, *381*]. Особливо близько до *кісін* підходять техніки *тамафурі*: камі, якого приваблюють для «підживлення» душі енергією, може оволодіти тілом адепта.

У наш час у так званому «сінто святилищ» (*дзиндзя сінто,* 神社神道) ці практики стали маргінальними, майже зникли зі вжитку[7]. Ми не будемо тут розглядати причини такого стану справ, вкажемо лише на свідоме видалення всіляких «містичних», «ірраціональних» елементів з «державного сінто» (*кокка сінто,* 国家神道) наприкінці XIX ст. Одначе в давнину, як свідчать «Кодзікі» та «Ніхон сьокі», подібні практики були не лише надзвичайно поширені, а їх навіть використовували для прийняття рішень на державному рівні. Класичними прикладами є історії імператорів Судзіна та Цюая, а також імператриці Дзінґу. Імператор Судзін (崇神, 97–30 рр. до н.е.)[8] для визначення причини пошесті й селянських заворушень скликав багато камі; один із них вселився у тіло принцеси та її устами відповів на питання імператора, а також дав вказівки, які ритуали треба провести для припинення лиха [Нихон сёки… 1997, *207–208*] (проте згідно з «Кодзікі» камі з'явився імператору уві сні [Кодзики... 1994, *56*]). Імператор Цюай (仲哀192–200 рр.) радився з камі, що оволоділи тілом його дружини Дзінґу (神功), з приводу війни з племенами кумасо. Камі порадив самодержцеві відмовитися від безглуздої кампанії й замість того підкорити царство Сілла, розташоване на півдні Корейського півострова. Проте Цюай не дослухався до божественних порад, за що заплатив життям. Імператриця Дзінґу після смерті чоловіка знов вдалася до спілкування з камі. Як відомо, вона виконала божественну волю й підкорила державу Сілла [Кодзики… 1994, *80–82*; Нихон сёки… 1997, *262–265*]. Ймовірно, подібними практиками займалася й цариця Хіміко, відома з китайської хроніки «Вей-чжі», яку деякі дослідники ототожнюють із Дзінґу [Мещеряков, Грачев 2003, *101*].

Нас цікавить опис самої процедури спілкування з камі. У медіумічному сеансі зазвичай брали участь троє: медіум, у якого вселялося божество, музикант, що приваблював камі грою на цитрі-кото, й запитувач, або тлумач, – *саніва* (審神者)[9]. Роль останнього була винятково важливою: на нього покладалося завдання з допомогою особливих запитань визначити, що за дух вселився в тіло медіума – чи то справжнє божество-камі, а чи злий дух, що вдає із себе камі, наприклад душа померлого або дух лисиці. Медіум повинен

Торії храму Мейдзі (Токіо).

був підготуватися до сеансу з допомогою спеціального очищення, утримання й посту. З «Кодзікі» й «Ніхон сьокі» ми дізнаємося також про існування у стародавній Японії професіоналів у цій галузі. Такими були, судячи з усього, великий міністр Такесіуці-но сукуне (武内宿禰, інакше Такеуці-но сукуне) та Накатомі-но ікацу-но омі (中臣烏賊津使主), що брали участь у згаданих вище сеансах імператриці Дзінґу. Дослідники сінто мають всі підстави припускати, що первинна функція священнослужителів *каннусі* й храмових танцівниць *міко* саме й визначалася подібними медіумічними практиками. На це вказують етимологія слова *каннусі* (神主, дослівно «той, що володіє *камі*») та ієрогліфічне написання слова *міко* (巫女), що означає китайською мовою шаманку (*у нюй*). Пізніше практики каміґакарі були досить поширені в народному середовищі, зокрема їх використовували мандрівні ченці-*ямабусі* (山伏) під час зцілення тяжкохворих для визначення причин захворювання й способів лікування. Відродження стародавнього сінто діячами школи *кокуґаку* (国学) у XVIII–XIX ст. викликало пробудження цікавості до *каміґакарі* та *кісін* в елітарних езотеричних колах. Особливе значення мають праці Хонди Цікаацу, який систематизував техніки *цінкон* і *кісін*. Він, зокрема, розрізняв у каміґакарі «метод відчуття іншим» (*таканхо,* 他感法), тобто класичний метод за участю *саніви*, «метод самовідчуття» (*дзіканхо,* 自感法) – коли медіум сам закликає у своє тіло камі й з ним спілкується, й «метод божественного відчуття» (*сінканхо,* 神感法) – одержимість, що виникає з волі камі [Косінто-но хон 1997, *124–125*; Накорчевский 2003, *381*].

У XX ст. медіумічні практики, вигнані з офіційного сінто, збереглися, з одного боку, у різноманітних культах, що належать до так званої народної релігії (*міндзоку сюкьо,* 民族宗教), з іншого боку – в «таємних товариствах» і «нових релігіях» (*сінсюкьо,* 新宗教). В останніх «шаманський» досвід служить потужним джерелом формування як доктрини, так і особистості харизматичного лідера. Яскравий тому приклад – біографія Накаями Мікі (中山みき, 1798–1887), засновниці релігії Тенрікьо (天理教, «Вчення Небесного закону»). Тут також виявляється зв'язок між «новими релігіями» та народними культами: відомо, що Накаяма вперше пережила стан *каміґакарі* під час медіумічного сеансу, який проводив чернець-*ямабусі* для зцілення її хворого сина [Комаровский 1996, *9–10*].

Згідно з М. Еліаде, весь вказаний комплекс явищ і технік не можна назвати шаманським у строгому значенні слова. Нам також видається продуктивним запропоноване ним розрізнення шаманізму (в основі котрого лежать екстатичні мандрівки самого шамана до інших світів) та медіумізму – в певному розумінні явища протилежного: у цьому випадку дух або божество вселяється в тіло медіума. Говорячи про японський шаманізм, Еліаде зазначає,

що він «доволі далекий від шаманізму в строгому сенсі – північноазійського або ж сибірського типу» [Элиаде 1998, *335*]. У цитованому місці йдеться насамперед про *ітако*イタコ – сліпих жінок-медіумів, що «позичають вуста» (*куційосе,* 口寄せ) душам померлих для спілкування з родичами. Цей вид медіумізму поширений на півночі острова Хонсю. Однак, як ми бачимо, ті ж самі характеристики можуть бути з успіхом поширені на весь комплекс явищ, пов'язаних із *каміґакарі*. З праці Еліаде випливає, що японський медіумізм типологічно близький до релігій народів Індонезії та Океанії; цілком можливо, що його коріння пов'язане з австронезійським субстратом, наявним у багатьох галузях японської культури, а також у мові. Водночас деякі атрибути *ітако* (бубон, брязкальця, дзеркало, лук, меч тощо) наводять Еліаде, слідом за Ш. Агенауером, на думку про можливе алтайське походження японського шаманізму [Элиаде 1998, *336–337*]. Слід, проте, зазначити, що ареал медіумізму не обмежений територією проживання австронезійських народів. Цікавий випадок розвинутого медіумізму, що культивується як частина високоорганізованої релігії, ми зустрічаємо в Тибеті (оракули, до порад яких звертається навіть Далайлама). Можна також згадати африканські й афро-американські релігії, де медіумізм відіграє значну роль.

Між тим психотехніки сінто не обмежуються одержимістю. Дуже цікавим явищем у нашому контексті є *камікакусі* (神隠し) – викрадення божествами людини (зазвичай дитини) з метою посвячення її в певні таємниці «паралельного світу». Це явище стало нині широковідомим завдяки анімаційному фільму Міядзакі Хаяо (宮崎駿) «Віднесені духами» («Spirited away») – в оригіналі його назва звучить як «*Сен то Ціхіро-но камікакусі*» (千と千尋の神隠し), тобто «*Камікакусі* Сен і Ціхіро». Подібні епізоди зустрічаються в біографіях деяких засновників «нових релігій»: наприклад, молодший брат Сімади Харуїці (島田晴一, 1896–1985), засновника релігійної групи Тенсін омікамікьо (天心大霊神教, «Вчення Великого Камі Небесного серця»), двічі був «викрадений» камі (у віці 10 і 13 років), внаслідок чого здобув дар цілительства й пророцтва [Watanabe, Igeta 1991]. *Камікакусі* вже значно ближче до класичного шаманізму. Дуже рідко, але можна зустріти в історії сінто й тип справжнього шамана. Яскравий приклад того – Міядзі Суйі (宮地水位, 1852–1904), що здійснив чимало подорожей до «інших світів» та описав їх у своїх записах [Косінто-но хон 1997, *40–41*]. Хоч ці явища ще недостатньо вивчені, можна стверджувати, що шаманізм у строгому сенсі слова також має місце в японській традиції.

Повертаючись до *каміґакарі*, слід звернути увагу на його характеристики як релігійного досвіду. Насамперед зазначимо, що зазвичай камі вселяється в тіло медіума лише на короткий час сеансу. Тим не менш в історії «нових релігій» відомі випадки, коли божество залишалося постійно жити в тілі свого обранця, який, таким чином, ставав «живим святилищем». Так було, наприклад, з Накаямою Мікі, а також із засновницею «танцюючої релігії»[10] Кітамурою Сайо (北村サヨ, 1900–1967). Особливо цікавий для нас факт, що в багатьох випадках свідомість медіума не «вимикається» на час сеансу (як буває в інших медіумічних традиціях), що, власне, й уможливлює «метод самовідчуття» Хонди Цікаацу. Нарешті, слід відзначити вплив досвіду *каміґакарі* на особистість одержимого. Вже згадані Накаяма Мікі та Кітамура Сайо з напівписьменних селянок перетворилися на харизматичних лідерів; до того ж камі, що вселився у Накаяму Мікі, написав її рукою цілу книгу п'ятивіршів-танка. Зміни можливі й у фізичному плані: так, Куродзумі Мунетада (黒住宗忠, 1780–1850), засновник релігії Куродзумікьо (黒住教, «Вчення Куродзумі»), після вселення в нього богині Сонця Аматерасу зцілився від смертельної хвороби [Косінто-но хон 1997, *51– 52*].

Якщо відволіктися від прагматики пророкувань і взяти за відправний пункт особистість медіума, *каміґакарі* слід розглядати як різновид містичного досвіду у цілком класичному розумінні (зближення або злиття з божеством), попри всю «екзотичність» як самого божества-камі, так і способів спілкування з ним. Відтак можна зробити висновок, що сінто має досить розвинуту містичну традицію, що включає в себе насамперед *каміґакарі* й техніки

цінкон-кісін, а також *камікакусі* та інші феномени. Саме цю традицію слід, використовуючи слова Є.О. Торчинова, вважати «фундаментальною основою», «первинним елементом» сінто. Ця основа об'єднує сінто з «народною релігією» та «новими релігіями сінтоського походження», попри всі існуючі між ними розбіжності.

Насамкінець зазначимо: схоже, питання про віру та невіру не було для сінто дуже важливим, оскільки японцеві не треба було «вірити» в камі. Він не лише постійно їх бачив у численних ієрофаніях – від Сонця й гір до лисиці, посланця бога Інарі, що забігла на рисове поле, – а й міг спілкуватися з ними через медіумів.

---

[1] Японські слова наводимо в українській транслітерації М. Федоришина [Федоришин 1994]. Довготу голосних не позначено для спрощення. У зв'язку з дискусіями, що виникли останнім часом щодо застосування і змісту терміна «сінто», зазначимо, що в цій статті ми дотримуємося такого «максимально широкого» розуміння сінто, яке запропонував А.А. Накорчевський: сінто – це японські автохтонні правила і ритуали поводження з надприродним, священним [Накорчевский 2002, *252*].

[2] Ми вважаємо, що слід розрізняти *сінто* як **релігію** та *сінтоїзм* як політичну **ідеологію**, вторинну щодо релігійного вчення (пор. іслам та ісламізм). Відповідно ми вживаємо прикметник "*сінтоський*" у значенні "той, що стосується сінто як *релігії*", на відміну від прикметника "*сінтоїстський*" – "той, що стосується *політичної ідеології* – сінтоїзму".

[3] Згідно з прийнятим в ордені тлумаченням його назва означає «Храм дивовижної Дгарми на горі, де сходить сонце» [Тэрасава 1997, *7*]. «Ніппондзан» (日本山) можно перекласти також як «японська гора».

[4] Ми тут використовуємо поняття «містика» у ширшому значенні, ніж пропонував Є.О. Торчинов. Див. наші міркування з цього приводу: [Капранов 2005].

[5] «Рьо-но ґіґе» (令義解, «Тлумачення законів») – коментар на юридичний кодекс VIII ст. «Йорорьо» (養老令, «Закони доби Йоро»), укладений за наказом імператора Дюнна (淳和) групою вчених під керівництвом Кийохара-но Нацуно (清原夏野). Завершений у 833 р. Згідно з А.І. Кобзєвим, ми використовуємо термін «пневма» для перекладу поняття *ці* (気, япон. *кі*).

[6] Відомий етнолог Орікуці Сінобу 折口信夫 пропонує іншу етимологію слова *тамафурі*: або від *тама-о фую* (魂を殖ゆ, «збільшувати душу»), або від *тамафуру*, у сучасній вимові *тамауру* (賜ふる – «пожалувати»).

[7] Цікаво зауважити, що С. Пікен у своїй книзі не згадує *кісін*. Можливо, він вважає, що ця практика не годиться для пересічних американців, яким адресовано книгу. Проте слід взяти до уваги й зв'язок автора зі святилищем Цубакі, а отже, з «ортодоксальним» *дзіндзя сінто*.

[8] Тут і нижче (для імператора Цюая) вказано традиційні дати правління.

[9] Слово *саніва* 審神者 (від *саніва* 沙庭 «двір, посипаний піском» або від *саяніва* 清庭 «очищений двір») первісно означало ритуально чисте місце для медіумічного сеансу; згодом стало позначати особу, яка керує таким ритуалом.

[10] Офіційна назва – Тенсьо котай дзінґукьо (天照皇大神宮教), «Вчення храму найяснішого великого камі Небесного сяйва».

ЛІТЕРАТУРА

Голыгина К.И. **«Великий Предел»: Китайская модель мира в литературе и культуре (I–XIII вв.)**. Москва, *1995*.

Капранов С.В. Некоторые подходы к понятию «мистика» // **Вторые Торчиновские чтения. Религиоведение и востоковедение**. Санкт-Петербург, *2005*.

Кодзики – Записки о деяниях древности: Свитки второй и третий / Пер. со староян. А.М. Ермаковой и А.Н. Мещерякова. Санкт-Петербург, *1994*.

Комаровский Г.Е. Тэнри // **Закон Неба**. Москва, *1996*.

Коростелев С. **Память о земле вечного спокойного света**. Донецк, *1995*.

Косінто-но хон (古神道の本**)**. Токіо, *1997* (япон. мовою).

Мещеряков А.Н., Грачев М.В. **История древней Японии**. Санкт-Петербург, *2003*.

Молодякова Э.В., Маркарьян С.Б. **Мацури: Традиционные праздники Японии**. Москва, *2004*.

Накорчевский А.А. Синто в эпоху Токугава // **Синто – путь японских богов. Т. I. Очерки по истории синто**. Санкт-Петербург, *2002*.

Накорчевский А.А. **Синто**. Санкт-Петербург, *2003*.

Нихон сёки – Анналы Японии / Пер. со старояп. Л.М. Ермаковой и А.Н. Мещерякова. Т. I. Санкт-Петербург, *1997*.

Ніхон-но каміґамі-но дзітен (日本の神々の事典**)**. Токіо, *1997* (япон. мовою).

Пикен С. **Синто. Медитации для исцеления и просветления человеческой души** / Пер. с англ. Ростов-на-Дону, *2005*.

Светлов Г.Е. **Путь богов**. Москва, *1985*.

Синто – путь японских богов. Т. I. Очерки по истории синто. Санкт-Петербург, *2002*.

Сінто дзітен (神道事典**)**. Токіо, *1999* (япон. мовою).

Сінто-но хон (神道の本**)**. Токіо, *1997* (япон. мовою).

Торчинов Е.А. **Даосизм: Опыт историко-религиоведческого описания**. Санкт-Петербург, *1993*.

Торчинов Е.А. **Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния**. Санкт-Петербург, *1998*.

Тэрасава Д. **Рассеять мрак в живых существах**. Москва – Донецк, *1997*.

Федоришин М.С. **Українська транскрипція японської мови**. Львів, *1994*.

Элиаде М. **Шаманизм: архаические техники экстаза** / Пер. с англ. К. Богуцкого, В. Трилиса. Киев, *1998*.

Ямамото Ю. Предисловие // *Пикен С*. **Синто. Медитации для исцеления и просветления человеческой души** / Пер. с англ. Ростов-на-Дону, *2005*.

Shinto in History: Ways of the Kami. Ed. by J. Breen and M. Teeuwen. London, *2000*.

Watanabe M., Igeta M. Healing in the New Religions: Charisma and “Holy Water” // **New Religions**. Tokyo, *1991*.

В.А. Рубель

ДО ПИТАННЯ ПРО АДЕКВАТНІСТЬ ПЕРЕКЛАДУ НАЗВИ ПЕРШОЇ ЗБІРКИ НАЙДАВНІШОЇ ЯПОНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ «МАН'ЙОСЮ»

ПИТАННЯ адекватного перекладу далекосхідних ієрогліфічних текстів європейськими мовами залишається донині однією з найскладніших проблем класичного сходознавства, що стосується і української японістики. Сутність фундаментальних ускладнень, з якими постійно стикаються при цьому дослідники, полягає в тому, що далеко не завжди вдається знайти належний словесний відповідник в українській мові для кожного ієрогліфа. У ситуації з перекладами японських текстів до цієї проблеми додається той фактор, що при запозиченні ієрогліфіки японцями з Китаю теж мали місце певні викривлення їхнього змісту при такому широкому і не завжди змістовно витриманому пристосуванні «китайських знаків» до специфічних особливостей власне японської мови, котра істотно відрізнялася від китайської за своїми фонетичними, лексичними та граматичними параметрами. Це зауваження стосується й назви першої збірки японської класичної поезії «Ман'йосю» (万葉集), укладання якої закінчилося у 759 р. колективом придворних японських літераторів під керівництвом «генерального менеджера» цього проекту знаменитого поета VIII ст. Отомо Якамочі (718–783).

У наявній вітчизняній історіографії утвердилась традиція перекладати назву «Ман'йосю» як «Збірка міріад листків». Означений варіант перекладу потрапив до української японістики за посередництва російського сходознавства, а точніше – завдяки зусиллям автора першого повного перекладу цієї поетичної збірки російською мовою Анни Глускіної, яка завершила цю титанічну роботу на початку 1970-х років, опублікувавши переклад протягом 1971–1973 рр. [Манъёсю 1971–1973]. Формально такий варіант перекладу назви «Ман'йосю» ґрунтується на буквальному тлумаченні змісту ієрогліфічних знаків, якими передано цю назву, хоча не можна виключити, що свою роль у появі зазначеного варіанта перекладу відіграв також його англомовний аналог – "Anthology of Myriad Leaves", який донині вважається класичним перекладом назви «Ман'йосю» в історіографії Великої Британії та США. Більше того, поступово навколо варіанта перекладу «Збірка міріад листків» складалася солідна літературознавча традиція, представники якої почали формувати в руслі перекладеного в такий спосіб найменування відповідну мережу суміжних образних асоціацій за типом «древа японської поезії, на якому росте листя поетичних шедеврів… зі словами, що ототожнюються з листям рослин» (див., напр., [Санович 1977, *588*]) тощо. Однак прискіпливий текстовий ієрогліфічний аналіз цієї назви дає підстави для сумнівів у адекватності та смисловій коректності такого варіанта перекладу.

Спробуємо розібратися детальніше, чи правильно було витлумачено смисловий зміст ієрогліфів, із яких складається назва «Ман'йосю» – 万葉集.

З останнім ієрогліфом все більш-менш зрозуміло: 集 – «антологія, збірка (творів)».

Складніше з другим знаком – 万. Пряме значення цього знака – «десять тисяч», але в давній японській мовній традиції його часто тлумачили розширено – як «багато», «безліч». Ситуація є абсолютно аналогічною до давньоруського слова «тьма», яке також могло означати і власне «десять тисяч», і поняття «безліч». Отож у даному разі варіант числового перекладу «міріад», можливо, й відповідає лінгвістичним традиціям англомовного лексичного середовища, однак для російської та української мови виглядає не зовсім адекватним до смислового значення власне знака 万. Думається, правильнішим для нашої мови виглядав би варіант «безліч», тим паче, що віршів у цій збірці лише 4516, а отже, називаючи її саме як «Ман'йосю», укладачі цієї збірки явно не претендували на

числову «10-тисячну» точність кількості включених до неї поетичних шедеврів.

Та найбільше сумнівів і запитань викликає переклад другого ієрогліфа – 葉. Як і абсолютна більшість японських ієрогліфів, цей знак має два прочитання: японізоване умовно «китайське» (он), що звучить як **yō** (ヨ), і власне смислове японське (кун) з вимовою **ha** (は) [Никольский 1988, *176*]. Як правило, в японській мові і графіці ідеографічне значення ієрогліфа зберігається незалежно від варіанта його прочитання – чи то «он», чи то «кун». Та в кожному правилі трапляються винятки, і саме до числа таких винятків цілком можна віднести ієрогліф 葉. Справа в тому, що його значення істотно відрізняється залежно від варіанта читання. **Ha** (は) **–** справді, перекладається як «листок», що росте на дереві [Серия… 1976, *588*], чи навіть просто як «листва» [Японско-русский словарь 1984, *125*] (враховуючи майже цілковиту відсутність категорії числа в японській мові). А ось читання **yō** (ヨ) перекладається як «аркуш (паперу)» [Японско-русский словарь 1984, *637*] і виконує в японській мові, окрім усього іншого, функцію рахувального слова при перерахуванні аркушів паперу: 紙一葉 (*камі ічі-йо*) – «один аркуш паперу» [Японско-русский словарь 1984, *637*] чи навіть просто 一葉 (*ічі-йо*) – «один аркуш (паперу)» [Зарубин, Рожецкин 1988, *313*]; 紙二葉 (*камі ні-йо*) – «два аркуші паперу» і т.д. У назві збірки «Ман'йосю» фігурує саме онне, тобто японізоване «китайське» читання (Ман'***йо***сю), а отже, в цьому контексті перекладати назву вказаного поетичного шедевра як «Збірка міріад листків» є категорично неправильним, бо в такому сполученні ієрогліфів по стосовно до другого ієрогліфа 葉 йдеться не про листя рослин, а про аркуші паперу, про сторінки, на яких було записано включені до збірки віршовані твори. Ось чому в контексті вищевикладеного можна з високим ступенем ймовірності припустити, що, називаючи зазначену збірку «Ман'йосю», її кодифікатори не вкладали в цю назву жодних «рослинних» асоціацій. Адже смислове значення словосполучення ієрогліфічних знаків 万葉集 означає не «Збірку міріад листків», а дещо принципово інше – «Збірку десяти тисяч (безлічі) аркушів (сторінок)». Іншими словами – «Збірку безлічі віршів, записаних на безлічі сторінок паперу». І це означає, що абсолютно непотрібними (і, по суті, неправильними, глибинно неадекватними до смислового значення назви «Ман'йосю») виглядають на такому тлі для літературознавчого оцінювання віршованого зібрання асоціації про «крону дерева з поетичною листям» як про образний портрет класичної давньояпонської поезії.

Висновок: назва першої в історії збірки класичної авторської та фольклорної японської поезії «Ман'йосю» має буквально перекладатися як «Збірка десяти тисяч аркушів», а образно – як «Збірка [віршів, записаних] на безлічі сторінок».

ЛІТЕРАТУРА

Зарубин С.Ф., *Рожецкин А.М.* **Русско-японский словарь:** Ок. 50 тыс. слов. Москва, *1988*.

Манъёсю («Собрание мириад листьев»): В 3 т. / Пер. со старояп. А.Е. Глускиной. Т. 1–3. Москва, *1971–1972*.

Никольский Б.В. **Иероглифический словарь-ключ. Дополнение к Японско-русскому словарю:** Ок. 60 000 слов. Москва, *1988*.

Санович В. Очерк японской классической лирики // **Библиотека всемирной литературы.** Серия первая. Т. 16. Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. Москва, *1977*.

Серия словарей «Concise». Сансэйдо японско-русский словарь. Tokyo, *1976*.

Японско-русский словарь / *Лаврентьев Б.П.*, *Немзер Л.А.*, *Сыромятников Н.А.* и др. Москва, *1984*.

В.О. Онищенко

СКАЗАНИЕ О ЗЕМЛЕ МУЦУ («МУЦУ ВАКИ»)

«СКАЗАНИЕ о земле Муцу» повествует о событиях Первой Девятилетней войны, длившейся с 1051-го по 1062 г. В действительности война продолжалась около двенадцати лет, и в «Избранных размышлениях» («Гукансё») монаха Дзиэна (1155–1225), написанных в начале эпохи Камакура (1192–1333), говорится о «двенадцати годах сражений, когда Ёриёси усмирял Садатоо» (Гукансё, св. 4). Речь идет о Ёриёси из рода Минамото, возглавившем карательную экспедицию на северо-восток о-ва Хонсю, которая была послана с целью наказать предводителей рода Абэ – Ёритоки и его сыновей Садатоо, Мунэтоо и других. О причинах военных действий на северо-востоке Хонсю необходимо сообщить следующее. Как отмечает А.Н. Мещеряков («Нихон Сёки», с. 88), принятая в Японии культура заливного рисосеяния, приводящая к большой степени оседлости, а также отсутствие полноформатного скотоводства послужили причиной того, что происходило обращение прежде всего к интенсивным способам развития – освоению, культивированию, структуризации главным образом ближнего пространства, т.е. в первую очередь северо-востока Хонсю, куда и направлялись военные экспедиции, имеющие целью интеграцию этих территорий в сферу государственного управления (и, само собой, налогообложения) японского государства. Вместе с тем ввиду ряда факторов – удаленности от центра, обилия высоких и труднопроходимых гор, затрудняющих продвижение войск, а также культурной и этнической обособленности земель, населенных племенами эмиси, – подобные экспедиции были малоэффективны и северо-восточные земли на протяжении долгого времени сохраняли определенную независимость от государственного центра. Автор «Сказания» в гл. 38 упоминает Сакаиоуэ-но Тамурамаро (758–811), который после победоносных кампаний против эмиси в 791 г. был удостоен звания «Великого полководца, усмиряющего варваров» («сэйи тайсёгун»), и далее пишет: «После того вот уже более двухсот лет смелые полководцы одерживали победы одним походом, и мудрые вассалы подчиняли варваров, используя шесть способов. Однако же побеждали и подчиняли одну только местность, или один род, но не было такого, чтобы благодаря блистательному умению одного военачальника все эмиси разом повсюду были усмирены. Однако же Ёриёси-но асон не убоялся стрел и камней врага и сокрушил силы эмиси». И все же окончательная утрата независимости северо-востока Хонсю происходит лишь значительно позже, в 5 году Бундзи (1189), когда войско Камакурского правителя Минамото-но Ёритомо (1147–1199) под командованием Хатакэямы Сигэтады под видом преследования брата Ёритомо – Минамото-но Ёсицунэ (1159–1189), якобы замыслившего мятеж, вторглось в земли Осю (т.е. северо-восточные земли Хонсю, территорию нынешних префектур Фукусима, Мияги, Иватэ, Акита и Аомори) и захватило их для Камакурского сёгуната, административный и военный центр которого – Камакура – был географически намного ближе к северо-восточным землям, чем Киото, откуда осуществлялось управление в период Хэйан. Автор «Сказания о Ёсицунэ» (XV – нач. XVI в.), сравнивая кампании Минамото-но Ёриёси и Хатакэямы Сигэтады, говорит: «В старое время на такое дело ушло двенадцать лет войны, теперь же – экое диво! – все было кончено за девяносто дней» («Сказание о Ёсицунэ», с. 258).

Точное время и автор «Сказания о земле Муцу», как и в случае многих других исторических и военных повестей, неизвестны. Японские исследователи и комментаторы высказали ряд предположений по этому поводу, – так, исходя из того, что автор «Сказания» говорит о «выписках из докладов о положении дел в провинции («кокугэ»), М. Ямамото (1931) предположил, что 1) автор был чиновником аппарата Государственного совета (Дайдзёкан) и имел доступ к государственным документам, каковыми являлись ежегодные

доклады правителей провинций ко двору, и 2) «Сказание» написано в 6–7 годах Кохэй (т.е. в 1064–65 гг.), поскольку автор не упоминает о том, что в 7 году Кохэй Мунэтоо и Иэтоо были отправлены под охраной в Исэ, а Ёриёси перевели в столицу. Однако же с уверенностью назвать конкретное лицо в качестве автора «Сказания» невозможно.

«Сказание о земле Муцу» является одним из первых произведений в жанре «гунки» – «военных повестей», – начало которому положило в середине X века «Сказание о Масакадо» («Сёмонки», ок. 940 г.). Произведения в жанре «гунки» писали на протяжении последующих шести столетий; к этому жанру относятся и написанные в начале эпохи Камакура «Повесть о смуте годов Хогэн» («Хогэн-моногатари»), «Повесть о смуте годов Хэйдзи» («Хэйдзи-моногатари»), «Повесть о доме Тайра» («Хэйкэ-моногатари»), и созданное в конце XIV века «Сказание о Великом мире» («Тайхэйки»), и написанное на рубеже XV–XVI веков «Сказание о Ёсицунэ» («Гикэйки»).

Об особенностях жанра много говорилось в предисловии И. Львовой к «Повести о доме Тайра» (1982) и в послесловии Е. Пинус к «Сказанию о Ёсицунэ» (1984), поэтому остановимся на особенностях «Сказания о земле Муцу» в рамках жанра «гунки». В отличие от более поздних «военных повестей», «Сказание о земле Муцу», как и «Сказание о Масакадо», написано на китайском языке, который использовали для записи государственных документов и китайских стихов, относящихся к «серьезной» литературе, создававшейся мужчинами-аристократами. Отсюда можно сделать два вывода: во-первых, как автор, так и аудитория двух первых «военных повестей» относились к аристократическо-чиновничьей среде, уровень образованности которой делал возможным функционирование текста; а во-вторых, текст никогда не предназначался для устного исполнения, в отличие от, например, «Повести о доме Тайра», традиция исполнения которой певцами-сказителями (хоть и почти угасшая) существует до настоящего времени.

Другой особенностью двух первых «военных повестей» является наличие главного героя. Существует мнение, будто бы японский средневековый эпос имеет тенденцию к описанию судьбы феодальных кланов. Так, Е. Пинус в послесловии к «Сказанию о Ёсицунэ» пишет, что к концу XV века «потребителей литературы интересуют теперь не столько судьбы дома Тайра или дома Минамото как таковых, сколько история отдельных представителей этих феодальных семейств» («Сказание о Ёсицунэ», с. 264), а развитие городской литературы имеет тенденцию к концентрации внимания на индивидууме, частным проявлением которой и является появление «Сказания о Ёсицунэ», описывающего судьбу одного представителя дома Минамото. Следует уточнить, однако, что и в случае «Повести о доме Тайра», на которую ссылается Е. Пинус, мы видим и подробное (хоть и несколько моралистически-схематизирующее) описание жизни и смерти Тайра Киёмори (свитки 1–6), и трогательные эпизоды прощания Корэмори, Таданори и Цунэмаса со столицей, покидающих Киото (свиток 7), с тем чтобы погибнуть в западных землях либо вернуться в столицу в качестве пленных и быть преданными казни (свиток 11), – перечислять подобные эпизоды, где переданы индивидуальные чувства персонажей, можно бесконечно. Это и не позволяет нам говорить, что в «Повести», да и вообще в средневековой японской литературе был утерян интерес к индивидууму. Скорее следует говорить о невозможности для авторов поставить одну личность в центр такого масштабного исторического полотна, как «Повесть о доме Тайра». В случае же первых «военных повестей» – «Сказания о Масакадо» и «Сказания о земле Муцу» – все обстоит гораздо проще. Каждая из них описывает единичный эпизод военной истории, связанный с одной личностью, а именно полководцем, преследующим свои цели – узурпацию императорской власти (Масакадо), или с подчинением мятежных эмиси (Ёриёси), чем и объясняется весьма простая структура первых военных повестей, в центре каждой из которых стоит один персонаж (военачальник), описанный с точки зрения его соответствия своему положению – то есть описывается его личное мужество, способность увлечь солдат за собой, забота о своих воинах, стратегические дарования.

Помимо того, в отличие от позднейших повестей, например «Повести о доме Тайра», здесь мы не видим влияния хэйанской «женской» прозы, хотя «Сказание» и написано на полвека позже «Повести о Гэндзи» и «Записок у изголовья». Причиной тому послужило то, что «Сказание о земле Муцу» относили к иному разряду литературы – литературе на китайском языке, в которой не было места для использования стилистических достижений хэйанской японоязычной литературы.

Переводчику хотелось бы выразить искреннюю благодарность проф. Сато Сэкико (ун-т Тохоку, г. Сэндай) за ценные советы и разъяснения в процессе перевода памятника, а также кандидату исторических наук Е.Д. Огневой и кандидату исторических наук И.В. Отрощенко за помощь и поддержку.

Данный текст переведен по изданию «Полное собрание японской классической литературы», т. 41, «Сказание о Масакадо», «Сказание о земле Муцу», «Повесть о смуте годов Хогэн», «Повесть о смуте годов Хэйдзи», редакция и комментарии И. Сида, Ё. Инуи, К. Янасэ, К. Ясиро, Я. Мацубаяси, изд. Сёгаккан, Токио, 2002. Разбивка текста на главы в оригинале не существовала и здесь приведена как устоявшаяся в переводах и исследованиях японских комментаторов и переводчиков текста. В основу комментариев положен научный комментарий К. Янасэ, К. Ясиро и Я. Мацубаяси, опубликованный в вышеупомянутом издании, а также материалы словарей «Кодзиэн» и «Хяккадзитэн». Примечания позднейших переписчиков приведены в тексте в круглых скобках.

1. Абэ-но Ёриёси бесчинствует в земле Муцу.

Правителем Шести уездов был Абэ-но Ёриёси, сын Тадаёси. Отец Тадаёси, Абэ-но Тадаёри, был главой всех кланов эмиси Восточных земель. Слава о его воинской доблести гремела во всех Шести уездах, и все кланы подчинялись ему. Чувствовал он себя хозяином Шести уездов и притеснял народ как ему вздумается. Потомство его было многочисленным, и многие из его потомков укрепились к югу от реки Коромо, в земле Муцу. Этот Ёриёси не посылал в столицу ни положенные налоги и подати, ни людей для выполнения рабочей повинности.

Род Абэ благоденствовал все больше, и не было никого, кто мог бы усмирить их. В годы Эйсё[1] правитель земли Муцу, Фудзивара-но асон[2] Нарито, с армией в несколько тысяч воинов попытался управиться с ними. Передовой отряд он поручил Тайра-но асону Сигэнари из замка Акита, что в краю Дэва, а сам повел основную часть войска. Абэ-но Ёриёси, чтобы остановить наступление, собрал подчиненных ему эмиси и дал решающий бой в Оникири[3]. Фудзивара-но Нарито был разбит, и много народу полегло там.

2. Назначение Минамото-но Ёриёси полководцем.

По этому поводу при дворе держали совет, чтобы избрать полководца, кто бы мог усмирить Абэ. Единодушно был избран военачальником Минамото-но асон Ёриёси. Этот Ёриёси был сыном Минамото-но Ёринобу, правителя Кавати. Человеком он слыл рассудительным, да и в воинском искусстве сведущ. Поистине был он сосудом мудрости полководца. Когда в годы Тёгэн[4] в Бандо[5] объявился разбойный Тайра-но Тадацунэ, творивший беззакония, Ёринобу-но асон был послан покарать его и уничтожил Тадацунэ. Сын Ёринобу – Ёриёси – был тогда при войске, и никто не мог бы сравниться с ним ни в смелости и решительности, ни в полководческих дарованиях и честолюбии, и потому многие воины земли Бандо изъявили желание примкнуть к нему.

Обычно служил Ёриёси начальником Сыскного ведомства при дворе государя-инока Коитидзё. Любил государь поохотиться, и всегда Ёриёси подстреливал то оленя, то лису или зайца. Хоть он и любил стрелять из слабого лука, но не было случая, чтобы стрела не вошла до самого оперения. Каким бы свирепым ни был зверь, он непременно падал вслед за щелчком тетивы. Поистине невиданное то было искусство стрельбы. Как-то правитель Коцукэ, Тайра-но Наоката-но асон, восхищённый таким мастерством, вызвал его для секретного разговора и сказал:

– Хоть я и человек без особых талантов, но все же потомок великого полководца[6] и ценю воинское искусство, а до сих пор не встречал никого, кто бы умел так стрелять. Не возьмете ли вы мою дочь в жены?

Таким образом Ёриёси женился, и было у него в этом браке трое сыновей и две

дочери. Его первого сына звали Ёсииэ[7], а второго – Ёсицуна. За заслуги на должности начальника Сыскного ведомства был он назначен правителем земли Сагами. Жители Сагами чрезвычайно почитали Ёриёси за его воинскую доблесть. Ёриёси-но асон повсюду распространял справедливость, и даже главы владетельных родов в тех землях склонялись перед ним, как слуги. Помимо того, благоволил он к воинам и не скупился на милости, так что к востоку от заставы Аусака большая часть тех, кто ездил на коне и стрелял из лука, подались служить Минамото. Несколько лет прошло с тех пор, как он оставил пост правителя Сагами, когда поручили ему поход против Абэ.

Минамото-но Ёриёси была пожалована должность правителя Муцу, и кроме того – военачальника Охранного ведомства[8], дабы он сокрушил Абэ-но Ёриёси. Таланты Ёриёси были известны в Поднебесной, и все одобряли такой выбор.

3. Минамото-но Ёриёси приходит в Муцу.

Вскорости после того, как Ёриёси прибыл в землю Муцу и вступил в должность, была объявлена большая амнистия[9]. Абэ-но Ёриёси возрадовался, сменил имя на Ёритоки, дабы оно не походило на имя правителя, и сдался. Вновь в провинции установился мир, и так продолжалось все время правления Минамото-но Ёриёси.

4. События на реке Акуто. Ёритоки вновь поднимает мятеж.

В тот год, когда истек срок его пребывания на должности правителя Муцу[10], Ёриёси переехал на территорию Охранного ведомства для исполнения обязанностей там, и все несколько десятков дней, пока он объезжал подведомственные ему земли, Ёритоки всячески старался ему услужить, преподнес множество подарков конями и разным добром и одарил также воинов, служивших Ёриёси.

И вот как-то вечером, когда Ёриёси, возвращаясь в земельную управу, переезжал реку Акуто, к нему приблизился человек и сказал ему по секрету:

– На Мицусаду и Мотосаду, сыновей наместника земли Муцу Фудзивара-но асона Токисады, напали, когда они остановились на ночлег, и убили их челядь и лошадей.

Тогда Ёриёси призвал Мицусаду и спросил, кого тот подозревает в злодеянии. Тот ответил:

– В прошлом году Садатоо, старший сын Ёритоки, хотел взять в жены мою младшую сестру. Однако происхождения он низкого и согласия ему дано не было. От перенесенного стыда он, верно, и задумал это дело. Ни на кого другого не могу подумать.

Ёриёси, разгневавшись, приказал привести Садатоо, с тем чтобы признать его виновным в содеянном.

Тогда Ёритоки, собрав сыновей и племянников, сказал им так:

– Человек живет на свете ради жены и детей. Хоть Садатоо и поступил глупо, я не могу не любить своего сына. Я не могу стерпеть, чтобы из-за одного-единственного проступка его казнили. Так перекроем же заставу на реке Коромо и воспротивимся повелению! Если даже Ёриёси нападет, у меня достанет войск сдержать его. Так что сейчас нам не о чем беспокоиться. А если даже мы проиграем сражение и все погибнем – что ж, ничего не поделаешь!

Тут все, и справа, и слева, стали наперебой говорить ему:

– Истинно так! Давайте перекроем заставу на Коромогаве! Там никто не пройдет!

Так и вышло, что они перекрыли дорогу, не пропуская никого.

5. Военачальник Ёриёси выдвигает войска.

Ёриёси разгневался пуще прежнего и созвал войска. Воины Бандо собирались подобно клубящимся облакам, прибывали словно вода во время ливня. Конных и пеших собралось несколько тысяч, из-за крытых подвод и воинского снаряжения ступить было некуда. Вся земля Муцу трепетала в страхе, и никто не мог и помыслить не исполнить приказа в точности. В это время зятья Ёритоки, Фудзивара-но асон Цунэкиё и Тайра-но Нагахира, оставили тестя и вместе со своими отрядами перебежали к Ёриёси.

6. Устрашенный казнью Нагахиры, Цунэкиё замыслил измену.

Ёриёси собрал войска и повел их. Когда они приблизились к реке Коромо, на Нагахире был шлем с серебряной отделкой. Тогда некто сказал Ёриёси:

– Этот Нагахира был прежде приближенным прежнего правителя, Нарито-но асона, прибыл с ним в эти земли, и правитель всячески о нем заботился и опекал, так что Нагахира управлял целым уездом. Однако с тех пор, как взял в жены дочь Ёритоки, затаил он в душе двоемыслие и, когда дело дошло до боя, предал господина и примкнул к Ёритоки. Он неверный и бесчестный негодяй! Хоть и выказывает преданность сейчас, в душе он наверняка затаил измену и тайно посылает гонцов к неприятелю с сообщениями о передвижении войск и наших замыслах. Шлем у него не такой, как у других, – верно для того, чтоб его не поразили свои случайно в бою, как тогда, когда нацепляли желтые повязки и красили красным брови[11], чтобы отличать своих от врагов. Лучше всего зарубить негодяя и тем покончить с предательством поскорее!

Военачальник рассудил, что это верно, и тут же направил воинов, – Нагахиру и четырех самых близких его приспешников взяли, допросили и, признав виновными в предательстве, зарубили на месте.

Прослышав об этом, Цунэкиё устрашился, призвал советников и сказал им:

– Если переворачивается передняя повозка, это служит предостережением для задних. Когда по подозрению в измене были казнены Хань Синь и Пэнь Юэ, Цинь Бу[12] сохранил хладнокровие. Сейчас казнили Дзиро[13], и я не знаю, когда наступит мой черед. Как лучше поступить?

На это советники сказали ему:

– Хоть нынче вы и изъявили преданность и служите Ёриёси, он непременно усомнится в вашей верности. Лучше всего сбежать и перейти к Абэ, не дожидаясь, пока вас оклевещут. От Абэ вы ушли, Ёриёси того и гляди станет вас подозревать… Как бы вам не пришлось пожалеть об этом!

Цунэкиё сказал:

– На том и порешим!

И распустил слух, говоря:

– Ёритоки обходными путями послал легкую конницу в земельную управу, чтобы захватить жену и детей военачальника!

Все командиры и приближенные Ёриёси оставили свои семьи в управе, и они стали уговаривать его отступить. Военачальник прислушался к их советам, возглавил отряд отборных воинов в несколько тысяч человек, и скакали они днем и ночью.

7. Кон-но Тамэтоки терпит поражение. Бегство Цунэкиё.

Так и вышло, что Ёриёси оставил с войсками против Ёритоки управляющего уездом Кэсэн Кон-но Тамэтоки. Сразиться с ним Ёритоки послал своего младшего брата, монаха Рёсё. Тамэтоки сражался отменно, но, поскольку он не имел войск, которые бы ударили по врагу с тыла, ему пришлось отступить после одной стычки.

Вот так Цунэкиё, посеяв смятение в войсках, увёл более восьмисот своих воинов к Ёритоки.

8. Новый правитель земли Муцу слагает с себя обязанности. Ёриёси вновь назначен правителем.

В этом году при дворе был назначен новый правитель земли Муцу, но он отказался от должности, услышав о мятеже в тех краях, и к месту назначения не поехал. По этой причине обязанности вновь возложили на Ёриёси и поручили ему покарать Ёритоки.

В том году в Муцу начался голод, причиной которому была затянувшаяся война. Лишенные провианта воины разбрелись по домам. И пока назначали новый сбор и составляли планы, год подошел к концу.

9. Доклад Ёриёси о том, как был убит Ёритоки.

Осенью пятого года Тэнки в девятом месяце Ёриёси подал ко двору доклад о положении дел в провинции и в нем так писал о деле Ёритоки:

«Ваш вассал, Ёриёси, послал Кон-но Тамэтоки и Симоцукэ-но Окисигэ с заданием убедить жителей дальних земель перейти на сторону государя. Таким образом эмиси трех уездов – Канная, Нитороси и Усори – мы объединили под началом Абэ-но Томитада, и все их воины присоединились к Тамэтоки. Однако же Ёритоки, прослышав об этом деле, самолично отправился туда и стал их убеждать принять его сторону, но за ним пошло не более двух тысяч. Томитада укрыл войско на крутом склоне, ударил по ним, и бой продолжался два дня. Ёритоки был поражён шальной стрелой, его увезли в крепость Ториуми[14], где он и умер. Однако остатки его войска мы еще не усмирили. Нижайше прошу издать указ о сборе воинов со всех земель и выдаче

провианта, с тем чтобы наказать мятежников. Как только будет получен указ, соберем провиант и двинем войско!»

10. Поражение Ёриёси при Киноми. Мужество Хатимана Таро Ёсииэ.

Пока в придворном совете решали вопрос о выдаче награды за наказание Ёритоки, в одиннадцатом месяце того же года военачальник Ёриёси повёл войско в тысячу восемьсот человек с целью разгромить Абэ-но Садатоо. Садатоо же с четырьмя тысячами отборных воинов и опорным пунктом в крепости Камисаки, принадлежавшей Кон-но Тамэюки, дал бой в Киноми[15].

В то время дороги стали почти непроходимы из-за метели. У государева войска истощился провиант, люди и лошади устали. Мятежники же скакали на свежих лошадях, и бросились на врага. И дело не только в том, что мятежники сражались на своей земле, числом они тоже сильно превосходили войска Ёриёси.

Государевы войска были разбиты, и полегло несколько сотен человек.

Старший сын военачальника, Ёсииэ, обладал исключительной храбростью, скакал на коне и стрелял из лука подобно богу войны. Круша врага своим мечом, он с отрядом прорвался сквозь плотное кольцо противника и обошел их с фланга. Пустив гудящую стрелу-репу, он стал стрелять по мятежникам. Ни одна стрела не пропала впустую, каждый выстрел поражал одного из врагов. Ёсииэ разил подобно молнии, летал как ветер и в храбрости своей был подобен богу войны. Ряды эмиси подались, и никто не решался обратить против него меч. Эмиси прозвали его Хатиман Таро. Ханьского Ли Гуана называли Летающим Полководцем, но и он вряд ли мог сравниться с Ёсииэ.

Воины Ёриёси иные бежали, иные были ранены или убиты. Осталось их всего шестеро. Это были: сын Ёриёси, Ёсииэ, Сюрино Сёсин Фудзивара-но Кагэмити, Оя-но Мицутоо, Киёхара-но Садахиро, Фудзивара-но Норисуэ и Фудзивара-но Нориакира. Более двух сотен мятежников охватили их справа и слева. Стрелы сыпались подобно дождю. Конь военачальника пал, сраженный шальной стрелой. Кагэмити нашел коня и привел его господину. У Ёсииэ тоже конь пал от стрелы, и Нориакира захватил вражеского коня и отдал Ёсииэ. Возможности прорваться не оставалось, но Ёсииэ продолжал бить врагов. Тогда Мицутоо и другие, не щадя жизни своей, ударили по врагу, и мятежники, видя, что они сражаются как разгневанные боги, подались и отступили.

11. Верность Цунэнори и Кагэсуэ, вассалов Ёриёси.

Был в то время в войске Ёриёси воин, которого звали санъи[16] Саэки-но Цунэнори. Родом он был из земли Сагами, и военачальник его отличал. Когда войско было разбито, ему удалось прорваться, но найти военачальника ему не удалось. Спросил у воинов, бежавших с поля битвы, и они ответили:

– Военачальника окружили мятежники, и войска у него всего несколько человек. Судя по всему, вряд ли он прорвется.

Цунэнори сказал тогда:

– Я служу нашему военачальнику уже тридцать лет. Мне, старику, уже подошел возраст, когда я верю тому, что слышат уши[17], а военачальник достиг лет, когда подвешивают колесницу[18]. И ныне, в час, когда мы разбиты, неужто мне не удастся разделить с ним судьбу? Единственное мое желание – сопровождать его в пути на тот свет.

И он повернул коня и вновь ринулся на мятежников. Двое-трое из воинов, бывших с ним, рассудили:

– Наш господин из верности уже разделил участь военачальника. Неужто мы теперь сможем остаться жить? Хоть мы всего лишь подчиненные слуги военачальника, мы тоже выкажем свою преданность!

Решив так, они врезались во вражеское войско и в мгновение ока уже сразили десяток мятежников, но врагов было что деревьев в лесу, и храбрецы полегли лицом к противнику.

Фудзивара-но Кагэсуэ был старшим сыном Кагэмити. Лет ему было за двадцать, человек он был немногословный и прекрасно стрелял из лука на скаку. В сражении, глядя смерти в лицо, он был безмятежен, как будто пребывал в собственном доме. Разогнав коня, он врезался во вражеские ряды, поражал очередного храбреца и возвращался к своим. Проделал он так раз семь-восемь, да конь споткнулся и взяли его в плен. Жаль

им было такого смельчака, но, поскольку был он приближенным Ёриёси, его зарубили.

Санъи Вакэ-но Мунэскэ, Ки-но Тамэкиё и другие не щадя своей жизни бросились на врага и сложили голову за полководца Ёриёси. Эти воины, одержимые жаждой смерти, все были отчаянными храбрецами.

12. Поспешное пострижение Фудзивара-но Сигэёри. Поиски тела господина.

Еще был у Ёриёси его доверенный соратник, а звали его Фудзивара-но Сигэёри. Сражался он отважно. После поражения в битве несколько дней искал он господина и все не находил. И подумалось ему: «Верно, убили его мятежники!», и тогда сказал он себе, печалясь и проливая слезы: «Хотелось бы мне оплакать и похоронить останки его. Однако не попасть на поле брани иначе, как под видом монаха. Тотчас же обрею голову и пойду искать тело господина!» И он преобразился в монаха и направился к полю боя, однако по дороге встретил Ёриёси. Не было предела их радости от встречи и печали от поражения, и вместе пошли они прочь оттуда. Хоть и поспешным оказалось это пострижение, но показало истинную преданность Сигэёри.

13. Пленение Тайра-но Кунитаэ.

Был еще воин, санъи Тайра-но Кунитаэ из земли Дэва. Сражался он храбро и всегда со своим небольшим отрядом побеждал полчища врагов. Никогда еще не терпел он поражения, и потому прозвали его Непобедимый Тайра. В этой битве военачальник призвал его и поставил в передовом отряде, однако в бою конь его пал и мятежники захватили его живым. Командиром у мятежников был Цунэкиё, а был он племянником Кунитаэ, потому и сохранили ему жизнь, но прочие воины сочли постыдным такое спасение.

14. Ёриёси в докладе от двенадцатого месяца пятого года Тэнки извещает о неудаче.

В двенадцатом месяце того же года в докладе о положении дел в провинции Ёриёси писал:

«Ответа на нижайше высказанную просьбу о сборе войск и провианта со всех провинций не воспоследовало. Население этой земли перебежало в соседние и от воинской повинности уклоняется. В ответ на распоряжение о поимке и возвращении беглецов правитель земли Дэва, Минамото-но асон Канэнага, так ничего и не предпринял. Если мы не получим подтверждения этого указа, то усмирить мятежников не представится возможным».

Поэтому Канэнагу от управления землей Дэва отстранили, и был поставлен правителем Минамото-но асон Тадаёри, дабы он объединил силы с Ёриёси для усмирения Абэ-но Садатоо.

15. Садатоо хозяйничает в Шести уездах. Ёриёси обращается с просьбой к Киёхара-но Такэнори.

Однако же и Тадаёри, невзирая на свое внеочередное назначение, не изъявил рвения покарать мятежников. Да и испрошенные войска и провиант не поступали, так что снова ударить по смутьянам не было возможным.

Садатоо же свободно разгуливал по всем Шести уездам и притеснял народ. Фудзивара-но Цунэкиё повел несколько сотен воинов через заставу на Коромогаве, разослал посыльных по всем уездам и захватил весь налог, предназначенный для отправки в столицу. Населению же он приказал: «Отныне принимаются ведомости об уплате налога с белой печатью[19]; ведомости же с красной более недействительны». Военачальник Ёриёси ничего не мог поделать с этим.

Тут Ёриёси стал улещать главу послушных государю эмиси Киёхара-но Махито Мицуёри и его младшего брата Такэнори, живших в местности Сэнбоку края Дэва, чтобы они поддержали его войска. Те долго раздумывали и никак не решались, пока им не посулили богатых подарков, и тогда согласились.

16. Жители земли Муцу держат сторону Ёриёси.

Весной пятого года Кохэй[20] истек срок пребывания Ёриёси на должности правителя Муцу, и Такасина-но асон Цунэсигэ, назначенный новым правителем, двинулся в путь из столицы, нахлестывая лошадей. Однако же вскорости после того, как прибыл он и вступил в должность, направился он в обратный путь ни с чем, поскольку жители Муцу повиновались только прежнему правителю, Ёриёси.

17. Такэнори выступает в поход. Ёриёси присоединяется к нему с войсками.

В придворном совете все решали, как быть, а тем временем Ёриёси все чаще слал к Мицуёри и Такэнори просьбы прислать ему войска. И по его просьбе осенью, в седьмом месяце того же года, Такэнори с братьями и сыновьями повел в Муцу армию более чем в десять тысяч воинов.

Военачальник Ёриёси немало этому обрадовался и двадцать шестого дня седьмого месяца выступил навстречу с войском более трех тысяч человек. В девятый день восьмого месяца прибыл он в местность Тамуроноока, что в уезде Курихара. (В старину военачальник Сакаиоуэ Тамурамаро[21] расположил здесь свои войска в день, когда он победил эмиси. С тех пор зовут это место Тамуро[22]. Рвы вокруг лагеря остались и по сей день). Там уже расположился с войском Такэнори Махито. Встретившись после долгой разлуки, поведали они друг другу, что лежало на сердце, вспоминали радости и печали, отирая друг другу слезы.

В шестнадцатый день того же месяца назначили командиров карательных войск. Первым отрядом поставили командовать Киёхара-но Такэсада (он был сыном Такэнори). Командиром второго отряда стал Татибана-но Садаёри (племянник Такэнори, прозывали его Сакасиката-но Таро). Комадовал третьим отрядом Кимико-но Хидэтакэ (племянник Такэнори, прозывали его Аракава-но Таро). Командиром четвертого отряда стал Татибана-но Ёрисада (он приходился младшим братом Садаёри, а прозывали его Ниикатa-но Дзиро). Сам Ёриёси командовал пятым отрядом, который разделил на три части (одна – военачальника, другая – Такэнори Махито и третья с людьми из управляющих Муцу). С шестым отрядом пошел Кимико Такэтада (прозывали его Хангэцу Сиро). И седьмым отрядом командовал Киёхара-но Такэмити (прозывали его Каидзава-но Сабуро).

18. Присяга Такэнори на верность. Знамение Хатимана.

Тут Такэнори, совершив поклон в сторону императорского дворца, принес клятву перед Небом и Землей, сказав:

– Ваш слуга собрал братьев и сыновей, чтобы подчиняться приказам военачальника. Наше желание – выказать свою верность не щадя живота. Пусть нас и не убьют в предстоящем сражении – не желаем жить бесславно. Три опоры храма Хатиман[23], подтвердите нашу искренность! Да поразят нас гремящие стрелы богов, если мы пожалеем свои жизни и не будем сражаться до последнего!

Когда он так сказал, все воины воодушевились и засучили рукава перед предстоящей битвой. Тут появился голубь и пролетел над войском, и все, от военачальника до простых воинов, склонились перед знамением Хатимана.

Войско выступило по дороге Мацуяма и остановилось в Окадзасава, что в Накаяма уезда Иваи.

19. Битва при Комацу.

На следующий день войско дошло до местности Хагинобаба в том же уезде. До укрепления Комацу было больше пяти тё[24]. Укрепление это принадлежало иноку Рёсё, дяде Мунэтоо. День для битвы был несчастливый[25], да и смеркалось, так что в этот день на укрепление нападать не собирались. Однако же Такэсада и Ёрисада с отрядом решили приблизиться к противнику и разведать, что к чему; один из пеших воинов поджег хижины близ укрепления, из крепости послышались воинственные кличи, посыпались стрелы и камни. Отряд государевых войск ударил в ответ, и каждый стремился первым пробиться в крепость.

Военачальник призвал Такэнори и сказал:

– Мы собирались начать сражение завтра, однако битва уже началась. Сражение следует начинать в подходящий момент, и необязательно выбирать благоприятствующий день. Сунский У-ди, не заботясь о том, что день был неблагоприятный, выступил в бой. Нужно использовать момент и нынче же вступать в сражение!

Такэнори отвечал:

– Ныне войска государя сильны, их порыв сражаться подобен воде или огню. Противник не устоит перед их натиском. Лучшее время вести войска в бой – сейчас! Таким образом, окружив противника конными воинами, бросили пехотинцев на взятие крепости.

20. Государевы войска берут Комацу и уничтожают мятежников.

Крепость эту с востока и с юга окружала речная стремнина, а с запада и севера

высились отвесные обрывы. И конному, и пешему было почти невозможно пробиться. Однако воины Фукаэ-но Корэнори и Отомо-но Кадзусуэ более чем с двумя десятками смельчаков вырубили мечами ступени в обрыве, отталкиваясь пиками, взобрались на склон, подрубили частокол и ворвались в крепость, тесня мятежников мечами. В крепости все смешалось, и враги дрогнули.

Мунэтоо вывел более восьмисот воинов из крепости и пошел в наступление. Воины Такэсады и Ёрисады, бившиеся впереди всех, уже утомились и натиск сдержать не могли, потому им в помощь отрядили воинов пятого отряда – Тайра-но Масахиру, Сугавара-но Юкимото, Минамото-но Масакиё, Осакабэ-но Титоми, Оохара-но Нобусукэ, Киёхара-но Садакадо, Фудзивара-но Канэнари, Татибана-но Ёситаду, Минамото-но Тикасуэ, Фудзивара-но асона Токицунэ, Марико-но Сукунэ Хиромасу, Фудзивара-но Мицусаду, Саэки-но Мотокату, Тайра-но Цунэсаду, Ки-но Суэтакэ и Абэ-но Морокату. Все они были родом из Бандо, смельчаки из личного отряда военачальника. Врезались они в ряды противника, забыв о собственной жизни, и сокрушили войско Мунэтоо.

И еще, когда Такэмити с седьмым отрядом оборонял свою позицию, бросились на прорыв человек тридцать воинов из резерва Мунэтоо. Такэмити ударил навстречу и перебил почти всех.

Мятежники, покинув крепость, бросились наутек. Воины Ёриёси сожгли крепость. Воинов противника было перебито более шестидесяти, а сколько было ранено и бежало – про то неведомо. В войске Ёриёси погибло тринадцать, а раненых набралось сто пятьдесят человек.

21. Войска Ёриёси терпят лишения.

Чтобы дать воинам отдохнуть и привести снаряжение в порядок, преследовать мятежников не стали. К тому же начался затяжной дождь и пришлось несколько дней провести в бездействии. Провиант вышел, и войско голодало.

Жители уездов к югу от Иваи по наущению Мунэтоо нападали на посланных за провиантом и снаряжением и грабили их. Чтобы выследить и изловить разбойников, в уезд Курихара послали отряд в тысячу воинов.

Кроме того, послали воинов и в Накамура, что в уезде Иваи, за сорок ри[26] от расположения войска. В той местности было много крестьянских хозяйств и множество заливных и суходольных полей. Отрядили около трех тысяч воинов, чтобы они собрали сжатый рис и прочую еду.

22. Войска Ёриёси отражают нападение Садатоо и побеждают.

Таким образом провели они восемнадцать дней. В лагере в то время находилось шесть тысяч пятьсот воинов.

Садатоо, прослышав об этом, созвал воинов и сказал:

– Как я слышал, у Ёриёси оскудели запасы, собирает он провиант со всех четырех сторон, разослал воинов повсюду, и в лагере у него не больше нескольких тысяч. Если навалимся на них с большими силами, то непременно победим!

И в пятый день девятого месяца с восемью тысячами сильных воинов ринулись они на врага, так что земля задрожала. Воины в черных доспехах навалились, как тучи, белая сталь клинков сверкала на солнце.

Тут Такэнори-но Махито приблизился к Ёриёси и поздравил его, сказав:

– Садатоо совершил ошибку, напав на нас. Вскорости выставим мы головы мятежников на обозрение.

Ёриёси отвечал:

– Садатоо знал, что наши войска разосланы, в лагере воинов мало, вот и навалился с большой силой, надеясь на победу. О чем ты говоришь, – Садатоо, дескать, ошибся?

Такэнори сказал:

– Наши войска здесь в незнакомых местах, и постоянно истощаются запасы. Хотелось бы покончить с мятежниками одним сражением. Однако же если они засядут в крепости, то наши войска вскорости устанут и взять крепость не смогут. А когда начнем отводить свои силы, то они ударят с тыла. Вот этого я опасался. Однако же то, что ныне Садатоо сам нападает и ищет битвы, – это счастье, ниспосланное военачальнику Небом. Нависает над мятежниками черная туча несчастья, как башня, и это предвещает им поражение. Мы непременно одержим победу!

Ёриёси отвечал:

– Добрые слова говоришь! Быть по сему!

И военачальник сказал тогда Такэнори:

– В старину Гоу Цзяню с помощью Фань Ли удалось смыть бесчестье, нанесенное ему при Хуэйцзишань[27]. И сейчас мне, старику, хотелось бы возвеличить власть государя, опираясь на верность твою, Такэнори. Так не пожалеем же жизней своих в сегодняшней битве!

И Такэнори отвечал:

– Нынче положить жизнь за военачальника легче, чем большой птице потерять единственное перо! Лучше сложить голову в схватке с мятежниками, нежели остаться в живых, обернувшись спиной к неприятелю!

И тогда построил военачальник свое войско в порядке «Змея с горы Чаншань»[28]. Грянули войска боевой клич, и задрожали земля и небо. Сошлись два войска и сражались жарко, от часа Лошади до часа Петуха[29].

Садатоо был разбит. Воины Ёриёси, окрыленные победой, погнались за бегущими воинами неприятеля. Мятежники добрались до реки Иваи, но в суматохе кто заблудился и не нашел переправу, кто падал с обрыва, а кто тонул в стремнине. Немногие безрассудные, из тех, кто безоружным идет на тигра или старается перейти Хуанхэ вброд, пытались сражаться, но были убиты. От места битвы и до реки убито человек сто мятежников и захвачено около трехсот лошадей.

23. Такэнори преследует отступающее мятежное войско. Ёриёси посещает раненых.

Военачальник сказал Такэнори:

– Хоть и смеркалось, а позволить мятежникам бежать не должно, нужно непременно догнать их. Если нынче дадим им передохнуть, завтра они смогут сражаться.

И Такэнори пустился преследовать отступающих, взяв восемь сотен сильных воинов.

Ёриёси по возвращении в лагерь наделил воинов едой и сакэ и приказал привести в порядок оружие. Сам же обошел лагерь и помогал лечить раненых. Все воины в порыве благодарности говорили:

– За благодеяния господина жизнь отдать легче легкого. Принять смерть за господина – хоть сейчас не жалко. Тай Цзун, сжегший усы и высасывавший гной у раненых, и тот не сравнился бы с ним!

Тем временем Такэнори обдумал план нападения, отобрал пять десятков воинов, готовых идти за ним в огонь и воду, и со стороны Нисияма – Западной горы – пробрался с ними в лагерь Садатоо и пустил огонь в неприятельском лагере. Тогда остальные его воины, завидев огонь, с криками бросились на врага с трех сторон. В лагере Садатоо не ожидали нападения и всполошились. Мятежники бросились рубиться, не разбирая своих и чужих, и много их было зарублено. Бросили они лагерь в Таканаси и укрепления в Исидзака и бежали на заставу Коромогава. В этой суматохе и пешие, и конные валились с обрывов. На тридцать тё валялись тела разбившихся коней и людей, как скошенная конопля. Разлетевшиеся внутренности и разбрызганная желчь покрывали землю, жир трупов оросил равнину.

24. Взятие заставы Коромогава в шестой день девятого месяца.

В полдень шестого дня[30] войска Ёриёси остановились в Таканаси, и в этот же день было решено ударить на заставу Коромогава.

Ведущие к заставе дороги были круты и узки, подобны дороге на горе Яошань или у заставы Ханьгу. Единственный воин здесь мог сдерживать армию в десять тысяч человек.

Стали рубить деревья и стелить гать через топи, подкапывать обрывы и прокладывать дорогу. К тому же дожди шли без перерыва и река разлилась. Однако же три отряда – с Киёхара-но Такэсада, Татибана-но Ёрисада и Киёхара-но Такэнори – отправили на взятие крепости. Такэсада пошел по прямой дороге к заставе, Ёрисада – по дороге, ведущей к верхней переправе через Коромогаву, а Такэнори – по нижней дороге. Пытались взять крепость приступом с часа Овцы до часа Собаки[31], погибло в государевом войске девять, а ранено – более восьмидесяти человек. Такэнори спешился, оглядел берег, призвал воина своего Хисакиё и приказал:

– По обоим берегам растут деревья, и ветки свисают над водой. Ты хорошо прыгаешь – переберись по ним на тот берег, скрытно проберись в лагерь и подожги укрепления. Мятежники непременно побегут, завидев огонь в своем лагере. Тут-то мы и возьмем крепость.

Хисакиё отвечал:

– Жизнь и смерть моя в воле вашей.

И тут же, подобно обезьяне перепрыгнув на ветки дерева на другом берегу, протянул через реку веревки и лианы и переправил человек тридцать воинов. Тайком пробрались они в крепость Фудзивара-но Наритики и разом подожгли. (Этот Наритика, по прозвищу Отонаи, был главным в войске Мунэтоо). Тогда воины Мунэтоо, завидев огонь в крепости Наритики, всполошились и побежали. Забыли они об обороне заставы и укрылись в крепостиТориуми. Так Хисакиё со своими воинами изничтожил около семидесяти мятежников.

25. Рассказ пленного о потерях мятежников.

В седьмой день того же месяца уничтожили заставу и двинулись в деревню Сиратори уезда Идзава. Взяли приступом крепости Ооасауно и Сэхара, захватив одного из мятежников в плен. Он рассказывал:

– В сражениях командиров полегло десять человек. Среди них – Тайра-но Такатада, Кон-но Моромити, Абэ-но Токито, Абэ-но Садаюки, Кон-но Ёриката, все – родичи Садатоо и Мунэтоо, и все – отважные и могучие воины.

26. Взятие крепостиТориуми. Ёриёси благодарит Такэнори.

В одиннадцатый день того же месяца с первыми петухами двинулись наТориуми. До крепости было около десяти ри. Мунэтоо и Цунэкиё оставили укрепления еще до прихода государевых войск и засели в крепости Куриягава.

Ёриёси, занявТориуми, дал воинам отдохнуть. В одном доме нашли с десяток бутылей доброго сакэ. Воины наперебой рвались его пить, но Ёриёси утихомирил их, сказав:

– Наверняка мятежники хотят ослабить нас, подсунув отравленное сакэ.

Однако же один-два человека из челядинцев попробовали пить и с ними ничего не случилось. Тогда и все остальные с криками «Бандзай!» принялись пить сакэ.

Военачальник сказал Такэнори:

– Много лет мы слышали о крепостиТориуми, а видеть не видели. Нынче, благодаря твоей верности, смогли мы занять ее. Вот теперь я доволен.

Отвечал на то Такэнори:

– Мы всего лишь исполняли долг перед государем. Моют нам голову дожди, причесывает ветер, и вши с гнидами гнездятся под панцирем. На государевой службе мы уж более десяти лет. Небо и Земля помогали вам исполнять долг перед государем, воинов воодушевляли ваши устремления. Благодаря этому вам удалось погнать мятежников, как прорывается вода через разрушенную плотину. Я же, ничтожный слуга, всего лишь следовал за вами, погоняя коня плетью. Никаких особых заслуг за мной нет. Смотрю на господина и вижу, что седые волосы ваши наполовину почернели. Взять бы крепость Куриягава да заполучить голову Садатоо – станут они совсем черными и пройдет худоба, обретенная в походах.

Военачальник на то говорил:

– Ты привел своих сыновей и родичей с большим войском, сам, надев доспехи и с мечом в руке, бился под стрелами и камнями, прорывался через ряды противника и уничтожал крепости, словно валун, катящийся под гору. Благодаря такой преданности смог я исполнить свой долг перед государем. Не стоит преуменьшать свои заслуги. И за то, что волосы мои опять чернеют, премного тобой доволен.

Такэнори с благодарностью склонился перед военачальником.

После этого взяли крепость Куросавадзири, что в уезде Вага, где скрывался Абэ-но Масатоо. Убито мятежников было тридцать два человека, а сколько было ранено и бежало – про то неведомо.

Далее были захвачены и разрушены крепости в Цурухаги и Хиёдори.

27. Сожжение крепостей Куриягава и Убадо.

В четырнадцатый день той же луны направились к крепости Куриягава.

В час Петуха[32] достигли крепостей Куриягава и Убадо. Остановились в семивосьми тё. Подобно крыльям птицы охватили войска крепости и до рассвета стояли вокруг. С запада и севера окружала эти крепости большая топь, а с юга и востока высились речные берега. Высотой они были в три дзё[33], и не было дороги или тропы, чтобы взобраться. Крепость, построенную в таком месте, взять сложно. Наверху в крепости были устроены вышки и стены, и обороняли их сильные воины.

Между рекой и крепостью были устроены рвы, на дне в них врыты острия, а на верху земляной стены уложены железные пластины с шипами. Кто вдали – тех поражали стрелы больших луков, кто вблизи – на тех сбрасывали камни. Кому бы удалось добраться под самую крепость – на тех бы лили кипяток и рубили мечами.

Когда государево войско подошло к крепости, воины на вышках в крепости кричали:

– А ну-ка, подходите!

И несколько десятков юных дев поднялись на стены и принялись петь. Военачальник был этим немало рассержен.

В час Зайца[34] шестнадцатого дня пошли на приступ. Копья из больших луков летели вокруг, стрелы и камни сыпались дождем. Крепость держалась стойко, и взять ее все не удавалось. В государевом войске полегло несколько сотен воинов.

В час Овцы[35] семнадцатого дня военачальник призвал воинов и приказал:

– Разломайте несколько домов в деревне и завалите рвы под крепостью. И накосите травы, свалите под обрывом.

Тут же в мгновение ока разломали, принесли, накосили, притащили целую гору дров и травы.

Военачальник спешился, совершил поклон в сторону императорского дворца и молвил так:

– В старину, когда сильна была добродетель ханьских императоров, по слову верного Гэнь Гона из источника забила вода. Ныне же да поднимется великий ветер во славу императорского дома, во исполнение долга старого вассала! Преклоняюсь и молю вас, Три опоры храма Хатиман: поднимите ветер и сожгите эту крепость!

Тут же зажег огонь, нарек его именем «Божественное пламя» и бросил в доски и траву. В это время появился голубь и пролетел над войсками. Военачальник совершил двойной поклон. Поднялся сильный ветер, и пламя взметнулось к небесам. Стрелы, пущенные ранее государевым войском, торчали из стен укреплений и вышек, так что те были подобны соломенной накидке, которой укрываются в дождь. Пламя, раздуваемое ветром, дошло до оперения стрел и в один миг охватило вышки, стены и постройки. Закричали и заплакали несколько тысяч мужчин и женщин, находившихся в крепости. Мятежники в панике побежали, и кто бросался в омут, а кто принимал смерть от собственного меча. Государевы войска перешли реку и напали. В это время несколько сотен мятежников, обуреваемые жаждой смерти, надев доспехи и потрясая мечами, бросились на прорыв, не страшась собственной гибели и не рассчитывая остаться в живых. Многие были убиты и ранены в государевом войске. Такэнори передал своим воинам:

– Откройте им проход и выпустите!

Проход был открыт. Мятежники, не чаявшие остаться в живых, прекратили сражаться и бросились бежать. Тогда государево войско атаковало их с флангов и все они были перебиты.

28. Пленение и казнь Цунэкиё.

Тогда был захвачен в плен Цунэкиё. Призвал его военачальник и ругал, говоря:

– Многие поколения твоих предков служили государю. И, несмотря на это, много лет ты изменял государю, забыл о благодеяниях своих господ. Отвернулся от добродетели и творил низкие дела. Что же, каково тебе с твоей «белой печатью»?

Цунэкиё склонил голову и ничего не нашелся ответить. Военачальник очень на него злился и отпилил ему голову тупым мечом, дабы продлить мучения Цунэкиё.

29. Пленение и казнь Садатоо.

Садатоо с мечом в руке рубился с государевыми воинами, но его достали пикой. Положили его на большой щит, и шестеро воинов отнесли его к военачальнику. Росту в нем было шесть сяку, а в обхвате он был семь сяку и четыре суна[36]. Лицом пригож, тело – пухлое и белое. Военачальник принялся допрашивать его по делу о мятеже, и Садатоо умер, не опустив лица.

Кроме того, был зарублен его младший брат Сигэтоо (прозывали его Китаура-но Рокуро). Одному лишь Мунэтоо удалось пробраться через глубокую топь и скрыться.

30. Казнь Тиё Доси, сына Садатоо.

Старшему сыну Садатоо было тринадцать лет. Звали его Тиё Доси. Лицом он был необычайно хорош. Надев доспехи, храбро сражался он вне стен крепости. Смел он был и отважен, подобно предкам своим, Ёритоки и Садатоо. Военачальник из жалости хотел пощадить его, но Такэнори сказал:

– Военачальник, малое благодеяние может обернуться большой бедой!

Военачальник согласился с ним и приказал зарубить Тиё Доси. (Сам же Садатоо погиб в возрасте тридцати четырех лет).

31. Военачальник отдает воинам женщин противника. Жена Норитоо бросается в воду.

В крепости оставалось несколько десятков женщин, разодетых в шелка, как говорится – в парче и нефрите. Стенали и плакали они в дыму пожара. Их вытащили из крепости и раздали отличившимся воинам.

Только жена Норитоо, когда крепость пала, держа на руках трехлетнего сына, сказала мужу:

– Ты вот-вот погибнешь. Я не смогу прожить без тебя. Уж лучше мне умереть первой!

И, прижав к груди сына, бросилась она в глубокий омут. Ее можно назвать поистине верной женой!

32. Родичи Садатоо сдаются.

Вскорости после этого сдались Абэ-но Тамэмото, приходившийся дядей Садатоо (звали его Акамура-но Сукэ), и младший брат Садатоо, Иэто. И еще через несколько дней пришли с повинной девять родичей Мунэтоо.

33. В докладе о положении дел в провинции от семнадцатого дня двенадцатого месяца Ёриёси сообщает о победе государевых войск.

В семнадцатый день двенадцатого месяца того же года Ёриёси писал в докладе:

«Казненных либо плененных мятежников – Абэ-но Садатоо, Абэ-но Сигэтоо, Фудзивара-но Цунэкиё, Тайра-но Такатада, Фудзивара-но Сигэхиса, Мононобэ-но Корэмаса, Фудзивара-но Цунэмицу, Фудзивара-но Масацуна, Фудзивара-но Масамото. Пришли с повинной Абэ-но Мунэтоо, его младшие братья Иэто и Норитоо (приняли постриг и явились с повинной), Абэ-но Тамэмото, Кон-но Тамэюки, Кон-но Нориюки, Кон-но Цунэнага, Фудзивара-но Наритика, Фудзивара-но Ёрихиса и Фудзивара-но Тоохиса. Более родичей Садатоо не осталось. Только один Масатоо ещё нигде не объявился».

34. Масатоо является с повинной.

Инок Рёсё бежал в край Дэва, но был изловлен правителем той земли, Минамото-но Тадаёри.

Масатоо вначале скрылся в краю Дэва у сына Мицуёри, которого звали Ооториама-но Таро Ёритоо. После же, узнав, что все его родичи сдались, тоже пришел с повинной.

35. Такэнори испытывает искусство стрельбы Ёсииэ.

Во время сражения, когда Ёсииэ стрелял по латникам неприятеля, с каждым щелчком тетивы воин противника падал, сраженный. На следующий день Такэнори попросил Ёсииэ:

– Почтенно испрашиваю позволения взглянуть, как вы стреляете.

Ёсииэ отвечал:

– Хорошо.

Тогда Такэнори взял три доспеха, наложил один на другой и повесил на ветку дерева. Ёсииэ за выстрел пробивал все три. Такэнори немало восхитился и говорил:

– Вы, не иначе, воплощение божества. Такое дело не под силу простому смертному!

Само собой, что такое дело вызвало восхищение воина.

Младший брат Ёсииэ, Ёсицуна, также был храбрец и мастер стрельбы на скаку.

36. Головы Абэ на улицах столицы.

В шестнадцатый день второго месяца шестого года Кохэй головы Садатоо, Цунэкиё и Сигэтоо были доставлены ко двору. Люди столицы радовались зрелищу. Повозки едва не сталкивались, люди теснили друг друга локтями.

Перед тем как войти в столицу, в уезде Кога в земле Ауми посланец, везший головы, распорядился открыть коробки с головами, достать их, помыть и причесать. Несли головы носильщики из прислуги Садатоо. Они пожаловались, что нет гребней, чтобы расчесать волосы на головах их господ. Тогда посланец сказал:

– У вас есть свои, которыми вы расчесываетесь. Вот ими и расчешите!

Носильщики расчесывали головы, проливая слезы и горюя:

– Господа наши, когда вы были живы, смотрели мы на вас с благоговением, как на небожителей. Думали ли мы, что нашими грязными гребнями будем причесывать вас!

Стенали они не скрываясь. Те, кто видел это, пролили слезы. Хоть и простые носильщики, а им тоже знакомо чувство преданности господину!

37. Ёриёси награждают за воинские заслуги.

В двадцать пятый день того же месяца при дворе, во время церемонии назначения на должность и раздачи наград, Ёриёси-но асон был пожалован младшей степенью высшего, четвертого, ранга и назначен правителем земли Иё. Старшему сыну его, Ёсииэ, пожаловали младшую степень низшего, пятого, ранга и должность правителя земли Дэва. Второму сыну, Ёсицуне, – должность начальника гвардии левой стороны. Такэнори был пожалован младшей степенью низшего, пятого, ранга и наделен должностью военачальника Охранного ведомства. Посланец, привезший головы, Фудзивара-но Суэтоси, – должностью третьего правого конюшего. Мононобэ-но Нагаёри назначен на должность четвертого помощника правителя земли Муцу. Заслуги были вознаграждены, и Поднебесная восславила героев.

38. О заслугах военачальника Ёриёси.

Даже в Китае не могли совладать с варварами жун и ди, когда те восставали. Потому и Гао Цзу, пытавшийся окружить Пинчэн, не добился успеха, а государыне Люй пришлось стерпеть оскорбление[37]. И в нашем государстве хоть в старину многократно и посылали большое войско, и изводили на то много государственного добра, однако решающую победу одержать не могли. Сакамонотэ Морэмаро, посланный усмирить эмиси, подчинил все Шесть уездов и прославил свое имя на десять тысяч поколений. Он был редкостным военачальником, истинным воплощением божества Бисямон[38]. После того вот уже более двухсот лет смелые полководцы одерживали победы одним походом и мудрые вассалы подчиняли варваров, используя шесть способов. Однако же побеждали и подчиняли одну только местность, или один род, но не было такого, чтобы благодаря блистательному умению одного военачальника все эмиси разом повсюду были усмирены. Однако же Ёриёси-но асон не убоялся стрел и камней врага и сокрушил силы эмиси. Разве есть еще в мире такой полководец? Даже тот, что сразил Чжи Чжи и Дань Юя, и тот, что выставил в столице голову правителя Южного Юэ[39], – и те не сравнились бы с ним.

39. О данных записях.

Нынче, сделав выписки из докладов о положении дел в провинции и собрав то, что говорят в народе, сложил я этот свиток. Писано это в тысяче ри от тех мест, и потому я, пожалуй, допустил немало ошибок. Пусть исправят те, кому ведома истина.

---

[1] 1046.4.14–1053.1.11

[2] Асон – элемент имени, указывающий на придворный ранг. С первого по третий ранги присоединяется к фамильному имени, и личное имя не указывается. У придворных четвертого ранга – после фамильного и личного имен, у придворных пятого ранга ставится между фамильным и личным именами.

[3] Совр. Оникобэ, поблизости от г. Наруко преф. Мияги.

[4] 1028.7.25–1037.4.21

[5] Земли к востоку от Асигара (преф. Канагава) и Усуи (перевал на границе преф. Нагано и Гумма), р-н Канто.

[6] Тайра-но Наоката был потомком Тайра-но Садаёси, одержавшего победу над Тайра-но Масакадо в 940 г.

[7] Хатиман Таро Ёсииэ (1039–1106), прадед Минамото-но Ёритомо и Ёсицунэ.

[8] Военное учреждение в земле Муцу, существовавшее с VIII века. Предназначалось для поддержания контроля центральной власти над племенами эмиси, коренным населением этих земель. Первоначально находилось в крепости Тагадзё (совр. г. Тагадзё преф. Мияги); в 802 г. перенесено в Исавадзё (совр. преф. Иватэ, г. Мидзусава).

[9] Амнистия, объявленная в 7 г. Эйсё (1052) по поводу болезни государыни Дзётомонъин (Фудзивара-но Сёси, 988–1074), дочери Фудзивара-но Митинага. В начале XI в. в ее свите состояла Мурасаки Сикибу.

[10] 4 г. Тэнки (1056).

[11] Имеются в виду восстание в Китае 18–27 гг. н.э., когда повстанцы красили брови в красный цвет, и восстание Жёлтых повязок (184 г.), когда повязывали головы желтым, чтобы отличать в бою своих воинов от неприятельских.

[12] Хань Синь, Пэнь Юэ, Цинь Бу – приближенные ханьского государя Гао Цзу. Когда Хань Синь и Пэнь Юэ были казнены по подозрению в измене, Цинь Бу поднял войска против Гао Цзу, но потерпел поражение и погиб. Данный эпизод взят из «Исторических записок» Сыма Цяня.

[13] Другое имя Тайра-но Нагахиры – Игу-но Дзиро.

[14] Словами «крепость», «укрепление» переведено слово «саку», обозначающее укрепления, обнесенные частоколом – деревянным либо бамбуковым, часто окруженные рвом.

[15] Совр. г. Фудзисава, уезд Хигасииваи преф. Иватэ.

[16] Человек, имеющий придворный ранг, но не назначенный на должность.

[17] Т.е. 60 лет. Выражение взято из «Бесед и суждений» («Лунь юй») Конфуция.

[18] 70 лет. Выражение происходит от эпизода, описанного в «Записях о династии Хань» («Хань шу»). Чиновник Сюэ Гуан-дэ по достижении 70 лет подвесил колесницу, пожалованную государем, в знак того, что он не будет пользоваться колесницей, в которой ездил на службу, т.е. сложил с себя обязанности.

[19] Т.е. без печати. Красные печати ставили на государственных ведомостях.

[20] 1062 г.

[21] Саканоуэ Тамурамаро (758–811), военачальник Охранного ведомства. Имел титул дайнагона и должность сэйитайсёгуна (Великого военачальника, усмиряющего варваров). Осуществлял походы против эмиси.

[22] Большое воинское соединение либо место его расположения, лагерь, бивак.

[23] Три божества, которым поклоняются в храмах Хатиман, – император Одзин, императрица Дзингу и великая богиня Химэ.

[24] 1 тё составляет ок. 109 м.

[25] Согласно даосской гадательной практике «онмёдо», заимствованной из Китая.

[26] Ок. 26 км. 1 ри = 6 тё, 1 тё приблизительно равен 109 метрам.

[27] В эпоху Весен и Осеней Гоу-Цзянь (Ба-ван), правитель царства Юэ, сражался с царством У; победил Хэ Лу, правителя У, но сам потерпел поражение при Хуэйцзишань от войска Фу Ча, сына Хэ Лу. Скитался более двадцати лет, пока в 477 г. до н.э. с помощью своего вассала Фань Ли разбил Фу Ча.

[28] В китайском военном трактате «Сунь-цзы» упоминается военный порядок, подобный змее, якобы обитавшей на горе Чаншань. Когда атаковали голову, она отражала нападение хвостом, и наоборот.

[29] Т.е. с полудня до вечера.

[30] В 5 г. Кохэй (1062).

[31] С 2 до 8 часов пополудни.

[32] 6 часов пополудни.

[33] 1 дзё = ок. 3 м.

[34] 6 часов утра.

[35] 2 часа пополудни.

[36] В 1 сяку примерно 30 см. 1 сун = 1/10 сяку. Подобные преувеличения характерны для военных повестей.

[37] Ханьский Гао Цзу, пытавшийся взять крепость сюнну Пинчэн, не смог этого сделать. Предводитель сюнну Мао Дунь направил императрице Люй, правившей после смерти Гао Цзу, оскорбительное письмо, в ответ на которое императрица хотела объявить войну, однако по совету ее придворного Цзи Бу ничего не предприняла, почтя за лучшее стерпеть оскорбление, нежели ввязываться в войну с непредсказуемым исходом.

[38] Бисямон (санскр. Вайшравана) – один из четырех богов – хранителей сторон света. Охраняет северную сторону со своим войском, состоящим из якшей и ракшасов.

[39] Имеются в виду полководцы эпохи Хань – военачальник Гань Янь шоу, победивший предводителей сюнну Чжи Чжи и Дань Ю, и Фу Бо, одержавший победу над царством Южное Юэ.

ЛИТЕРАТУРА

«Сёмонки», «Муцу ваки», «Хогэн-могогатари», «Хэйдзи-моногатари» («Сказание о Масакадо», «Сказание о земле Муцу», «Повесть о смуте годов Хогэн», «Повесть о смуте годов Хэйдзи»), редакция и комментарии И. Сида, Ё. Инуи, К. Янасэ, К. Ясиро, Я. Мацубаяси // **Нихон котэн бунгаку дзэнсю** (Полное собрание японской классической литературы). Сёгаккан, Токио, *2002*. Т. 41.

Такаки Итиноскэ. **Нихон бунгаку но рэкиси** (История японской литературы). Токио, *1991*.

Ямамото Ёсимицу. «Муцу ваки»-но сакуся оёби тёсаку-но нэндай (Автор «Сказания о земле Муцу» и время его написания) // **Рэкиси то кокубунгаку** (История и японская литература). *1931* (сентябрь).

Нихон сёки (Анналы Японии) / Пер., предисл. и коммент. А.М. Ермаковой и А.Н. Мещерякова. Санкт-Петербург, *1997*. Т. 1.

Повесть о доме Тайра / Пер. И. Львовой / Предисл. и коммент. И. Львовой. Москва, *1982*.

Сказание о Ёсицунэ / Пер. А. Стругацкого / Послесл. Е. Пинус / Коммент. А. Стругацкого. Москва, *1984*.

О.А. Хоменко

АВТОМОБІЛІЗАЦІЯ ЯПОНІЇ І ЖІНОЧИЙ МАРКЕТИНГ: ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕКЛАМИ В ЯПОНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ЖУРНАЛАХ (1958–1969)

ПОЧИНАЮЧИ ще з довоєнних часів, у японському суспільстві такий товар, як автомобіль, вважався символом високого суспільного статусу, яким володіла лише обмежена кількість представників так званого "вищого суспільства". Проте, починаючи з другої половини 50-х років, у японських родинах поширилось використання так званих "трьох божественних приладів" (чи то «перші 3С»): пральної машини, холодильника та чорно-білого телевізора. Саме на цей час припав і розвиток японської автомобільної індустрії. Однак перші автомобілі коштували досить дорого, і вони на той час лишалися недосяжною мрією для японців із середніми статками. Водночас, починаючи з 1954 року, в Японії почали проводитися щорічні автомобільні шоу, які вплинули на підвищення загальної зацікавленості автомобілями. Проте, порівняно з побутовою технікою, кількість автомобілів у загальносімейному вжитку на той час була невеликою, масова "автомобілізація" трохи запізнювалась[1].

Початком масової автомобілізації Японії можна вважати проміжок між 1958–1960 роками, адже у 1958 році компанія "Fuji Jyunkou" випустила Subaru 360, а у 1959 році "Ніссан" розробив модель під назвою "Синя птиця" (Blue bird), в 1960 році "Тойота" презентувала "Пабліку" ("Public Car" – публічний, народний автомобіль) та "Mitsubishi" 50. У такий спосіб японське автомобілебудування серйозно взялося за випуск так званих "народних автомобілів". Однак, аби автомобіль став народним у повному розумінні цього слова, тобто – аби його могли придбати широкі прошарки населення, треба було іще почекати другої половини 60-х років. Починаючи саме з другої половини шістдесятих, автомобіль опиняється в центрі уваги японського суспільства: 1966 рік було проголошено роком "мого автомобіля", саме тоді з конвеєра зійшли "Nissan Sanyo", "Toyota Carola". А попереднього року "Мазда" випустила свій перший сімейний автомобіль – "Mazda Family Car". Ці три моделі репрезентували ринок японських народних, "сімейних" авто.

Тобто відтоді за "трьома божественними приладами" (так звані "перші 3С"), якими вже були устатковано японські оселі, прийшли механізми наступного покоління, які стали називати "наступні 3С" (авто, кольорове TV та кондиціонер). Вони були бажаними, ними прагнула модернізувати свою оселю кожна японська родина, а японське споживче суспільство в такий спосіб перейшло на інший, новий рівень. Таке поширення товарів та загальне збільшення споживання також вплинуло на загальну манеру поведінки та пересування японців. По-перше, завдяки побутовій техніці жінки звільнилися від довготривалої і важкої домашньої праці та отримали багато вільного часу. У період високих темпів розвитку японської економіки у 60-х роках (高度成長) жінки стали більше цікавитись тим, що відбувається за межами власної оселі ("my home", як тоді модно було називати).

У цей час навіть до слова "розваги" виникло декілька синонімів, через те що саме поняття почало набувати трохи іншого змістового навантаження. У японській мові існували слова на позначення відпочинку (休み、休暇), проте саме з того часу на позначення активного відпочинку, часом навіть на природі, почало вживатися запозичене レージャ ("leisure"), що вказувало також на те, що цьому слову відтепер надавали іншого значення. Отже, "leisure" – це "вільний час, котрий людина проводинm поза роботою або домашніми справами". Слово "leisure" навіть вибороло премію "Модного слова року"[2].

На початку 60-х років жінки, звільнені від хатньої роботи, особливо під час вихідних, почали проводити більше часу з родинами поза домівкою. Можна навіть говорити про те, що виїзд на природу став стандартним способом проведення вихідних. Таким чином, спосіб проведення вільного

часу значно вплинув на поширення так званих "сімейних", власних автомобілів. Люди прагнули бути не гіршими не лише за американську родину Джонсів із реклами, а і за власних сусідів, прагнули якомога швидше придбати власний автомобіль.

Раніше, аби кудись далеко поїхати, японці користувалися залізничним, автобусним та авіатранспортом. Завдяки ж автомобілю люди отримали змогу пересуватися, долаючи та економлячи час і простір. Саме завдяки автомобілю люди отримали не лише свободу пересування, а й свободу поїхати у будь-який час[3]. У такий спосіб автомобілізація Японії та "відпочинок" утворили складне поєднання, котре значно вплинуло на загальну модель поведінки японців.

Варто наголосити, що у рекламі автомобілів у цей час з'являється багато найрізноманітніших жіночих образів, а більшість такої реклами зустрічається саме в жіночих журналах. Автомобіль – це товар, котрий має чоловічі гендерні характеристики, тому у рекламі у жіночих журналах все-таки переважають сюжети, у яких присутня пара: чоловік за кермом і поряд з ним жінка.

У цій статті ми б хотіли порозмірковувати над тим, у який спосіб використовуються жіночі образи в автомобільній рекламі 50-х, 60-х та 70-х років. Очевидно, що використання жіночої гендерної характеристики мало на меті вплинути на стиль поведінки жінок, насамперед – як споживачів. Однак це також вплинуло і на загальне самоусвідомлення японських жінок, чи то їхнє 主体的な意識 та становище в суспільстві, що, у свою чергу, також впливало на те, як зображували жінок у рекламі. Тобто це був двосторонній процес взаємообміну і взаємовпливу.

У дослідженні зупинимось на відносинах між рекламою та жінкою як об'єктом, реципієнтом та споживачем цієї реклами та, з іншого боку, – на відносинах між жінкою та автомобілем як суб'єктом реклами, також на їхніх двосторонніх стосунках та на тому, як їх змальовувала тогочасна реклама. Вартим уваги є те, чому саме в жіночих, а не в чоловічих чи загальних журналах було так багато автомобільної реклами, адже тогочасні японські жінки – читачі цих журналів – все-таки перебували в економічно залежній позиції щодо своїх чоловіків і не мали коштів для придбання авто. Отож, розмірковуючи над цими проблемами, розглянемо та спробуємо проаналізувати автомобільну рекламу у період з другої половини 1950-х і до кінця 70-х років. Предметом аналізу реклама у двох різних журналах – "Джосей Джішін" та "Фуджін Корон", котрі мали різну читацьку аудиторію – у сенсі статку, культурного рівня та класової приналежності.

Як уже зазначалося, масовий випуск автомобілів у Японії розпочався у 1958 році. Водночас у журналах з'являється багато статей, котрі радять купити сімейне авто. Деякі журнальні статті навіть рекомендують, у який саме спосіб заощаджувати на повсякденних витратах, аби мати змогу його придбати[4]. Зокрема, вони наголошують на тому, що, якщо навіть ваша місячна зарплатня становить 24940 єн (середня на той час), то, відкладаючи по 3000 єн щомісяця, невдовзі ви зможете купити автомобіль-купе за 300000 єн. У цій статті, зокрема, підкреслюється, що "авто – набагато необхідніший атрибут, аніж навіть меблі чи одяг (кімоно)"[5]. В такий спосіб мас-медіа, часом навіть методом створення напівштучних потреб населення, створювали позитивний імідж автомобілів. Адже насправді наприкінці 50-років, за винятком людей із високою заробітною платнею (депутатів парламенту чи керівників великих та дрібних компаній), покупцям довелось би багато від чого відмовлятись і збирати гроші протягом майже 9 років, аби зібрати необхідну суму грошей. Тому наприкінці п'ятдесятих мрія володіти власним автомобілем поки що лишалася далекою мрією із гарної реклами. Проте, аби якось обґрунтувати необхідність такої економії для придбання власного авто, подібні журнальні статті та реклама обіцяли, що придбання автомобіля принесе щастя в кожен дім[6]. "Віднині власна машина є важливішою навіть, ніж власний будинок"[7], – промовляла реклама початку 60-х років.

Це був період, коли дозволити собі купити машину мало хто міг, тому ексклюзивність володіння нею зображали як "єдину розвагу посеред сірого життя"[8]. Проте реклама намагалась наблизити цей поки що ексклюзивний товар ближче до покупця, коли говорила: "Не думайте, що домашнє авто – то далека мрія, якщо ви захочете його купити – ви його купите!", бо "автомобіль –

це не просто зручно, ви можете отримати багато зайвого вільного часу – для ведення домашнього господарства та мистецтва просто красиво жити".

Аби хоч якось наблизити автомобіль до споживача, з часом журнали почали закликати не стримувати своїх бажань і дозволити собі купити хоча б неновий автомобіль за 50000 єн. Отож завдяки мас-медіа та рекламі думка про те, що мати власне авто – конче необхідна, потрібна і, головне, сучасна річ (так би мовити, тренд – у сучасній термінології), заволоділа японським суспільством 60-х років. Люди підсвідомо вірили рекламі, котра наголошувала на тому, що лише від покупки автомобіля життя кардинально зміниться. Адже після голодного воєнного життя минуло лише 15 років, і люди найбільше прагнули спокійного, багатого і щасливого життя, змальованого у рекламі, не гіршого за розрекламоване буття картинних американських Джонсів. І, мабуть, мало що їх могло зупинити від придбання чогось, що могло їм таке життя дати.

Проте варто зазначити, що, незважаючи на те що журнали та реклама докладали значних зусиль, аби познайомити широкий загал із автомобілем та довести його необхідність, на початку 60-х років вони ще не мали широкого вжитку у японському суспільстві. Згідно зі статистикою, навіть на період 1962 року серед японського населення лише 7 осіб із 1000 мали власний автомобіль[9]. Справжнє масове придбання автомобілів почалося лише з кінця 60-х років.

Однак, незважаючи на те що вже з кінця 50-х років, коли автомобільна індустрія лише набирала обертів, у рекламі авто з'являється багато різноманітних жіночих образів. Виникає логічне питання: чому так сталося у суспільстві? Це сталося у суспільстві, де, по-перше, автомобілі іще не мали великого поширення, а по-друге, жінки перебували у залежному економічному становищі. Насамперед можна говорити про те, що виробники автомобілів усвідомлювали, що жінки були якщо і не прямими покупцями їхнього товару, то принаймні важливим чинником чи тими особами, котрі безпосередньо впливали на прийняття рішення про придбання.

Як уже зазначалося, завдяки використанню побутової техніки у жінок значно збільшилася кількість вільного часу (згідно зі статистикою, його стало на 4 години більше). Окрім того, у жінок, котрих певні стереотипи японської суспільної поведінки тривалий час утримували в межах домівки, зросло бажання пізнати світ поза її межами. Тобто існування об'єктивних умов (бажання самих жінок) та суб'єктивних факторів (таких, як жіночі журнали та реклама автомобілів) утворили дивне і водночас виняткове поєднання, котре сприяло зближенню жінок і автомобілів.

I. Образ гарної жінки у рекламі автомобілів (кінець 50-х років)

Наприкінці 50-х років, коли з'явилось перше масове авто, воно було абсолютно незнайомим предметом-товаром для жінок. Історично вважалося, що жінки погано розуміються на техніці, тому у цей період завданням реклами було не тільки показати авто як товар, а і створити певне уявлення про нього, яке б змусило споживачів його забажати. Мабуть, результатом вищезгаданого був той факт, що і у "Фуджін Корон", і у "Джосей джішін" у цей період з'являється багато образів, котрі намагаються пов'язати такий суто чоловічий товар, як автомобіль, із поняттям "краси" – як суто жіночої гендерної характеристики. Наприклад, у рекламі "Isuzu" за 1959 рік зображено красиву жінку у гарному платті, що дивиться на машину, і наголошується: "Зробіть ваше вбрання на порядок гарнішим, завдяки нашому автомобілю"[10]. В іншій рекламі цього ж авто ми читаємо: "Чарівне авто... В такому ж гарному вбранні ви на ньому поїдете. Виглядаєте дуже чарівною"[11]. Того ж року в іншій рекламі читаємо: "Їздити на автомобілі "Хілман" – найвища вишуканість", і зображено жінку, котра у гарному платті намагається відчинити задні двері автомобіля, що стоїть на березі моря[12]. Зустрічається образ жінки, котра сидить у гарному платті на зеленій траві у місці, схожому на поле для гольфа, поряд з автомобілем[13]. Ці три рекламні образи поєднує спільний, дуже зрозумілий для жіночої половини, лейтмотив про те, що це саме те авто, "котре пасує до вашої сукні". Гарне вбрання підкреслює красу автомобіля, а авто підкреслює жіночу красу. Подібні образи, де гарна жінка стоїть чи сидить поряд з гарною машиною, також часто з'являються на обкладинках тогочасних жіночих журналів[14]. Проте роль жінки

в рекламі цього часу обмежується використанням її краси як характеристики її гендеру, і на той час це було необхідним для підготовки ґрунту для появи справді народного автомобіля.

1. Жінка сідає на місце пасажира (початок 60-х років)

У цей період у рекламі комбінація "гарна жінка + гарна машина" стала домінуючою. Однак саме на початку 60-х років відбулася поступова зміна гендерної ролі жінки в рекламі автомобілів. Зокрема, гарна жінка перестає просто стояти поряд з авто, вона вперше сідає в автомобіль. Наприклад, реклама в "Blue bird" за 1961 рік говорить, що "ми придумали 36 ідей для вас: від набору косметики до боксу для ваших туфель на високих підборах". У цій рекламі бачимо жінку, котра сидить на місці пасажира справа від водія і підмальовує губи, дивлячись у люстерко[15]. На прикладі цієї реклами можна простежити спадкоємність наявної раніше теми та взаємовплив комбінацій "гарна жінка + гарне авто", проте відтепер це – "гарна жінка в автомобілі".

Окрім того, вперше у цей час з'являються нові образи та слогани реклами, що наголошують на функціональних зручностях даного авто саме для жіночого вжитку. Тобто, іншими словами, реклама перестала лише наголошувати на "красі авто", а вперше заговорила про його реальні функції та особливості як засобу пересування та використання його у повсякденному житті.

Вищезгадана реклама в "Blue bird" підкреслює зручність цього автомобіля саме тому, що жінки перевозять багато різних дрібниць. Але це не означало, що реклама прагнула лише звернути увагу жінок на "жіночність" цієї моделі, а й свідчило про те, що виробники вперше визначили жінку основним об'єктом, сприймачем, реципієнтом і споживачем цієї реклами та продукту. Незалежно від того, могла б жінка сама купити собі цю машину чи ні.

На початку 60-х років жінка у рекламі іще не водить машину, вона лише сидить на місці пасажира, причому поруч з нею завжди присутній чоловік. Тобто, незважаючи на те що реклама вже пояснила основні функції авто і начебто допомогла жінці зрозуміти, що таке автомобіль і навіщо він потрібен, за кермом все ще залишається чоловік. Жінку лише возять, вона все ще залишається пасивним об'єктом.

2. Жінка за кермом (1961 рік)

Дуже скоро жінка пересідає за кермо автомобіля. У рекламі нової моделі для жінок в "Blue bird" за 3 березня 1961 року ми вперше бачимо жінку, вбрану у коктейльну сукню, що сидить за кермом автомобіля[16]. Проте вона іще не їде, а поки що просто сидить за кермом автомобіля. Однак невдовзі після цього з'являється нова реклама, де жінка вже керує автомобілем. Реклама звертається до жінок дуже прямолінійно: "Ваше місце – це місце водія"[17], адже "радість водіння... не лишайте його наодинці з цим". Тобто реклама радить не лише розділити з чоловіком радість водіння, а й спонукає спробувати це зробити самій[18].

Аби переконливіше змалювати радість від водіння автомобіля, поряд з образами щасливих жінок у рекламі з'являється багато матеріалів на автомобільну тематику. Водіння автомобіля було досить новою, рідкісною для жінок навичкою, і тому журнали почали роз'яснювати, що авто – це зручно, а вміння керувати ним може не тільки заощадити сили та час, а і збагатити вільний час. До того ж ці статті не лише торкалися розважального аспекту наявності автомобіля, а і зупинялися на технічних особливостях машин. Зокрема, пояснювалося, який потрібен бензин, куди і як його заправляти, також пояснювалися базові навички водіння. Наприклад, стаття під назвою "Отак вона поїде!" у "JJ" за 18 травня 1960 року вміщує фотографічне зображення усіх кнопок та педалей на передній панелі автомобіля та класифікацію категорій автомобільних доріг[19]. Поряд з цим подано пояснення, як краще керувати автомобілем, щоб економічніше використовувати паливо. Це пояснення, однак, не обмежується лише сухими цифрами споживання бензину на обмежену кількість кілометрів, а містить наочні й зрозумілі приклади. Аби пояснити це жінкам у більш предметний спосіб, у квітні 1954 року журнали запросили своїх читачок узяти участь у так званому "бензиново-економічному автопробізі"[20]. Окрім того, серед читачок було оголошено вікторину з призом у 200 000 йен на тему: "Скільки витратить бензину та машина, що переможе у заїзді?"[21] Можна стверджувати,

що в такий спосіб, методом різноманітних заохочень та PR-акцій, журналам вдалося привернути увагу та цікавість до керування автомобілем навіть тих читачок, котрі нічого про нього раніше не знали.

Поряд з тим саме в цей період у журналах з'являються матеріали, котрі розповідають, як же збирають автомобілі на заводах. Причому, знову ж таки, ця розповідь ведеться із безпосереднім залученням читачок. Зокрема, стаття у "FK" за 1961 рік розповідає про екскурсію жінки на завод і її спостереження за роботою конвеєра, який випускає нову модель "Mitsubishi 500"[22]. У цьому матеріалі ми бачимо фото жінки, вбраної у костюм та капелюшок, котра спостерігає за тим, як виготовляють 1000-ий екземпляр "Mitsubishi 500".

Виробники автомобілів, разом з редакціями журналів, проводили й інші PR-заходи. Наприклад, у квітні 1961 року "FK" оголосив про набір жінок серед читачок для участі в економічному пробізі від "Хілман" на власних автомобілях[23]. Учасниці сплачували внесок у сумі 3000 єн і повинні були проїхати відстань від Токіо до Осаки (близько 500 км). Переможниця мала отримати приз у сумі 100 000 єн.

В такий спосіб, завдяки рекламі, статтям та акціям, жінок наблизили до автомобілів, котрі іще декілька років тому були далекими і незрозумілими для них. Звичайно, ці матеріали виконували неабияку просвітницьку функцію і стали у пригоді жінкам, котрі просто сиділи на місцях пасажирів і ніколи не водили. Але вони особливо стали в пригоді тим жінкам, котрі справді прагнули самі керувати автомобілем.

У листопаді 1961 року у "FK" з'явилася стаття під назвою "Як стати жінкою – власником авто"[24]. Вона розповідала про те, що значно збільшилась кількість людей, які на власному автомобілі у вихідні виїжджають за місто, і, як результат, також збільшилась кількість жінок, котрі стали думати, що і їм вже пора придбати машину. У цій статті розповідалось про модельний ряд автомобілів ціною у 300 000 єн, а також про те, як їх можна купити самотужки. Зокрема, наголошувалося, що "Стати власником автомобіля – це непросто, але слід прийняти рішення, тоді його буде просто втілити в життя. Прийміть до уваги цю статтю і здійсніть свою мрію!"[25]

Можна стверджувати, що загалом у цей період збільшилась кількість матеріалів у мас-медіа, котрі агітували і спонукали жінок стати покупцями, власниками автомобіля. Всі ці матеріали іще свідчать і про той факт, що жінка не лише набула активності у рекламі (її не тільки почали змальовувати за кермом, вона і насправді стала сама водити), а і вперше на неї було спрямовано маркетингові стратегії. У зв'язку з цим особливо цікавим є те, хто ж, які саме жінки керували і володіли автомобілем у тогочасній Японії. За даними газети "Асахі сінбун" від 17 травня 1961 року, в Токіо правами на всі види транспортних заходів володіло 1 000 000 осіб. У місті на той час було 27 автошкіл і будувалося іще 7[26]. Ця статистика свідчить про те, що інтерес до водіння авто зростав. Переважну більшість серед водіїв, щоправда, становили чоловіки: інженери, архітектори, керівники фірм, лікарі та студенти[27]. Однак навіть серед тих, хто іще не керував авто, вже було багато зацікавлених жінок. Згідно із соціологічним опитуванням того часу, проведеним серед жінок, на питання: "Чому ви б хотіли зараз навчитися?" серед відповідей на першому місці було приготування їжі, а на другому – керування автомобілем[28]. Це свідчить про те, що водіння вже стало не менш популярним, ніж традиційне приготування їжі.

Безумовно, що в тому, аби така цікавість з'явилася у жінок, неабияку роль відіграли жіночі журнали. На формування такої зацікавленості також вплинула і велика кількість образів, які показували, що керувати автомобілем – це гарно, модно і престижно. Незважаючи на загальне стереотипне уявлення про те, що жінки дуже слабо розбираються у техніці, завдяки поширенню побутової електротехніки і тим легким поясненням, які були в рекламі та журнальних і газетних статтях, не лише суспільство, а й самі жінки потроху позбулися цього комплексу. Реклама наголошувала на тому, що автомобілем керувати просто, і жінки у це повірили.

II. Образи жінок у рекламі 60-років: популяризація автомобілів

Епоха популяризації, демократизації автомобіля почалася, як ми вже зазначали, з кінця 50-х років, а з настанням 60-х років, особливо у їхній другій половині, вона по-

чала розвиватися особливо бурхливо. Тому варто звернути увагу на те, які жіночі образи з'являлися в рекламі тих часів.

1. Суспільні уявлення про відпочинок та жіночі образи у рекламі

У 60-х роках популяризація автомобілів відбувається разом з популяризацією активного відпочинку (レージャ). Реклама ж, у свою чергу, показувала різноманітні образи людей, котрі радісно й активно відпочивали. До того ж саме з цього часу в рекламі почали з'являтися образи жінок, що керували автомобілями самі або їздили кудись покататися на авто разом з приятельками. Реклама обіцяла: "Не знаємо втоми від довгих переїздів. Вона прекрасно їздить", показуючи жінку, що веде автомобіль[29].

Окрім того, реклама почала наголошувати на тому, що життя жінки дуже зміниться, коли у ньому з'явиться машина. Наприклад, реклама "Мазди" за 1963 рік говорила, що машина – це "інструмент, необхідний для сучасного радісного життя"[30], бо вона "створює нові бажання, дозволяє радіти цим бажанням"[31]. Безумовно, автомобіль був необхідним інструментом для активного відпочинку, однак, аби повністю відчути радість від активного відпочинку, жінкам слід було мати вільний від хатньої роботи час, який, власне, утворився завдяки використанню побутової техніки. Тому у певному сенсі поширення побутової техніки було необхідною передумовою для популяризації автомобілів у Японії. І саме тому автомобілізація почалася трохи пізніше за популяризацію побутової техніки, а не навпаки.

У рекламі першої половини 60-х років переважають образи, де жінка сама або з приятельками насолоджується водінням. Бачимо двох жінок на пляжі: "І ви також з легкістю зрадійте можливості водити купе!"[32], потім на річці, де відпочивають троє жінок: "До моря! У поле! Неможливо передати привабливість машини, котра рухалась, розрізаючи легкий вітерець"[33].

Показуючи гарний відпочинок, реклама не забувала наголошувати, що не варто забувати також і про правила дорожнього руху та загальні норми поведінки на природі. Вона закликала: "Зберемо залишки паперів та їжі у пакетик і заберемо з собою"[34]. У період впровадження масового активного відпочинку такі тлумачення простих норм поведінки були необхідними. Американська реклама, однак, не робила подібних екскурсів. Проте у Японії люблять керуватися інструкціями, тому поява таких коментарів не дивує.

Також бачимо образи декількох дівчат: "Поїдемо компанією", "Пабліку" так легко водити, будемо радіти вихідним сповна..."[35]. Чи образ чотирьох жінок, котрі весело проводять неділю на березі моря[36]. Підкреслюється, що "якщо у вас є "Керол" – ми гарантуємо вам 100% приємного літа"[37]. Чи в іншій рекламі – жінки сидять на природі й милуються краєвидом: "У нас же є "Керол", тому ми вже однією ногою попереду, душею ми вже у весні"[38]. Реклама наголошує, що наявність авто допоможе жінці "економічно й раціонально провести літній відпочинок"[39] та гарантує радість та свободу відпочинку тільки для жінок: "До гарного моря та гір повеземо свою радісну юність на "Керол"[40].

Так змальовується активний відпочинок на початку 60-х років, однак, як вже зазначалось, звичайні сім'ї іще не могли тоді купити собі машину, а структура автомобільних доріг іще не була такою розвиненою в Японії, як зараз. Навіть для тих, хто мав власний автомобіль, пересуватися у Токіо було досить непросто. У тогочасній газеті зустрічаємо замітки, котрі свідчать про це: "Власник авто приїхав до центру міста, де протягом години шукав парковку, але скрізь було зайнято. Тому він знову поїхав додому і вже повернувся до міста на метро"[41].

Проте рекламні образи та слогани, що пов'язують активний відпочинок з автомобілем, з'явилися, аби переконати, що ситуація, описана вище, скоро виправиться.

2. Образи незалежних жінок у рекламі

Можна стверджувати, що образи реклами випереджали реальну ситуацію, адже, наприклад, тогочасні жінки ще не мали можливості не лише самі поїхати відпочивати з подругами на авто, а й взагалі не були економічно спроможними придбати авто самі. Тобто можна говорити про те, що між образами реклами та тогочасною реальністю була велика невідповідність.

Однак варто звернути увагу на той факт, що не лише реклама, а й тогочасні журнали зображали жінок незалежними,

лібералізованими (вільними), такими, що водять автомобіль.

У рекламі переважає тема про те, що автомобіль зробить життя жінки більш активним. Наприклад, стаття під назвою "Автомобіль змінить ваше життя" розповідає про один день із життя жінки. Наголошується, що наявність машини позбавить жінку від необхідності носити важкі речі, вона може їздити за покупками, окрім того, вона о 5-й вечора може поїхати на побачення, її тепер часто запрошують друзі порозважатися разом, і нудна буденність, "недільна сплячка" зникають, її вихідні стають більш активними і радісними[42]. Тобто завдяки купівлі автомобіля зміниться не лише спосіб проведення вихідних, а й усе життя жінки – воно стане більш активним і приємним.

Більше того, статті наголошують на тому, що "сісти за кермо – це те саме, що взяти нарешті своє життя у власні руки і відчути від того радість"[43]. Саме таку активну жінку часто пов'язують у рекламі із швидкістю. Наприклад, у "JJ" у статті "Відчуємо душею розкіш швидкості" розповідається про 24-літню пані Ісідзука, котра використовує у роботі власний автомобіль і впевнено їздить на швидкості[44]. Це свідчить про те, що і серед тогочасних жінок були такі, котрі вірили у те, що почати водити й водити на швидкості – означає взяти контроль над своїм життям. Однак навіть зараз "швидкість" – це те, що в образах пов'язують радше із чоловічим гендером, аніж із жіночим. Проте у даному разі саме жінка є об'єктом, що контролює швидкість автомобіля, а з цього можна зробити висновок, що вже тоді, у 60-х, суспільні норми допускали можливість того, що і жінка може радіти такому суто чоловічому хобі – їзді на швидкості. Окрім того, ця стаття іще підкреслює, що саме можливість їздити на великій швидкості також впливає на впевненість цієї жінки у роботі. І це логічно, адже завдяки тому, що вона швидко і вільно їздить, змінюється ареал її вільного пересування, і вона немовби втручається у суто чоловічу територію. До того ж, це означає, що жінка, незалежно ні від кого, починає контролювати власне життя. В такий спосіб імідж придбання авто та керування ним безпосередньо впливає і на формування уявлень про отримання жінками економічної незалежності через роботу. Автомобіль же виступає як інструмент та зручний спосіб пересування на роботу, необхідний для жінки, котра працює, – він домчить її до роботи за 5 хвилин[45].

Такі тенденції переважали не лише в рекламі, журнали також знайомили з реальними жінками, котрі їздили на роботу на автомобілі. Наприклад, у "JJ" за 31 серпня 1964 року є матеріал від назвою "Я – торговий компаньйон"[46]. У ньому розповідається про жінку – торговельного агента, із середньою освітою, котра використовує автомобіль на роботі: возить на ньому усе необхідне, а також користується ним у вихідні. "Однією рукою управляю і їду на роботу, також користуюсь цією робочою машиною і під час відпочинку", – каже вона.

У цей час починають також говорити про автомобіль як про приватну власність. Наприклад, у рекламі 1962 року показано двох жінок під час розмови, і одна з них називає свою машину "моя власність". Реклама додає: "Власність, котра є дуже сучасною..."[47] З цього часу автомобіль вперше почали називати "єдиним раціональним приданим"[48].

Таким чином, наявність автомобіля та уміння водити почали вважатися запорукою економічної незалежності жінок. Однак найдешевша нова машина того часу коштувала понад 300 000 єн і логічним буде запитання: а чи могли тогочасні неодружені жінки дозволити її собі купити? Журнали того часу розповідають про те, як і на чому варто економити, аби придбати авто. Наприклад, у статті "Навіть якщо ваша місячна платня всього 15 000 єн, ви теж зможете купити авто!" йдеться про те, як треба правильно відкладати гроші, і підкреслюється, що "час, коли автомобілем володіли лише багатії, минув, і дві з трьох наших читачок можуть дозволити собі авто. Приєднайтесь до них і ви!", закликаючи жінок самим приймати важливі рішення[49].

Проте, незважаючи на те що у цій статті мало відчувається реальність (адже скільки років треба відкладати гроші із суми 15 000, аби зекономити 300 000?), тут же рекомендують усім тим, хто неспроможний купити сам, придбати авто в складчину, на двох чи на трьох[50]. Але складно повірити в те, аби жінки, котрих навіть не поєднують кровні сімейні узи, прийняли таке рішення і потім їздили по черзі. Мабуть, підґрунтям цих

малореальних пропозицій було те, що в реальності неодружені дівчата все-таки ніяк не могли самі собі купити автомобіль, навіть за умов жорсткої економії. Тому можна стверджувати, що і у першій половині 60-х придбання власного автомобіля лишалось для жінок далекою мрією.

Однак хотілось би тут зупинитись і ще раз звернути увагу на те, як прив'язався до автомобіля образ жіночої незалежності. Беззаперечно, активні, незалежні й економічно самодостатні жінки, що з'являлися в рекламних образах, все-таки були далекими від реальності, однак важливим було те, що ці образи поширилися як чарівні жіночі ідеали. І це був великий прорив, зважаючи на те, що наприкінці 50-х у рекламі з'являлися образи просто "гарних жінок". Перефразовуючи, можна сказати, що автомобільні виробники створили ідеал жінки 60-х років, втіливши його у своїй рекламі: образ дівчини, що летить у небі, закликав з реклами: "Сестричко, ти не хочеш примусити своє серце, аж там, за небокраєм?"[51] Машина перестала бути лише чимось, що підкреслює жіночу красу, вона стала іще тим, що примусило жінку активно бажати спробувати щось нове.

3. "Малолітражки" як "жіночі" автомобілі

Окрім змалювання активних жінок, реклама також наголошувала на тій радості, котру жінка може отримати від водіння легким в управлінні автомобілем. Зокрема, у рекламі 1965 року ми чуємо: "Чому ця машина користується популярністю у жінок?". Відповідь: бо можна цілком їй довірити, це підтверджують роки[52]. Для того, аби підкреслити цю тезу, показано жінку, котра може, "коли стомилась і хоче, щоб ліва нога відпочила, – може водити лише правою"[53]. Однак у реальності усі знають, що це небезпечно і при водінні обидві ноги мають бути поруч з педалями.

Окрім того, часто зустрічається образ чоловіка у технічній спецівці, котрий пояснює жінці, що "такої сильної машини ви ще не бачили"[54], бо "якщо ви можете водити, вона така легка в управлінні, що аж не віриться"[55]. Такими образами реклама намагалася змінити уявлення про те, що авто – це складний механізм, показуючи, що управляти ним можуть навіть жінки. За твердженням Сугіяма Каку[56], наголошення на простоті, зручності та утилітарних характеристиках водіння були особливістю реклами того часу, спрямованої саме на жінок.

Однак переважна більшість машин, які рекламувалася в такий спосіб, були малолітражними авто, і ті автомобілі, які пропонували для активного відпочинку, (зокрема – модель "Керол"), теж були малолітражними, і саме їх позиціонували як "легкі в управлінні" автомобілі для жінок. Отож, очевидно, в даному разі реклама використовувала жіночі образи і гендерні характеристики, аби змалювати позитивний образ нового невеликого автомобіля.

4. Образи закоханих пар у рекламі автомобілів

У рекламі малолітражок переважали образи самотніх жінок або груп жінок чи закоханих пар, тоді як у рекламі сімейних автомобілів було представлено виключно пари. Більшість реклами зображала такі пари під час "автомобільного" побачення. Вони вели розмову біля машини, коло моря[57], чи проводили вихідні в горах[58]. Реклама підкреслювала, що автомобілі-купе краще підходять для активного побачення. Такі заміські поїздки, як правило, були поїздками лише для двох[59]. Чоловіка та жінку зображували всередині автомобіля, оповитого любовним серцем, немовби підкреслюючи їхні почуття: автомобіль був тим, що їх пов'язувало. І про нього говорилось як про те, що створює спеціальну інтимну атмосферу. Наприклад, авто "везе настрій", "настрій, зрозумілий тільки двом везе прекрасний європейський стиль"[60]. Тобто автомобіль символізував зародження кохання і був саме тим "простором, де воно існувало".

Окрім того, поряд з образом щасливих закоханих наголошувалось: "Їй подобається "Тойота-Корона", тому що вона породжує прекрасні почуття"[61]. Часом є не зовсім зрозумілим, що ж є прекрасним – можливість їздити на автомобілі чи можливість бути поряд з гарним чоловіком, адже ці два прекрасні моменти автомобільна реклама поєднувала в один.

У рекламі також багато образів активних пар, котрі вирушають на авто у далекі подорожі. Наприклад, у рекламі спортивного авто ми бачимо закохану пару на лижному спуску[62], посеред засніженого пейзажу[63],

біля річки[64], чи вони сидять в обнімку під деревами у лісі[65], тримають одне одного за руки на морському узбережжі, а "авто пропонують тим молодим людям, котрі люблять природу і люблять водити авто"[66]. Поява закоханих пар саме у рекламі спортивних авто не видається дивним, адже спортивні автомобілі розраховані переважно лише на дві персони і вони здатні розвивати високу швидкість, котра асоціюється із силою і молодістю. Проте якщо порівняти образи пар у спортивних і звичайних авто, то очевидним є той факт, що у звичайних авто пари просто їдуть у машині чи стоять біля неї, а у рекламі спортивних авто присутній так званий "тілесний контакт" – вони тримають одне одного за руки чи обнімаються. Окрім того, реклама спортивних авто часто звертається радше до чоловіка, ніж до жінки: "Благословенні почуття зараз випалюють серця чоловіків"[67]. І, незважаючи на те що жінка є присутньою в образах, спортивні автомобілі напряму поєднують і саме з чоловічим гендером, а не з жіночим.

Розмірковуючи про рекламу і спостерігаючи образи пар у автомобільній рекламі 60-х років, варто наголосити, що на той час іще існували сильні суспільні норми та уявлення щодо життя жінок, які вважали логічним завершенням стосунків лише один варіант – весілля. Тобто, показуючи серед своїх образів пари, реклама насамперед хотіла пробудити в жінках думки про шлюб. І, звичайно, у самому шлюбі жінки вбачали не тільки можливість відповідати тим суспільним стереотипам, а і, так би мовити, економічні вигоди. Бо переважна більшість тогочасних неодружених жінок не була економічно спроможною придбати автомобіль. Тож коли такі жінки мріяли про радісне життя з автомобілем, то це бажання "оживляло" інше бажання – прагнення одружитись із чоловіком, котрий буде економічно спроможним його купити. Тому видається, що образи пар у тривалих подорожах цілком можуть бути парами, зображеними під час весільної подорожі. Такі пропозиції також вносили і журнальні статті. Так, "JJ" розповідав, як "спланувати весільну подорож на автомобілі". У статті, зокрема, наголошувалося, що за браком часу, але за наявності машини можна цілком вкластися у дві ночі і три дні, і все це буде коштувати лише 20 000 єн[68]. Журнал підкреслював, що для сучасних пар автомобільна весільна подорож – це найбільш підходящий варіант[69]: "Обов'язково поїдемо у весільну подорож на автомобілі! Нарешті ми зможемо втілити цю мрію, про яку мріяли іще з заручин"[70]. Детально розповідалося, як і де її краще провести.

Однак справді народним автомобілем 60-х років, котрий фантастично продавався на той час, була не спортивна машина, а машина сімейна. Тому ми б хотіли зупинитись далі на проблемі відносин "машина – сім'я".

5. Образи сім'ї у автомобільній рекламі та жінки

Як уже наголошувалось, автомобілі отримали справжнє поширення лише наприкінці 60-х років. У 1966 році, після "New Publica" "Тойота" випустила "Carola", котра відразу після Токійської Олімпіади спричинила у Японії справжній автомобільний бум. Відтепер навіть домогосподарки, завдяки щомісячним заощадженням, могли дозволити собі придбати авто за 1000 доларів[71]. Навіть словосполучення "My car" набуло дуже широкого вжитку, а рівень продажу автомобілів в Японії у 1966 році, порівняно з 1963 роком, зріс з 14 до 20 відсотків[72]. Таким чином, саме з 1966 року приватні автомобілі увійшли у широкий вжиток[73].

Також статистика щодо збільшення сімейних щоденних витрат вказує на появу автомобіля у родинах. До 1969 року у людей, що жили в містах з населенням понад 50 000 мешканців, серед щомісячних витрат не було навіть статті "на автомобіль, паливо та обслуговування", проте саме з 1969 року середньостатистична родина почала витрачати 619 єн щомісяця на утримання автомобіля[74]. Після 1966 року ця стаття витрат з кожним роком потроху збільшувалася, що свідчить про збільшення кількості автомобілів у японських родинах. Тобто автомобіль перестав бути лише мрією. І навіть у рекламі, поряд з ідеалізуючими образами, почали говорити і про негативні моменти утримання авто, що свідчить про те, що у цей час реклама трохи більше наблизилась до реальності, ніж раніше.

Окрім того, суспільство також почало докладати зусиль, аби створити такі умови, за яких користування автомобілем було би

більш ефективним. Дві перші автомобільні дороги (№1 і №4) було відкрито до Токійської Олімпіади у 1964 році. Також у грудні 1967 року було відкрито частину так званої Центральної автомобільної магістралі, а з березня 1969 року відкрили швидкісну автомагістраль "Jomei"[75]. Таким чином, разом із переконанням про економічність використання автомобілів у середині 60-х років у Японії відбувалась розбудова необхідної інфраструктури, що дозволило перейти до "моторизованого суспільства", чи то суспільства на колесах. І лише у цей час реальність змогла наздогнати образи, котрі змальовувала реклама вже протягом останніх 10 років.

Коли популяризація авто почала відбуватися швидкими темпами, не лише в журналі для вищого прошарку "FK", а й у "JJ", спрямованому на більш демократичну аудиторію середнього класу, теж почало з'являтися багато інформації про автомобілі та статті під назвою "Відтепер наступила ера автомобілів"[76]. У цьому журналі переважно рекламували сімейні автомобілі. Зокрема, особливістю змалювання жінки в рекламі сімейних автомобілів є те, що її показують в образі матері, котра насолоджується активним відпочинком у колі сім'ї: така сім'я відпочиває разом на курорті[77], на пляжі[78], разом смажить барбекю[79] чи просто перебуває на природі[80].

Реклама підкреслює, що наявність автомобіля дає можливість "виїжджати усією сім'єю", "в будь-який час прямо від власного будинку"[81]. Матір у рекламі, як правило, щасливо усміхається, дивиться за дітьми[82], обнімає їх, їде з ними кудись[83] чи навіть везе їх кудись сама[84]. Таке враження, що реклама намагається донести до реципієнта, що, тільки народивши дітей і ставши матір'ю, жінка починає відчувати радість від спільного родинного відпочинку – і це є найбільшим щастям жіночого життя.

Також, хотілося б звернути увагу на кількість дітей, зображених у колі сім'ї. У рекламі переважають образи сім'ї з чотирьох осіб: батьки, як правило, сидять попереду, а двоє дітей – син і донька – на задньому сидінні автомобіля[85]; або дівчина обнімає матір, що сидить на задньому сидінні, а син і тато стоять біля машини[86]. Зустрічаються також образи автомобілів, що мчать дорогою, а в них сидить сім'я з двома різностатевими дітьми[87]. Також присутні образи, де сім'я, із сином та донькою, смажить барбекю на природі[88]. Як варіант, також наявні образи, на яких тато за кермом, а син – поряд з ним, а мати сидить позаду[89]; чи хлопчик обнімає маму, котра сидить поруч з батьком, що за кермом[90]; чи мати грається з хлопчиком, розмовляючи при цьому з чоловіком[91]. Є також образ усміхненої матері, яка керує авто, а донька сидить поруч із нею[92].

Також зустрічається образ "дружини", котра пишається наявністю дітей та автомобіля: дві жінки розмовляють біля паркану, а реклама підкреслює, що "сусіди також купили собі "Пабліка"[93]. Тобто неначе порівнюючи сусідів за стандартом: в сім'ї одна машина та одна дитина.

Незалежно від зміни композиції у рекламному образі у більшості з них жінку зображено в ролі матері, окрім того, кількість дітей у рекламі ніколи не перевищує цифру три, а в переважній більшості образів їх двоє. Це видається логічним, адже автомобіль розраховано на 5 осіб, однак, з іншого боку, чому в авто, розрахованому на п'ятьох, було необхідно зображати саме п'ятьох осіб? У довоєнній Японії переважала сім'я із 4–5 дітьми, проте після війни, завдяки впровадженій урядом "Програмі планування сім'ї" та поширенню протизаплідних засобів, відбулася так звана "революція двох дітей"[94], коли стандартним вважалося мати двоє дітей у родині. За твердженням рекламного агентства "Хакуходо", різкі зміни у кількості дітей в японських родинах спричинив той факт, що основу суспільства становило вже не сільське господарство, а суспільство "саларіманів" – найманих робітників, що живуть у великих містах. Тобто діти, на яких покладали надто багато надій і сподівались, що вони у майбутньому стануть "виробниками матеріальних цінностей", пересунулися у категорію "споживачів" цих цінностей[95]. Діти перестали виконувати роль помічників у господарстві (на селі), а перейшли у категорію "споживачів" сільськогосподарської продукції, що живуть у місті. Однак різке зменшення кількості дітей у японських родинах насамперед було пов'язане з економічною ситуацією. Саме економічні причини, а іншими словами – те, що молоді сім'ї, які жили у місті без допомоги своїх батьків, були не в змозі виховати, прогодувати і вивчити 4–5

дітей, стало основною причиною використання жінками протизаплідних засобів та намагання обмежити кількість дітей двома або максимум трьома.

Однак, безперечно, це також обумовлювалося спеціальною програмою японського уряду зі зниження народжуваності, адже 1948 року у Японії було прийнято спеціальний закон, котрий дозволяв аборти. Того ж року було дано дозвіл на використання протизаплідних засобів, які раніше було також заборонено. Саме тоді з'явився відомий слоган фармацевтичної компанії "Яманоучі": "Перша донька – Хіме, другий син – Таро, а третій – гель "Сі". Ці слова стали характеристикою того часу, однією із тих фраз, котра була на вустах післявоєнної Японії[96], що підтверджує той факт, що у створенні нового ідеального образу сім'ї грала роль не лише політика уряду, і реклама окремих, часом далеких від політики, товарів. Проте не варто забувати, що рекламні образи 60-х також мали і певне ідеологічне навантаження. Так, образи автомобільної реклами, у якій сім'я, зібравшись докупи, разом з певною кількістю дітей їде активно відпочивати, сформували образ ідеальної сім'ї того часу. Водночас не варто забувати, що образи жінок у цій сім'ї, котрі раділи спільному сімейному відпочинку, були вже не такими одноманітними, як раніше, проте завжди зображали матерів, що піклуються про родину та дітей (賢母敵なイメージ). Таке зображення було не тільки втіленнями ідеалістичних уявлень та існуючих у суспільстві норм про сім'ю та матір, а й відображало ідеалістичне уявлення про активний відпочинок.

Як вже зазначалося, саме у 60-ті роки словосполучення "активний відпочинок" набуло нового, особливого значення. Під активним відпочинком відтепер розумілося, що сім'я вирушала кудись разом відпочивати, а реклама автомобілів лише посприяла закріпленню та іще більшому поширенню такого уявлення. Також варто не забувати про те, що поширення автомобілів у другій половині 60-х років відбувалося у рамках процесу становлення та самоусвідомлення середнього класу – завдяки високим темпам розвитку економіки. Те, що раніше було надбанням лише незначного вищого прошарку суспільства, стало доступним більш значній масі людей.

Висновок

Історія серйозного автомобілебудування у Японії почалася з 1958 року. Саме з цього року в журналах збільшилась кількість реклами автомобілів як предмета широкого домашнього вжитку. В обох журналах ("JJ" та "FK") можна побачити велику кількість реклами автомобілів та значну кількість різноманітних жіночих образів. Метою цього дослідження є спроба шляхом аналізу зрозуміти, яким чином завдяки впливу рекламних образів протягом 30-ти років (з 50-х до 70-х років) у Японії змінювалася жіноча ідентичність. Проаналізувавши значну кількість рекламних матеріалів, ми дійшли наступних висновків.

У період з кінця 50-х і до початку 60-х років особливістю автомобільної реклами є підкреслення жіночої "краси" як гендерної характеристики. У цей час більшість журнальних статей також наголошувала на необхідності оволодіти водінням авто та придбати машину, тобто спостерігається зростання інтересу жінок до автомобілів. Однак для жінок – представниць середнього і робітничого класу вартість автомобіля була дуже високою і вони навряд чи могли б його купити самі, тому жінка у рекламі автомобілів того часу – це радше не відображення реальності, а лише використання символів певного гендеру, для того аби підняти загальну привабливість автомобіля як товару. Якщо згадати, що гаманцем у тодішній японській сім'ї володіла дружина, то для маркетологів і рекламістів жінка була ключовим елементом розширення споживання, саме тому їй було конче необхідно пояснити, що таке автомобіль і навіщо він потрібен. Варто наголосити, що з цією роллю блискуче впоралися тогочасні жіночі журнали, котрі на своїх сторінках розмістили не лише привабливі рекламні образи, а і пояснювальні статті.

Очевидно, що завдяки такій просвітницькій діяльності підвищився інтерес до автомобілів і було створено умови для переходу на новий етап – період "народної", загальної автомобілізації країни. В Японії у так званих родинах середнього класу стрімке збільшення кількості автомобілів розпочалося з другої половини 60-х років. У цей час автомобільний бум було спричинено бажанням сімей, що жили у великих містах, мати власний засіб пересування (family car).

У цей час зростає інтерес жінок до автомобілів, а загальною тенденцією реклами є змалювання автомобіля як простого в управлінні механізму, з яким навіть жінка зможе впоратися. Так чи інакше, саме з другої половини 60-х років зростає кількість жінок, котрі самі водять автомобілі.

Спостерігається значна кількість жіночих рекламних образів: у рекламі малолітражних авто переважали образи усміхнених жінок за кермом, тоді як у рекламі спортивних автомобілів переважали щасливі молоді пари, а у рекламі "family car" – образи щасливих молодих дружин і матерів.

Окрім того, зміст більшості цих реклам напряму було пов'язано з образом гарного активного "сімейного відпочинку, сімейних розваг" (レージャ), котрі стали доброю традицією сімей середнього класу саме з цього часу.

До того ж можна стверджувати, що автомобільна реклама, змальовуючи щасливі родини на відпочинку, також посприяла створенню ідеального образу японської родини та скоригувала кількість дітей у ній. Тобто, з одного боку, реклама неагресивно коригувала і впроваджувала у життя державну політику та ідеологію (щодо зменшення кількості дітей з 5–6 до 2), а з іншого – намагалася завоювати серця жінок, насамперед тому, що вони мали значний вплив на прийняття рішень про покупки в сім'ї. У період, коли розпочалася загальна автомобілізація Японії, автомобіль, як правило, купували один на одну родину, і тому неважко зрозуміти, чому в рекламі так багато образів щасливих родин, адже ці образи було спрямовано насамперед на жінок-дружин, котрі розпоряджалися сімейними фінансами.

Звертаючи увагу на стрімкі зміни у післявоєнній моделі японських родин, як і на збільшення кількості автомобілів, починаючи з 60-х років, та відгуки реальних жінок у дослідженні агентства "Хакуходо" щодо привабливості рекламних образів[97], можна говорити про те, що реклама таки знайшла свого реципієнта і мала вплив на японське суспільство того часу.

До того ж, порівнюючи вищезгадані японські стратегії з американською рекламою автомобілів[98], можна зазначити, що вони багато у чому були подібними: жінок так само змальовували спочатку привабливими пасивними пасажирками, а потім уже водіями. Проте можна говорити і про одну суттєву відмінність: спосіб, яким у Японії жінкам рекламували автомобілі у 50–60-ті роки, поширився в Америці у 30–40-ві роки, що, безумовно, стало прикладом і, може, навіть взірцем при створенні японської реклами.

Щодо жіночих образів у рекламі автомобілів та стереотипів японського суспільства, то домінування двох образів – щасливої матері та незалежної молодої дівчини, – що віддзеркалювало й намагалося зберегти консервативні уявлення щодо ролі жінки у сім'ї (образ матері), свідчить також про прагнення японського суспільства не відставати від об'єктивної реальності та змін у суспільстві й впливати на розвиток жінки (образ незалежної молодої дівчини). Причому можна говорити навіть про те, що до середини 60-х реклама ідеалізувала і випереджала реальність, і лише починаючи з другої половини 60-х реальність нарешті змогла наздогнати образи, які вже давно змальовувала реклама.

---

[1] 高田公理『自動車と人間の百年』新潮社、1987年、16頁、107–108頁

[2] 滝嶋英男「広告から読む女と男の５０年」、『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年、26頁

[3] 同上、26頁

[4] 『女性自身』1960年5月25日96－97頁

[5] 『女性自身』1960年5月25日96頁

[6] 『女性自身』1960年5月25日97頁

[7] 『女性自身』1961年8月21日８９頁

[8] 『女性自身』1961年8月21日８９頁

[9] 鈴木淳『新技術の社会誌』日本の近代15、中央公論新社、2000年、250頁

[10] 『婦人公論』1959年6月

[11] 『女性自身』1961年7月24日

[12] 『女性自身』1959年7月24日

[13] 『女性自身』1959年9月4日

[14] 『女性自身』1959年9月16日、11月18日
[15] 『婦人公論』1961年6月
[16] 『女性自身』1961年3月28日
[17] 『女性自身』1961年8月21日
[18] 『女性自身』1964年7月20日
[19] 『女性自身』1960年5月18日58頁
[20] 『女性自身』1959年4月3日
[21] 『女性自身』1959年５月
[22] 『婦人公論』1961年2月
[23] 『婦人公論』1961年4月
[24] 『婦人公論』1961年11月313頁
[25] 『婦人公論』1961年11月317頁
[26] 『朝日新聞』1961年5月17日
[27] 高田公理『自動車と人間の百年』新潮社、1987年、256頁
[28] 『週刊文春』1963年6月19日号
[29] 『女性自身』1961年10月16日
[30] 『女性自身』1963年2月18日
[31] 『女性自身』1962年6月18日
[32] 『女性自身』1961年5月16日
[33] 『女性自身』1963年4月29日
[34] 『女性自身』1963年4月29日
[35] 『女性自身』1963年5月20日
[36] 『女性自身』1964年5月18日
[37] 『女性自身』1964年7月13日
[38] 『女性自身』1965年2月15日
[39] 『女性自身』1964年8月24日
[40] 『女性自身』1964年5月18日
[41] 無署名「“走る区器”をぶっつぶせ」『別冊週刊サンケイ』1962年4月号
[42] 『女性自身』1967年6月26日
[43] 『女性自身』1961年8月21日91頁
[44] 『女性自身』1962年7月9日19頁
[45] 『女性自身』1961年9月18日
[46] 『女性自身』1964年8月31日140－141頁
[47] 『女性自身』1962年12月22日
[48] 『女性自身』1962年10月29日175頁
[49] 『女性自身』1962年10月29日175頁
[50] 『女性自身』1962年9月3日115頁
[51] 『女性自身』1969年8月23日
[52] 『女性自身』1965年8月30日
[53] 『女性自身』1966年8月8日
[54] 『女性自身』1962年12月17日
[55] 『女性自身』1965年2月15日
[56] 杉山学「男と女のシンボル」、『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年、124頁
[57] 『女性自身』1961年7月17日
[58] 『女性自身』1960年10月26日
[59] 『女性自身』1965年6月14日
[60] 『女性自身』1962年4月16日
[61] 『女性自身』1962年1月21日
[62] 『女性自身』1962年2月26日
[63] 『女性自身』1962年2月18日
[64] 『女性自身』1963年9月23日
[65] 『女性自身』1965年4月26日
[66] 『女性自身』1965年7月26日
[67] 『女性自身』1969年12月6日

[68] 『女性自身』1959年3月20日63頁
[69] 『女性自身』1959年12月2日70頁
[70] 『女性自身』1959年12月2日70頁
[71] 『トヨタ自動車五十年史』1987年、56頁
[72] 『もの誕生「今の生活」1960—1990』水牛クラブ編集、晶文社、170頁
[73] 『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年、26頁
[74] 総務庁統計局「家計調査」昭和38年から60年まで、昭和60年版
[75] 「日本自動車産業史」日本自動車工業会、78頁
[76] 『女性自身』1966年1月24日
[77] 『女性自身』1962年11月12日
[78] 『女性自身』1966年6月13日
[79] 『女性自身』1963年11月11日
[80] 『女性自身』1965年10月4日
[81] 『女性自身』1966年1月24日
[82] 『女性自身』1966年5月30日
[83] 『女性自身』1962年5月21日
[84] 『女性自身』1963年7月15日
[85] 『女性自身』1963年5月21日
[86] 『女性自身』1962年5月21日
[87] 『女性自身』1963年5月21日
[88] 『女性自身』1963年11月11日
[89] 『女性自身』1962年3月26日
[90] 『女性自身』1965年11月22日
[91] 『女性自身』1966年7月18日
[92] 『女性自身』1963年7月15日
[93] 『女性自身』1967年2月14日
[94] 落合恵美子『２１世紀家族へ』有斐閣選書、2001年、54頁
[95] 同上、60頁
[96] 安田輝雄『あの広告コピーはすごかった！』中経出版、2001年、12頁、415頁上同
[97] 博報堂生活研究所、「生活者調査1960－1980年代」1991年
[98] *Сивулка Джулиан*. **Мыло, секс и сигареты: история американской рекламы**. Питер, 2000.

ЛІТЕРАТУРА

落合恵美子『２１世紀家族へ』有斐閣選書、2001年
『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年
高田公理『自動車と人間の百年』新潮社、1987年
杉山学「男と女のシンボル」、『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年、124－130頁
鈴木淳『新技術の社会誌』日本の近代15、中央公論新社、2000年
『週刊文春』1963年
総務庁統計局「家計調査」昭和38年から60年まで、昭和60年版
『女性自身』1958年—1969年
『トヨタ自動車五十年史』1987年
滝嶋英男「広告から読む女と男の５０年」、『広告から読む女と男：ジェンダーとセクシアリティ』石川弘義、滝嶋英男編、由山閣出版、2000年
『もの誕生「今の生活」1960—1990』水牛クラブ編集、晶文社
無署名「“走る区器”をぶっつぶせ」『別冊週刊サンケイ』1962年4月号
「日本自動車産業史」日本自動車工業会
博報堂生活研究所、「生活者調査1960－1980年代」1991年
『婦人公論』1959年－1969年
安田輝雄『あの広告コピーはすごかった！』中経出版、2001年
Сивулка Джулиан. **Мыло, секс и сигареты: история американской рекламы**, Питер, 2000.

Є.М. Осауленко

ЯПОНСЬКЕ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ ХАНЕНКІВ

ЯПОНІЯ – одна з найбільш знаних і привабливих для європейського глядача країн Сходу. Найзначніше зібрання японського мистецтва в Україні зберігає київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, у новій постійній експозиції якого цій колекції відведено окремий – "синій" – зал.

Представлені в залі речі походять із приватного зібрання засновника музею Богдана Ханенка, а також із різних приватних колекцій. Деякі експонати було передано музеєві з фондів інших музеїв колишнього Радянського Союзу.

Японське мистецтво кінця XV – середини XIX століття важливе не лише саме по собі – воно склало вагомий вплив на новаторські пошуки європейських митців межі XIX–XX століть. Едуард Мане, Едгар Дега, Джеймс Уїстлер, Вінсент Ван Гог, Обрі Бердслей – всі вони надихалися досвідом японських гравюр-дереворитів "укійо-е" XVII–XIX століть.

Експозиція залу дає гідне уявлення про розвиток цього визначного виду далекосхідного мистецтва. Суто декоративні ранні аркуші школи Торії межі XVII–XVIII ст. змінюють повні витонченої краси естампи доби Танула, середини – кінця XVIII ст. Засобом для розкриття ліричного, поетичного настрою

Невідомий майстер. Школа Кага. Цуба із зображенням геральдичних знаків "мои". XVI ст. Залізо, бронза.

Сотен Сохеїсі. Кін. XVII – поч. XVIII ст. Цуба із зображенням даоських безсмертних. Залізо.

Гьо Ккосай (працював у 1830–1867 рр.). Нецке "обряд вигнання чортів під час свята сецубун". Слонова кістка.

в японській гравюрі стають побутові сцени – насамперед сцени за участю молодих дівчат і жінок. Улюбленими темами майстрів "укійо-е" доби розквіту – як-от Торії Кійонага, Корюсая, Тьобунсая Ейсі – стають сцени побуту "веселих кварталів", а їхніми героїнями – куртизанки.

Пізній період розвитку японської гравюри демонструє суперечливу ситуацію: зовнішньо ефектні, але позбавлені глибокого змісту роботи численних майстрів школи Утагава з'являються водночас із натхненними аркушами Андо Хіросіге та Кацусіка Хокусая, які відкрили для глядача часом величну, а часом ліричну красу національного пейзажу.

Не менший інтерес самих різних відвідувачів викликає експозиція декоративного мистецтва, представлена у двох великих вітринах залу. В одній з них привертають увагу виконані з величезною майстерністю і гумором фігурні брелоки-противаги "нецке", які дозволяли японцям старих часів носити речі підвішеними до поясу. Інша вітрина демонструє унікальне за своїм обсягом та художньою вартістю зібрання "цуба" – художньо оформлених гард японських мечів, яке Богдан Ханенко придбав у 1912 році на відомому аукціоні Отелю Друо в Парижі.

SUMMARIES

B.P. Yatsenko

JAPAN AS ONE OF THE MAIN CENTERS OF ECONOMIC POWER

The investigation presents the analysis of the specifics of the integral structure of post–industrial country economy with clearly expressed state – corporate trend and its presence in the World Economy as an active economic power.

L.M. Tkachuk

THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF EAST AND SOUTH-EAST ASIAN ECONOMIES

The evolution, current problems and prospects of social-economic development of East and South-East Asia are shown and the general directions of improvement of regional economic system territorial organization are determined. The structure, practice, and logic of the modern global economy, based on the newest information and telecommunication technologies, have resulted in new division of labour. In this circumstances the perspectives of future progress of East and South-East Asian economies consist in developing of their own scientific complex, stimulation of domestic demand, intensification of regional co-operation.

Yu.V. Osadcha

EUROPE – JAPAN: PROBLEM OF THE CROSS-CULTURAL AND LITERARY INFLUENCE AT THE END OF THE XIX-th – BEGINNING OF THE XX-th CENTURIES

The development of the Japanese literature on the verge of XIX–XX centuries corresponds accordingly to Yuriy Lotman's conception of a cross-cultural dialogue mechanism. At each stage of interaction of the imported from Europe art & literary thought and the Japanese literary traditions a process of adaptation and partly modification of "implanted" European culture was changed by analysis and organic combination: from a mechanic transfer foreign ideas to non-prepared Japanese ground at the end of the XIX-th century, across a complete negation of these theories to intelligent combining of its elements in the first part of the XX-th century. In 10–20-s at the phase of a complete "text-instigator's dissolving" into "accepting culture" the Japanese literati started to produce their own original literary conceptions and explore a modern terminology, grounding on the traditional Japanese poetics and the European literary criticism, trying to embody these theories in the literary works. In twenties the brand-new original texts – introvert literature and *watakushi-shosetsu* genre, in particular – appeared in the modern Japanese literature.

K.Yu. Komisarov

STYLISTIC FEATURES OF THE MODERN JAPANESE POLITE SPEECH

The system analysis of stylistic potential of major linguistic means in modern Japanese polite speech is carrying out in this article. According to that, semantic and stylistic features of the polite speech in modern Japan are discovered and illustrated by the examples. There is a notion about the perspectives of syntactic and stylistics analysis of the object as well.

We are convinced that: 1) the analysis of the Japanese polite speech is to be held at both language (*keigo*) and speech (*keigo hyougen*) levels; 2) as far as lexical and grammatical means of the Japanese etiquette relate to definite situations, it is necessary to permanently take contextual and situational factors into consideration; 3) when researching etiquette means in modern Japanese, it is better to differentiate three stylistic tones: high, neutral and low; 4) stylistic potential of the etiquette means is prescribed by their semantics (etiquette components of the meaning); 5) at present stage, although there is a kind of "elevating" of honored persons in the Japanese speech, there is no so-called "lowering" of the speaker; 6) modern Japanese polite speech actively utilizes means of the stylistic syntax.

N.V. Rieznikova

LINGUISTIC PECULIARITIES OF THE UKRAINIAN POETRY TRANSLATION INTO JAPANESE

The article first attempts to make the integral analysis of translation peculiarities of Ukrainian linguopoetical units into another system language based on Taras Shevchenko's poetry translations into Japanese. Ukrainian Japanese translation has been investigated foreshortened to contrastive studies. Considerable attention is paid to translation aspects of background knowledge, adequacy to reproducing

of figurative words and figures of speech, keeping the unity of content and form, application of compensatory means and ways of Ukrainian linguopoetics translation into modern Japanese.

M.O. Ivakhnenko

GENESIS OF THE DRAGON'S IMAGE AND ITS FUNCTIONS IN JAPANESE FAIRY TALE

Nowadays Japanese mythology and folklore is a matter of a great interest in Ukraine. The article is focused on the genesis of Dragons' image and its functions as a fairy tales' elements. The author touches upon ancient "serpent centered" beliefs and resumes that Dragons are transformed images of the above serpents. Among Dragons' functions "magical conductor", "magical supporter" are determined.

A.O. Bukrienko

SPIRIT SELF-REPRESENTATION IN MIYAZAWA KENJI'S WORK (WISE OLD MAN ARCHETYPE)

The article deals with the unconscious way of representation of the archetype of Wise Old Man in the works of such famous Japanese writer as Miyazawa Kenji. Special attention is devoted to the animal imaginations from Deer to Hawk.

The research is based on some novels by Miyazawa Kenji, and this makes the whole contest much more interest as it would be with just one novel.

S.V. Kapranov

PSYCHOTECHNICS AND MYSTICAL EXPERIENCE IN SHINTO: TOWARDS THE QUESTION OF TYPOLOGY

The article deals with the problem of the deep religious experience and psychotechnics in Shinto. Different techniques such as *misogi* (purification rites), *chinkon* ("calming of the soul"), *kishin* ("return to a deity") are considered. The author comes to the conclusion that the basic mystical experience in Shinto is gained through the state of divine possession (*kamigakari*); therefore Shinto mysticism should be regarded as a kind of mediumism.

V.O. Onyshchenko

A TALE OF MUTSU (MUTSU WAKI)

This is the first Russian translation of *Mutsu waki* – A Tale of Mutsu, one of the first novels written in genre *gunki* – 'war tales'. Being created in the second half of the XIth century, the Tale describes Minamoto no Yoriyoshi's battles with the Abe clan in the *Zenkunen War* (Early Nine Years' War, 1051-1062) and represents a great interest as one of the first attempts on the way of forming new genre that gave birth to such great works as *Heike-monogatari* (A Tale of Heike) and *Taiheiki* (A Tale of Great Peace). Moreover, the Tale is of a great historical value as a source on political situation, culture and war techniques of Medieval Japan.

O.A. Khomenko

THE PROCESS OF "AUTOMOBILIZATION" AND WOMEN MARKETING IN JAPAN: AS SEEN THROUGH CAR ADS IN JAPANESE POPULAR WOMEN MAGAZINES (1958-1969)

This research, through analysing women ads' images in popular women magazines-"Josei Jishin" and "Fujin Koron", explores the historical aspect of automobile marketing towards women in post-war Japan and tries to learn in what way cars were presented to women audience, what was the peculiarity of women marketing in Japan and in what way women images, drown in ads, were connected to social stereotypes of Japanese society.

НАШІ АВТОРИ

Яценко Б.П. – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка, науков. співроб. відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Ткачук Л.М. – канд. географ. наук, доцент кафедри країнознавства Київського міжнародного університету.

Смирнов І.Г. – доктор географ. наук, професор кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бондаренко І.П. – доктор філолог. наук, професор, заст. директора Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ст. науков. співроб. відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Осадча Ю.В. – мол. науков. співроб. відділу теорії літератури Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

Пирогов В.Л. – доц. кафедри японської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Комісаров К.Ю. – канд. філолог. наук, асистент кафедри китайської, корейської та японської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рєзнікова Н.В. – аспірант, викладач, перекладач з японської та англійської мов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Івахненко М.О. – асистент кафедри китайської, корейської та японської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Букрієнко А.О. – асистент кафедри китайської, корейської та японської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капранов С.В. – канд. філософ. наук, релігієзнавець, ст. науков. співроб. відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Рубель В.А. – доктор істор. наук, професор кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онищенко В.О. – аспірант Інституту світової культури при університеті Тохоку (Японія).

Хоменко О.А. – доктор філософії, стажер Університету Васеда в Токіо.

ІНФОРМАЦІЯ
ДЛЯ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”

Журнал “Східний світ” приймає матеріали з будь-яких країн. Вони мають бути написані або перекладені українською мовою і надіслані на адресу: Україна 01001, вул. Грушевського 4, Київ-1, Інститут сходознавства НАН України, редакція журналу “Східний світ”, e-mail: instkrymsk@gmail.com.

Роздрук або машинопис статей, надрукованих через два інтервали на стандартному білому папері формату А-4, подається в одному примірнику. Матеріали повинні супроводжуватись електронною копією у вигляді документа Microsoft Word for Windows з розширенням *.rtf або *.doc. Рукописи проходять анонімне рецензування і не повертаються.

Обсяг статті не повинен перевищувати 1,5 д.а. Стаття супроводжується резюме англійською мовою обсягом 200–500 слів (переклад назви статті обов’язковий).

На окремій сторінці наводиться назва статті, повне ім’я автора, науковий ступінь, назва організації, де він працює, а також контактні адреси, телефони та e-mail.

Вимоги до ілюстрацій:

1. Кожний малюнок на звороті має бути підписаний “до статті – назва статті”;
2. Формат растрової ілюстрації – *.tif (300 dpi);
3. Формат векторної ілюстрації – *.ai, *.eps або *.cdr;
4. Усі графічні файли подаються окремо від текстового на окремому носії (CD, floppy);
5. Розмір ілюстрації не повинен перевищувати ширини полоси набору – 145 мм.

Вимоги до таблиць:

1. Подаються у текстовому форматі *.doc (*.rtf) окремими файлами;
2. Ширина – не більше 145 мм.

Посилання на літературу наводяться у тексті. У квадратних дужках подається ім’я автора, рік видання (без коми перед ним) і, якщо потрібно, сторінки [Рибалкін 1993, *66*]. Ініціали наводяться після прізвища автора лише у тому випадку, коли в статті є посилання на кількох авторів з однаковим прізвищем. Якщо в одному місці наводяться посилання на кілька праць, вони подаються в хронологічному порядку через крапку з комою. Текстові посилання подаються в кінці статті, перед літературою.

Список цитованої літератури, розміщений в алфавітному порядку, подається у кінці статті під назвою **ЛІТЕРАТУРА**. Він має бути надрукований через два інтервали. Назви цитованих праць оформляються за таким зразком:

Кримський А. **Мусульманство та його будучність.** Львів, *1904*.
Пріцак О. Не-”дикі” половці // **Східний світ,** *1995,* №1.

Транслітерація іншомовних слів здійснюється латинською графікою з відповідною діакритикою. Власні імена, назви передаються за допомогою літер українського алфавіту з урахуванням традиційних написань.

Необхідно супроводжувати статтю *резюме* англійською мовою (5–6 речень), а також даними про автора статті (прізвище, ім’я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, домашня та робоча адреси, телефони, e-mail).

Кожний автор опублікованої статті має право на отримання 1 примірника журналу. Спеціальні відбитки не виготовляються.

Підписано до друку 02.10.2007. Формат 84х108/16. Папір офс.
Трафаретний друк. Ум. друк. арк. 15,75. Тираж 300 прим. Зам. 80
Видавництво Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ